

LES TRAVAUX
DE LA SOCIÉTÉ DES SCIENCES HISTORIQUES
ET PHILOLOGIQUES UKRAINIENNE À PRAGUE

Volume 5

ПРАЦІ

600

Українського Історично-Філологічного
Товариства в Празі

Том пятий

П Р А Г А 1 9 4 4

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА
В ПРАЗІ

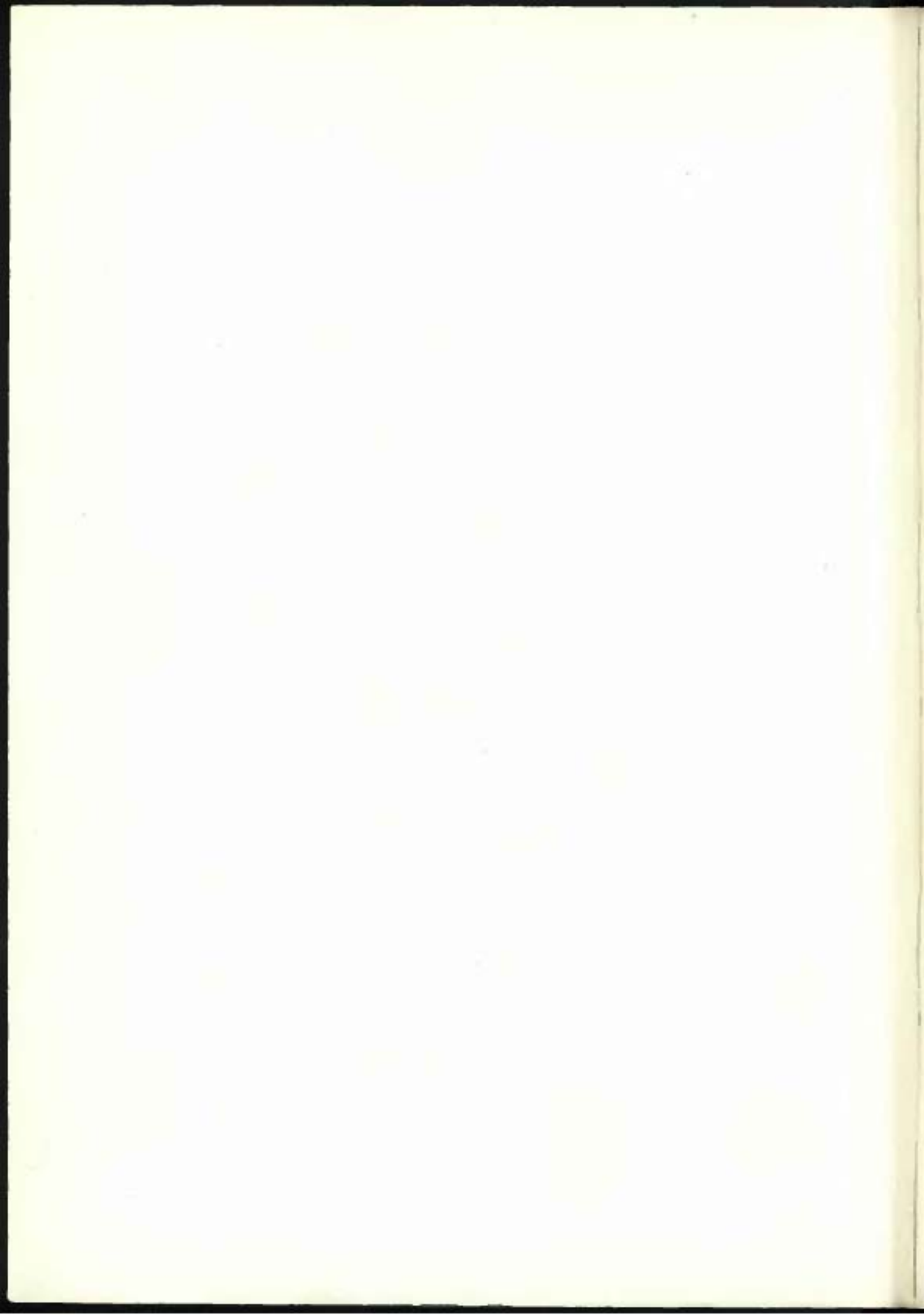
№ 8181/V. (1944)

362964 -

З М І С Т

1. *Михайло Антонович*: Переяславська кампанія 1630 р. 5
2. *Борис Крутинський*: Миргородський полковник Павло Апостола (1618—1678) 42
3. *Вадим Шербаківський*: Матеріали до історії українського мистецтва (Іконостас церкви гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях) 47
4. *Андрій Яковлів*: Нові джерела кодексу „Права, по которьмъ судитя Малороссійській Народъ“ 71
5. *Дмитро Чижевський*: Український літературний барок. 78
6. *Іван Панькевич*: До переміни естетичних поглядів Івана Франка в 1876—1878 рр. 143
7. *Симон Наріжний*: Харківське Історично-Філологічне Товариство 151
8. *Василь Дубровський*: Архів Пульхерії Івановни 166
9. *Іван Панькевич*: Лист Михайла Драгоманова з 21. жовтня 1887 р. 174

Переяславська кампанія 1630 р.

Мало яка подія в українській історії так зворушувала фантазію політичних полемістів і постів, почавши від „Історії Русов“ через Шевченка до Сосюра, і мало яка подія так погано znana в її дійснім перебігу. Ще в ХХ віці можливі були зовсім баламутні представлення П.¹ Грушевський, що в першій випусковій восьмого тому своєї „Історії України-Руси“ найкраще розібрав фактичний хід справ, мусів у кількох місцях скаржитися на брак джерел. В таких обставинах навіть побіжні згадки данціських звітодавців з Варшави можуть додати інтересні причинки. Аналіз дотепер виданих джерел дав теж можливість звернути увагу на деякі факти, котрі уникнули уваги попередніх дослідників. Все це в вистарчаючій мірі виправдує появу нової роботи про Переяславську війну 1630 р. Нажаль переглянені Костомаровим, Жуковичем та Грушевським архівалі з рукописного відділу Петербурської Публичної Бібліотеки досі в цілості не опубліковані і їх довелося використовувати з тих витягів, перекладів та зсилок, які пороблені у працях згаданих істориків.²

I. Назрівання конфлікту.

Зудар 1630 р. явився дальшим звеном у тім все більше загостренім відношенню межі козацчиною і Річчу Посполитою, що наростало від самої смерті гетьмана Сагайдачного (1622). Під натиском зростаючих соціальних протиріч почав у психіці українців ламатися від століть закоріненій світогляд, відомий під назвою Ягайлонської ідеї. Свідомість обовязкової і невіддільної приналежности України до державного утвору „согона регні Poloniae“, висловлена тогочасним прислів'ям „ляхів гудьмо та з ляхами будьмо“ захиталася під вражінням одностороннього протегування державою маїнатського землеволодіння, яке означало знищення свобідного козацького господарства. Розуміється, неможливо було одним махом струсити зі себе вироблене поколіннями політичне думання. Радикальна течія наростала тільки поволі і спочатку виразна перевага лишалася по стороні тої групи козацтва, яка вважала можливим ужитися в рамках існуючої дер-

¹) „Історія Русов“ вид. О. Бодянський, Москва 1846, стр. 51—52; Володимир Сосюра, Тарас Трясило. Роман. ДВУ 1926; на „Історії Русів“ опер своє оповідання про 1630 р. Микола Аркас, Історія України-Русі. Петербург 1908, стр. 153; зовсім баламутні представлення також у Еварницький II, 215; Korzon II, 318—319; A. Prochaska CLV—CLVI, 157. Епс. Рої. V, 245—246; Лепкий, коментуючи поему Шевченка ще 1918 р. відніс події „Тарасової ночі“ до 1628 р. „Повне видання творів Шевченка“ Київ-Ляйпціг (1918) т. III, 293.

²) Всі дати в роботі подано за новим стилем.

жави. Розвиток подій показував одначе де далі явну безвиглядність такого наставлення. Ніякі послуги Речі Посполитій реальних здобутків козащині не приносили і таким чином засуджувались на банкрутство. В 1625 р. дійшло вже до удару з військом Конецпольського, що сприяло новому поширенню радикальних настроїв на Україні. Ще більше олії до вогню доливала Куруцівська умова з її обмеженням урядово визнаних козаків до числа 6000. Над усією масою інших заисла небезпека рано чи пізно попасти в залежне від значних можновладців становище. Гетьман Михайло Дорошенко був знову сторонником згоди з Польщею, але тільки завдяки зручній політичній ситуації — кримській усобиці, яка абсорбувала енергію неприятого в реєстр козацтва — вдалось йому уникнути нових ворожих виступів. Після його смерті лояльний напрям не мав скільки небуť визнаного лідера. Натомість в рядах виписчиків з'являються здібніші постаті, як хочби Тарас Федорович, суреджений українською історіографією безпідставним, але вже традиційним прізвиськом Трясила.

Познак загострених соціальних відносин між шляхтою, козаками і простолюдьдям збереглося досить. Козацтво вже могло потягнути за собою селян та міщан пограничної полоси. Вираз „починали се купити зе всюд“, вжитий львівським літописом на означення зросту Тарасових сил, стосується також зворохобленого поспільства. Відомі і зовсім конкретні випадки приєднання підданих селян до повстанців, як, наприклад, „збігли“ від уроженого пана Лишки Гарасим та Микита. Конецпольський згадує про універсал Тараса зі закликом кожному, хто хоче, йти в козаки, при умові участі в боротьбі проти правителства. Це означало використання соціального моменту для потреб війни. Стати козаком було не абияк принадно для міщанина або селянина центральної України. Не диво, що Тарас міг зібрати під Переяславом таке військо, як мав хиба Сагайдачний під Хотінем.³ Одначе перебільшувати ролю нижчих верстов суспільства в подіях 1630 р. не доводиться. Путивелець Гладкий зазначив, що до Тараса збіралися „и зо всех городков козаки которые гроши имали“ — отже статочні реєстровики, може міська буржуазія.⁴ Правда, у війську Конецпольського можна ствердити порівнююче широку участь місцевої шляхти. Під час боїв коло Корсуня привілейовані обивателі тікали разом із жовнірами, щоб не попасти в козацькі лабеті, але частина православної шляхти також знаходилась у повстаньчих лавах. Серед проводирів руху стрічаються досить недвозначні імена як Бачинський або Мінковський; брат митрополита Іова Борецького, Андрій, був у козацькому таборі, а чутка, що митрополитичий син Стефан мав навіть загинути між козаками вказує на те, що присутність шляхтичів під бунчуками Тараса не була для хроніста-сучасника чимсь незвичайним.⁵ Конецпольський, згадуючи, що ряд „світських осіб“ підмовляв козаків виступити за віру, змушує думати, що це були приві-

³) АЮЗР I/6, 615—617; III/1, 312—313; Н. Сб. III, 268 і 270; Матеріали I, 309 і 316; Костомаров IV, 59; Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 65; Грушевський VIII/1, 102.

⁴) Матеріали I, 295.

⁵) Куліш III, 238 посилаючись на документ, видрукуваний в Арх. Сб. VII, 87 спростував що вістку, вказуючи, що в жовтні 1629 Стефан Борецький мав попасти на двір до Криштофа Радзивіла. Але наведений документ — це тільки прохання митрополита Іова. Доказів на те, що це прохання вволено і що Стефан дійсно виїхав до Литви нема; та й від жовтня 1629 до весни 1630 часу на свентуальний поворот було досить. Бачинські гербу Сас, відома широко розгалужена у руській воєводстві родина (Niesiecki II, 40). В XVII ст. виступило це прізвисько і між шляхтою Київщини (Boniecki I, 66—67 згадує 1618 р. Веніямина Бачинського). Мінковські гербу Незюда відомі у воєводстві Менським, але в XVI в. (1528) згадуються і на Волині (Niesiecki VI, 415).

лейовані, інакше би польний гетьман говорив про мотлох або гультайство. Назагал соціальним рухом було повстання 1630 р. остільки, що в нім наміталася певна солідарність усіх класів населення проти окатоличеного можновладства.

Питання релігійне сплетене з політичними та соціальними протиповстаннями 1630 р. особливо тісно. Воно служило боевим гаслом українській стороні. І тут також панувала та сама безвихідність, що й у правнім положенні козащини. Річ Посполита звязала себе з ідеєю католицької пропаганди в протиреформаційнім стилі. Тим самим становище лояльних до держави українців, якщо вони хотіли зберегти свою віру, ставало безнадійно фальшивим. Особливо це торкалось православної шляхти і реєстрового козацтва. Програма оборони віри звязався з боротьбою проти магнатів. На київському соборі 1629 р. виступили козаки по стороні твердого безкомпромісового православ'я і своєю постановою змусили навіть охочу до згоди з уніятами вищу церковну ієрархію змінити своє становище. Але з їх боку треба було тактовних і розумних провідників, щоби зуміли схопитись за релігійні гасла і використати весь їх моральний авторитет і всю їх електирикуючу силу. Це вперше вдалось у кампанії 1630 р.

Кожен свій вчинок козаки заражає підводили під рубрику боротьби за віру й освячували його таким чином перед суспільством. Сюди належать оповідання нібито гетьман лояльних реєстровиків Грицько Чорний сам признався, що перейшов на унію, сюди треба зарахувати й звістку про те, що київські домінікани святили Конецпольському меч на війну зі схизмою і що уніяти збирали гроші на знищення православних. Цьогож самого порядку роздуті вискази яких небусть п'яних жовнірів про „вистинання всієї Руси“.⁶ Покриваючися релігією козацький рух розуміється дуже вигравав і на силі і на популярності.

З другого боку українське духовенство старалось також від себе заініціювати виступ козаків в обороні віри. Польські чутки, що Могила чи Борецький побунтували козаків були перебільшені, але якесь ядро вони безперечно мали. Конецпольський виразно твердив, що повстанці хотіли після страти Чорного повернути назад, але отримали листи від кількох достойників православної церкви з проханням оборонити їх від утисків. Козаки і самі цього не заперечували, а тільки підкреслювали, що надужиття дійсно були. У всякім разі православне духовенство виявило значну агресивність, використовуючи козацьку збройну силу, щоби поживитися на рахунок католиків або принаймні відібрати назад у них самих раніше пограбовані землі. Воеводина руська Софія Данилович скаржилася ще у 1629 р., що ігумен Микольського Пустинного монастиря Серафим Більський на спілку з гетьманом Тарасом, котрий саме йшов походом на Крим, одібрав землі приналежні до староств корсунського, криловського та чигиринського. Навіть такий виразний репрезентант магнатських крутів як Петро Могила, тоді архимандрит Печерського монастиря, наче який драпіжний шляхтич, використав завірюху 1630 р., щоби відібрати „бидло розної шерсти“ в уроженого пана Лишкія, поки той перебував при польським війську. А ледве відгули гармати під Переяславом як невгомний архимандрит використав козаків для наїзду на ґрунти уніятського митрополита Рутського в селі Зазімчі.⁷

⁶) Додаток, № 10; Н. Сб. III, 268 і 273. Пор. теж Script. reg. Pol. XVII, 334—336; Enc. Pol. V, 244—245.

⁷) ЛЮЗР I/6, 615—622; Жерела VIII, 347; Грушевський VIII/1, 73 і 99; Жукович VI, 69 і 73; Голубев I, 390—392 (акти); Piasecki, 499; Wojcicki I, 154; Сб. лет. 116.

Закордоном, у Туреччині та Московщині, цілу війну 1630 р. спринято взагалі як війну за віру.⁸ Але це тільки лишне свідoctво того, що козаки зуміли вхопитись за зручну агітаційну можливість і вповні використати її. Релігійне напруження роздмухувало вогонь, але не воно послужило причиною повстання. В мирних переговорах козаків з Конєцпольським нема згадки про яку будь, хочби чисто формальну обіцянку не кривдити православної віри, нема балачок про конфесійні справи взагалі.⁹ Ясно, що в момент миру козаки на це вже такої великої ваги не клали. Таку саму мовчанку зберігають договори і щодо соціальних питань, які обходили інтереси населення України, і ця байдужність найкраще свідoctво дійсної суті повстання. Воно було вузько становим козацьким рухом. Козаки зуміли загально-національними гаслами використати сили всього народу, але переслідували вони виключно свої класові цілі — збільшення реєстру, свободний вибір гетьмана, тощо. В цьому ріжниця повстання Тараса і діяльності Сагайдачного або Хмельницького.

До іскр, які безпосередньо спричинили вибух, додають ще й поворот значної маси неприналежних до реєстру козаків зі шведської війни на Україну. Ця маса незаплаченого воєттва, з претензіями до держави і з перспективою повороту у панські піддані мала збільшити на Україні кількість запального матеріалу і загострити відносини.¹⁰ Але вже Грушевський, повторюючи це твердження, мусів рівночасно визнати, що участь козаків у шведській війні 1626—1629 являється зовсім непевною.¹¹ Данцігські звіти Йогана Хемніца цю непевність тільки збільшують. Після прочитання їх залишається виразне враження, що козаки на шведській театр війни не прибули взагалі.¹² Справді, балакалося про козацьку допомогу багато,

⁸) АМГ I, 334 з р. 1631 „...у ляхов с запорожскими козаки бою быть за веру опять...“; Жукович VI, 70. Зрештою Конєцпольський і сам признавав, що „practextu religionis wszystko czego do nich idzie“ і домагався на соймі 1631 р. заспокоєння православних, щоби вирвати таким чином козацтву популярне гасло (Елс. Pol. V, 246).

⁹) Конєцпольський тільки голосовно заявив, що в вірі „sic nikomu krzywda żadna nie działa“. Козаки цю заяву спростували вказівкою на те, що в Київі, „cerkiew bracka okrwawiona była przez Ich Mosci panow zolnierzow“ та на тім і стало (Жерела VIII, 345 і 347). Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 65 занадто категорично причислив поголоску про вистинання всієї Русі до одної з причин хвилювань. Автор львівського літопису писав уже після війни і його дані це не тільки прибільшена козацька пропаганда, але й пізніше збирання матеріалів для належного виправдання ребелії.

¹⁰) Грушевський VIII/1, 66; Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 2, 21 і 63; цей останній говорить про завербовання більшої кількості виписчиків з реєстру на шведську війну, але посилається він на „Dziennik szupności Xięcia Krzysztofa Radziwiłła Hetmana poln. lit.“ (A. Grabowski I, 200—233) та на Пясецького. Тим часом часто згадувані у „Деннику“ козаки — це виразно польська кіннота. Поділені вони не на полки чи сотні, а на роти і хоругви (стр. 210, 218, 221, 224); як їхні офіцери виступають ротмістри (стр. 206—208, 215, 221, 223, 225) з більшістю виразно польськими призвищами. Тут скорше можна бачити доказ, що низове козацтво участі у шведській війні не взяло (пор. теж матеріали з St. Przyłęcki, Pamiętniki o Koniecpolskich. Львів 1842, стр. 13—158). Не більше говорять і дані Пясецького. Аргументи Молчановського (АЮЗР III/6, 19) доводять безсумніву, що козаки брали участь у давніших польсько-шведських війнах. Конкретних фактів про присутність козаків у короннім війську в рр. 1626—1629 не міг вказати і він. На Молчановського посилався Крип'якевич, стр. 69 — але й з цих фактів виходить, що найбільше поява козацьких депутацій у західній Пруссії на театрі війни.

¹¹) Грушевський VIII/1, 35—37; так само Соловьев X, 95—96.

¹²) Додаток, № 1—6, 8; одна згадка про участь їх у боях дуже сумнівна. Скорше й тут мова про польську кінноту козацького автораменту. Можна порівняти з цим вістку князя Юрія Збаражського від 13. череня 1627 (Script. rer. Pol. V, 132). „I ta wieść też była przyszła, że WKМ Kozacy rebellizowali, i postali z taką legacją, aby ich WKМ. na żadną posługę swoją nie używał, gdyż muszą wszystkimi siłami obrócić się broniąc Turkom budowania tego zamku“ (мова про нові укріплення в гирлах Дніпра).

переговори з ними провадилися. Стрічаються думки, що польський уряд взявби козаків охочіш на службу аніж затяжних німців (на оферти з боку різних заангажованих у Тридцятилітній війні ватажків недостачі не було). Козаки, мовляв, коштують дешевше і вимагають менше харчів; „хліб, часник та горілка“ їм вистарчають, отже таке військо „добрі стрільці“ як не можна краще пасує до бідної землі.¹³ Козаками сподівалися поляки поповнити свою недостачу доброї піхоти. Одначе прямих доказів присутності низовиків у Пруссії, де точилась головна війна, нема і коли згадати, що саме в цей час Запорозька Січ виплуталась у кримські усобиці та з великими силами підпомагала претензії Шагін-гірєя на ханський трон, то поява більших українських відділів на півночі стане ще менше правдоподібною. Якщо поодинокі козаки і погяглись туди, то численими вони бути не могли. Тим самим і їх поворот з кінцем 1629 не міг суттєво вплинути на розвиток подій. І без тих поворотчан зі шведської війни було на Україні досить вибухового матеріалу.

Безпосередні причини повстання були инакші, хоч і не менше специфічно станового характеру. Грушевський слушно підкреслив, що розміщення жовнірів по козацькій території відіграло ролю провокації. „Нихто не помнить жеби там стояти міли...“ категорично висловився з цього приводу львівський літопис. Козаки взагалі вважали, що їхні оселі мають бути вільні від постою, а тут ще незаплачене жовнірство, після довгих труднощів шведської війни, мало церемонилося з населенням. Конєцпольський заборонив квартируваги по дворах реєстрових, але карність у війську сильно ослабла і навряд чи згаданий наказ стисло виконано. Щож до дворів козаків-виписчиків, то про них ніхто і не згадував.¹⁴ Роздуваючи свої кривди від жовнірів, не забували однак козаки змішувати їх зі справами релігійними, надаючи таким робом поодиноким розбишацьким вибрикам принципового значіння виступу проти цілого народу. Так створювались обвинувачення жовнірів у „закривавленні церкви Братської“, у тому, що вони „на штуки розсікли“ якихсь митрополичих челядників або й взагалі кожного „биле би тільки русин був“ забивали.¹⁵

Треба згадати, що взагалі побоювання про поголовну різню, яку нібито готують інаковіруючі співгромадяне своїм компатріотам другого віроісповідання сильно поширились в Європі кінця XVI і початку XVII віків. У французьких, англійських чи німецьких містах, особливо з релігійно перемішаним населенням, постійно колували чутки про якісь змови, які мають на меті витруїти або вирізати „иншу віру“. Нераз серед ночі билося на сполох і мешканці, зриваючись зі сну, готувались до нападу або оборони у переконанні, що різня почалась. В основі цих страхів лежало глибоке вражіння Варфоломєвої ночі в Парижі (1572), але дрібні інциденти подібного характеру були на порядку деннім у кожному релігійно-мішанім європейським місті і вони не давали нервам заспокоїтися.¹⁶ Такі самі чутки передавались і знаходили послух також і на Україні з її напруженою атмосферою релігійної боротьби після Берестейського собору.

Безпосередньою причиною вибуху була спроба урядових кругів дійсно

¹³) Додаток, № 2.

¹⁴) Грушевський VIII/1, 56—57.

¹⁵) Жерела VIII, 347; Н. Сб. III, 268.

¹⁶) Можна згадати хочби відому „Порохову змову“ англійських католицьких фанатиків під проводом Роберта Кетсбі, що хотіли висадити в повітря короля і весь парламент (1605). Для України досить навести постійні напади зфанатизованої єзуїтами черні на православні школи або процесії.

добитися здійснення Куруківських постанов і взяти як слід у карби шеститисячний реєстр. Зимою 1629—1630 зічалася до Київа комісія — відкомандировані заступником польного гетьмана Стефаном Хмелецьким — Микола Кисіль та ротмістр Раноховський.¹⁷ З козацького боку прибув Грицько Чорний, від 1628 р. офіційно визнаний польським урядом старший над реєстровиками. Чорний, як і кілька його однодумців зпоміж реєстрової старшини (Константин Вовк, Бордяк, Бородка), не вміли поєднати своєї лояльності супроти Речі Посполитої з гідною поставою та дбайливістю за козацькі інтереси, а їх намір виключити зі списків і тих, занесених туди козаків, які позалишалися були на Запорозжжю, мусів знеохотити до них також більшу кількість реєстрованих. В той же час не був Чорний постатю, яка булаб здібна заїмпонувати козакам талантами полководця. В серпні 1624 був він провідником морського походу. Джерела хвалять його за бої з татарами в осени 1629 під Баворовим. Але цю похвалу здобув він собі під проводом такого бувалого оборонця Пограничча як Стефан Хмелецький і вона ще не дає підстав оцінити його як видатного воюка.¹⁸

В дотеперішній літературі висловлено здогад, що тільки поява Конєцпольського з військом на Україні додала Чорному відваги до так рішучих кроків. Це правдоподібно, але ще більше правдоподібности має домисел, що Конєцпольський взагалі спонукав реєстрового старшого до такого поступовання.¹⁹ Гадка використати нобут більшої кількості збройних сил на Україні для репресій проти низового свавільства мусіла бути близька польному гетьманові. Одначе обурення й ненависть пошкодованих козаків сконцентрувалися саме на Чорному. Конєцпольський згадував пізніше „непристойні листи“ і „суворі універсали“, які приходили до незадачливого старшого зі Січи.²⁰ Закидали йому козаки також утаєння військових грошей і не без підстав. Вже 29. липня 1629 прибула козакам до Київа платня зі скарбу, але Чорний затримував її роздачу, очевидно сподіваючись перевести вигідніший розподіл, коли після ревізії, реєстрових поменшає.²¹ Обставина, що над масами козацтва завесла небезпека опинитися у безправнім становищі „виписчиків“ і в дальшій перспективі піддання в залежність від кресових можновладців, послужила тим запальним льонтом, який у першій і головній мірі спричинив повстання. І коли Конєцпольський сам пізніше визнавав,

¹⁷) Жукович VI, 63; Грушевський VIII/1, 69—70 зазначив, що 11. січня роботи комісії йшли вже певним ходом і багато козаків було вже викреслено зі списків.

¹⁸) Przyłęcki, 97; Грушевський VIII/1, 63 здогадується, що Чорніта, згаданий як співкомандуючий Тараса у поході на Крим з початку літа 1629, особа ідентична з Чорним. За цим здогадом промовляє присутність більшого числа реєстрових на Запоріжжю, котрі в осени тогож року не закотили вернутись на волюсть. Дотичний документ атестує „Чорніту“ як невімого полководця (Жерела VIII, 341). Крім того, коли здогад Грушевського слушний, то це давалоби підставу до ствердження особистої ворожнечі між Тарасом і Чорним, яка пізніше знайшла свій вияв в особливо брутальній страті реєстрового старшого (після знущань йому спершу відрубали руки, потім голову — Грушевський VIII/1, 72). Похід на Крим 1629 р. закінчився невдачею і занадто вже правильне явище, що двоєвладді над військом, яке зазнало поразки мусьть взаємно звалювати зі себе вину і нарікати оден на сдного. Пор. теж Грушевський VII, 527.

¹⁹) Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 63; Грушевський VIII/1, 67—68; з віддрукованого тут листа видно, що Конєцпольський перебільшував, говорячи про „грубі“ і „непристойні“ писання до Чорного зі Січи. Запорозька кореспонденція була рішуча — вони не хотіли визнавати реєстрового старшого своїм зверхником — але зовсім чемна; Січ зі свого боку готова була не вмішуватись у діла на волості. Коли Чорний представляв такі листи як зрив відносин, то значить він, як і його зверхник Конєцпольський, сам бажав розриву.

²⁰) Грушевський VIII/1, 71.

²¹) Piasecki, 499; Н. Сб. III, 268; Жукович VI, 62—63.

що „між людьми переконання, наче з того (виключення неслухняних козаків з реєстру) вся буря“, то він, згідно ці „люде“, не помилялися.²²

З дрібніших причин, які загострили ситуацію, слід ще згадати смерть популярного серед козаків Стефана Хмелецького, довголітнього переможного оборонця України від татар. Хмелецький віддавна звик співпрацювати з низовим лицарством і шанувати його права, так що скон його в середині лютого 1630 певне довів до лишнього тертя з іншими менше тактовними членами кийвської комісії.²³ Тепер, під вражінням вчинків Чорного, заступив на Січі Тарас Федорович, як ставленник більш рішучих опозиціонерів, свого попередника Левка Івановича. Одначе вибір нового гетьмана зовсім не означав бажання за всяку ціну довести до розправи з Польщею. Козаки явно не ставили собі більших завдань як тільки порухатися з осоружною реєстровою старшиною та звільнитися від жовнірських постойв. У відношенні їх до урядових чинників помітно значну миролюбність.

Пізніше Конєцпольський згадував, що Тарас, вирушаючи зі Запорожжа, замаскував свої цілі миролюбними гаслами, які одурили реєстрового гетьмана.²⁴ Тут сказується сторонничість польського полководця: згадка про миролюбні гасла протирічить вже власним його словам про грізні універсали, які слали Чорному неслухняні козаки. Цей останній сам перший змінив своє спочатку здержливе відношення до запорожців і вислав їм у листопаді 1629 наказ, щоб усе військо вийшло звідтіля і прилучилося до нього з огляду на воєнні потреби. При цьому докоряв він січовикам за те, що вони зневажали й били його попередніх послів, Турського й Довганя. Кошовий Левко Іванович відповів листом із Чортомлика 1 грудня 1629 відмовою від походу під претекстом зими, але складав запевнення в вірності й слухняності цілого війська королеві. Щож до самого реєстрового гетьмана, то Січ його старшим не вважала і не чулася зобов'язаною слухати його наказів. Очевидно, йдучи на розрив, скликав Чорний реєстрову раду. Постанова ради носить виразні ціхи духу осоружних низовикам лояльних старшин, вроді Вовка або Бордяка: при виплаті грошей викреслити неслухняних з реєстру. Таких неслухняних реєстровиків мало бути на Січі коло 300 душ. Ще потім звертався Чорний спеціально до них, закликаючи до повороту і обіцяючи прощення; але ці останні листи виглядають скорше на бажання посіяти розєднання і вагання у супротивнім таборі. Усе листування висуває чисто політичну сторінку конфлікту: небажання Січі користись гетьманові городової України, а може й більше — претенсії її на власний провід. Безсумніву шукала реєстрова старшина в Польщі опертя проти Запорожжа чуючися сама занадто слабою.

Фалшиві „миролюбні заяви“ Тараса — це щонайбільше натягнене інтерпретування запевнень про послух королеві, а у всякім разі в такій ситуації Чорний сам був винен, коли давав себе одурити. Несподіваним наскоком у середині березня 1630 захопили козацькі чати десь біля Києва реєстрового гетьмана і, примчавши його до Тараса, стратили. Слідом підійшли козаки до Корсуня і добились відходу стаціонованих там жовнірів поза Білу Церкву. Таким чином вони осягли поставлені собі цілі; дальший конфлікт козаки готові були оминуть і зараз же послали у Бар до Конєцпольського мирну депутацію. По словам польного гетьмана просили посланці вибачити їм скарання Чорного, якого вони, мовляв, за свого старшого

²² Грушевський VIII/1, 72.

²³ Jerlicz I, 36 каде смерть Хмелецького на 16 лютого. Zurkowski, 138—139; Script. rer. Pol. XVII, 331.

²⁴ Костомаров IV, 59; Жукович VI, 64; Грушевський VIII/1, 72.

ніколи не уважали; далі хотіли козаки, щоб польське правительство потрактувало як зрадників тих вірних реєстрових старшин, котрі повтікали були під захист квартяного війська, і щоб скасовано Куруківську ординацію.²⁵ Тут Конєцпольський явно натягає факти. Виправдуючись зі свого власного воєнного запалу, потрібно було йому представити козаків зухвалими й агресивними. Такі умови з їх боку являлися провокацією, а тим часом ворохобники щиро хотіли спокою — це видно хочби з того, що мирові пропозиції повторювали вони й потім в тягу кампанії.²⁶ Після своїх успіхів на полях боїв не настоюють вони на покарі осоружних старшин, а розмови про засадниче скасування Куруківських постанов видимо не було взагалі. Тим менше можливо було ставити такі домагання перед війною. Певне просила січова делегація тільки відставки нелюбих начальників, призначення (або дозволу на вибір) інших та пом'якшення деяких, особливо прикрих, пунктів з договору 1625 р. Вже згадувалось свідоцтво польного гетьмана, що після смерті Чорного свавільці готові були вернутись на Запорозжя. Задержало їх нібито тільки прохання „духовних та світських осіб“ заступитись за віру. З байдужого відношення козаків до справ релігійних у мент підписання миру можна, одначе, виснувати, що ці прохання булиб не задержали війська на Україні, якби тільки задовольнено станові домагання українного лидарства. Просто Конєцпольський сам не захотів говорити з козацькою делегацією, або поставив їй неможливі до прийняття умови, як видача привідців і под.

Також миролюбно настроєно було і польське правительство. В пляни короля Жигимонта III зовсім не входив конфлікт із козацькою. Признаючи своєму польному гетьманові рацію, що „україне свавільство“ треба прискромити, і то чим скорше, тим краще, та посилаючи йому підкріплення, король рівночасно нагадував Конєцпольському погане фінансове положення держави й підкреслював, що в першу чергу годиться вживати ласкавости й милосердя. Карати ціле козацтво король зовсім не вважав потрібним, досить, мовляв, коли спокують самі лише головні привідці. Але колиб козаки і відмовлялись від видачі цих зачинщиків, то все одно радив король більше приміняти християнські чесноти прощення аніж шаблі й гармати. Тої самої думки дотримувалось і багато впливових можновладців.²⁷ І коли вже в часі самої війни Жигимонт III досить жваво дбав про відхід нових воєнних відділів на український театр боїв, то тут був до певної міри замішаний престиж самої Речі Посполитої. Загальної мобілізації, посполитого рушення всетаки не оголошено взагалі. Проти такого заходу виникли, очеvidно, занадто великі застереження і вінценосний голова правительства обмежився тільки закляком до поодиноких мапнатів вирушити на допомогу Конєцпольському. Пізніша згадка данційської реляції про незадоволення правительства своїм полководцем за погане ведення справ (*quod rem male gesserit*) виглядає не стільки доганою воєнному прововоді, скільки досадою з небажаної війни взагалі.²⁸

Зате горів бажанням потіхи ратної сам Конєцпольський, маючи, по

²⁵) Жукович VI, 76; Грушевський VIII/1, 105.

²⁶) Це видно з дальших зворотів соймової промови Конєцпольського. Він сам виїхав, що козаки в тягу походу „...czestokroć tak przez listy, iako i posły swoje o miłosierdzie prozają unіżenie suplikowali“ (Матеріали I, 308) та згадував, що ставши перед їх табором у Переяславі, готов уже був замиритися не вимагаючи нічого крім видачі Тараса (Грушевський VIII/1, 109); про переговори підчас походу пор. теж Жукович VI, 78.

²⁷) Жукович VI, 77—79, 83, 91; Грушевський VIII/1, 67, 105—106, 117. Епс. Pol. V, 245.

²⁸) Додаток, № 14.

словам літопису „великий гнів на козаки і на вшитку Русь“.²⁹ Його власна промова на соймі 1631 р. внесла немало плутанини у ствердження цього факту. В ній старався Конєцпольський виставити себе в можливо миролюбнішим світі; аджеж промова говорилася вже після програної кампанії, перед аудиторією, яка свого часу радила полководцеві не доводити до війни взагалі — „за зле йому мали, що він не старався оминати конфліктів та кроворозлить“.³⁰ Ясно, що польний гетьман мусів заглажувати свій власний конфуз. Так він оповідав, що вислав був ще з Бару каштеляна камянецького Томаша Замоїського для мирного заспокоєння козаків. Але не знати чи пропозиції, чи ультиматум піз зі собою цей посол. А рішуче більше виглядає на те, що Замоїський їздив не стільки щоб миритися, скільки щоб перевести мобілізацію польського війська.³¹ Занадто вже виразно свідчить про інші настрої універсал Конєцпольського до волинської шляхти зі закликом гасити пожежу „хлопською кровю.“ І навіть у своїй соймовій промові признався польний гетьман, що козацький наступ зворушив його так „що хотів би не жити на світі з тими лотрами, як би то було можна“. Також і пізніші вискази козацької делегації у Варшаві про те, що кварцяне військо зовсім непотрібно кинулося на них, вказують на войовничий запал польського полководця.³²

І справді, будучи зовсім неготовим до війни, маючи військо розкидане поодинокими дрібними частинами від Дніпра аж у глиб Польщі, сподіваючись з полудня турків і татар, міг тільки запалений охотою до війни, наповнений легковаженням і зневагою до ворожих сил, чоловік взяти на себе ризико походу. До цього можна ще додати незаплачених жовнірів, які виходили з послуху і кожночасно грозили конфедерацією. Конєцпольський хотів війни і кривава розправа між козаками та Річчю Посполитою 1630 року була в повнім значінні слова його війною. Тим гірше світло на нього як на полководця кидає обставина, що до завдань цього конфлікту він не доріс. Данціїський звіт натякає навіть, що Конєцпольський посилав до Варшави неточні інформації, очевидно щоби створити там прихильніші для своїх плянів настрої.³³

Переяславська кампанія закінчилась у яких небуть два з половиною місяці. Та вона надовго залишилася в пам'яті українців і кинені нею сімена роздору принесли свої овочі. Це був дальший крок по відчуженню України-Руси від державної спільноти Речі Посполитої. Вже в першій зударі козаків із Польщею, в часах Наливайка 1593—1596 виникли неясні поголоски про піддання під високу руку царя московського. В повстанні 1630 р. ці самі ідеї, в силу більшого релігійного загострення, виступили значно виразніше. Дотичні розмови звязувалися безпосередньо з післявовнним положенням, коли козаки побоювалися польського реваншу. Зі слів сина митрополита Борєцького Андрія і племінника Павла докладали путивальські воєводи 9. серпня 1630 у Москву „...и говорят де, государь, черкасы: будет де опять придут на них польские люди войною, а их де мочи не будет против поляков стоять, и они де хотят бить челом тебе государю, царю и великому князю Михайлу Федоровичу всеа Русии, чтобы

²⁹) Н. Сб. III, 269; для характеристики воєнної пропаганди Тараса і наставлення українських церковних кругів інтересне тут ототоження „козаків“ і „Руси“.

³⁰) Грушевський VIII/1, 103.

³¹) Жукович VI, 77.

³²) ЛЮЗР III/1, 297; Жукович VI, 82; Грушевський VIII/1, 102.

³³) Додаток, № 14 „Ніхто не перевіряє його паперів і тільки з того, що стається пізніше, можна довідатися наскільки їм бракувало точности“.

ты государь, пожаловал их, велел им в своем государстве в поселенье.³⁴ Те саме подав і данціський резидент із Варшави 17. вересня: „З горішньої гриниці приходить вістка, що козаки знову хвилюються: вони не можуть погодитися з польним гетьманом. Вони зібрались у числі коло 30 000 і послали видатніших з поміж себе до Москви, шукати там опори.“ Ще раніше повідомляв той самий резидент, що частина козаків зразу після закінчення миру подалася до Москви.³⁵ Рух Тараса Трясила в історичній перспективі, це дальший крок до Переяславського договору 1654 року.

II. Розгортання сил і перші сутички.

Місто над Альтою, біля якого розвинулась і вирішилась кампанія, зі самого початку виступило в ролі головного центру всіх козацьких операцій. Велике військо, коло 10 000 козаків з гарматами вирушило десь у перших числах березня зі Січи і захопило Переяслав. Тут до нього почали збігатися незадоволені елементи зпоміж реєстрових, а в першу чергу козаки-виписчики, які не ввійшли в вузькі рамки Куруківського реєстру. Не бракувало і скозачілих міщан та селян. Цікавий зворот з „пактів“ Концепольського з козаками говорить, що ці останні „jednych gwałtem przymusili, drugich praetextem lamania wiagu... zwabili“.³⁶ Що мотив релігійний притягнув до козацького війська чимало добровольців — річ відома; важніше свідство, що Тарасові вдалося перевести якусь обов'язкову мобілізацію „палтом примусити“ служити у повстанчій військовій. Для організації повстання було би це дуже високим свідством, але лишилось відкритим питанням наскільки широко зуміли козаки вжити такого примусу. Навряд чи це було скільки небуть систематично.

Плян зробити Дніпро основною оборонною лінією напевне існував. Це свідчить трохи пізніша рада козацька (з 1632 р.), на котрій брав участь теж і Тарас, тоді полковник чигиринський; говорилося про постанову боронити свою віру і стояти проти ворога „по Дніпро“.³⁶ Але стараючись обернути далеке від поляків лівобережне місто у свій головний опорний пункт, козацькі ватажки зовсім не думали зі самого початку обмежитись виключно на оборонну війну. Вже вище цитований московський звіт зазначив якраз офензивні пляни козаччини „...збираютца и зо всех городков козаки... а собрався де, государи, выгонять им из Киева и изо всех городов после Великодня поляков...“.³⁷ Переяслав був тільки вихідною базою, ближчою і зручнішою ніж Січ. Там було легше прогудувати велику армію, щоб десь у квітні — після свят — розпочати наступ.

І дійсно — козацькі загони розвинули на Правобережжі живу діяльність. Доцільне сполучення офензивної підприємливості й тактики оборонної — забезпечення власного запілля і створення там міцних точок опертя являється найбільш характерною ціхою козацьких операцій 1630 р., і рівночасно одною зі запорук успіху. Поки головні сили скупчувались біля

³⁴) Додаток, № 15 і 18; Матеріали I, 300.

³⁵) Матеріали I, 308.

³⁶) АМГ I, 411; подібну думку про Лівобережжя як властиво козацьку землю розвинув уже з кінцем XVI ст. київський католицький єпископ Йосиф Верещинський (Праці Укр. Іст.-Філ. Т-ва у Празі IV, 104—106). Так само за Дніпра згід Переяслава хотіли козаки боронитись і 1614 р. (пор. Грушевський VII, 345). Знову виникнення цієї ідеї має інтерес тому, що вона зрештою знайшла довголітнє практичне здійснення — в Гетьманщині XVIII віку.

³⁷) Матеріали I, 295—296.

Переяслава, передові, оперуючі на Правобережжю відділи, служили тими організаційними клітинами, до яких могло приставати настроєне прихильно населення київського воевідства. Але самі по собі повстанчі загони на Київщині у березні місяці являлись лише незначним чисельно авангардом. Конецпольський виразно свідчить, що Грицька Чорного захопили тільки козацькі чати.³⁸ Це могло статися або в самому Києві, або десь недалеко від нього, бо з 28. лютого (мабуть старого стилю; по новому виходилоб 10. березня) зберігся даний у Києві універсал Чорного зі заборонаю для козаків порушувати права власності Печерського монастиря, а вістку про катастрофу з реєстровим гетьманом отримав Конецпольський у Барі ще перед латинським Великоднем (того року 31. березня).³⁹

Польща не була підготована на козацькі заворушення, сподіваючись хіба лише виступів з боку Туреччини. Конецпольський, хоч і провокував козаччину, але дав себе вповні заскочити, очевидно не уявляючи собі, чи те, що почалося — козацьке повстання, чи лише невелика метушня не варта уваги. Ця непевність „на яку ступити“ проглядає з його власних пізніших слів; можливо що й вже згадане козацьке мирне посольство зміцнило в ньому легковажне відношення до подій.⁴⁰ Його незаплачені жовніри, щоби вберегтися перед конфедерацією розкидано на великих просторах. Частина їх стояла у Львові, підчас війни відомо про прихід поодиноких хоругв із Луцьку і навіть із Ченстохови. Особливо тяжко було по весінньому бездоріжжю зібрати артилерію. Хоч і палаючи ненавистю, Конецпольський тільки після більшої втрати часу заходився мобілізувати й стягати свої сили. Ще в кінці березня стала відомою загибель Чорного, а тільки 7. квітня видано першого універсала до волинської шляхти зі закликом зібратися в похід. Та й цей універсал „обволено, опубліковано і до книг записано“ аж 10. квітня, а сам Конецпольський щойно 16. числа вирушив з Бару назустріч ворогові.⁴¹ Коло трьох тижнів втраченого часу козаки видимо використали дуже добре.

Про саму діяльність їх у цей час відомо не багато. Вже згадувалося, що в березні оперували козацькі чати в околицях Києва. Пряму вістку про присутність козаків біля цього міста у перших числах квітня подає данціська реляція, сповіщаючи про погром двох гусарських хоругв і вирушення польного гетьмана з військом проти повстанців.⁴² Бої під Димером і Лисянкою вказують теж на місцевості, захоплені в цей час (березень — перші дні квітня) козацькими загонами. Інші джерела висловлюються про наступ козаків на Правобережжю більше загально, згадуючи тільки побиття й пограбовання війська його королівської милости.⁴³ Та неперечно був це саме

³⁸) Грушевський VIII/1, 101.

³⁹) Каманін, Читання ОНА VIII, 9—10.

⁴⁰) Жерела VIII, 343; Грушевський VIII/1, 72 і 100.

⁴¹) АЮЗР III/1, 296—301; Wojcicki I, 154; Piasecki, 499; Жукович VI, 66, 76, 84; Грушевський VIII/1, 72.

⁴²) Додаток, № 9.

⁴³) Жерела VIII, 356 „...nastąpieli na chorągwie Jego K. Mści na leżach będące y z dostatkow wszelakich wyzuli, wiele towarzystwa y pacholików pomordowawszy...“ Теж промова канцлера Задзіка на соймі 1631 р. — Жерела VIII, 357 „...zamordowawszy starszego swego, chorągwie W. K. M. niektore zniossy, wielkim woyskiem na woysko W. K. M. następowali...“ Універсал Конецпольського — АЮЗР III/1, 297 „... (swawolenstwo Ukrainne) na żołnierza Jego Krolewskiej Moscі w służbie będącego, następnie, y z nimi sie scierac rozszyna...“ Пакти з козаками — Матеріяли I, 308 „...на Chorągwie Jego K. Mści na stanowiskach będących następowali...“ Wojcicki I, 154—155 — серед розбитих польських хоругв названо Ласького, Лядкоронського та Сладковського і рівнож згадано втрати в людях та особливо пограбовання їх обозів. Однак тут можлива плутанина і не

той час, коли козаки розвинули свою, вже описану, пропаганду, використовуючи для цього і рижницю національну (приписування полякам замірів „вистинати вшитку Русь“) і головню й у першу чергу мотиви релігійні. Пізніше, підчас мирних переговорів, козаки самі признавали — „strony rozesłania uniwersałow u gromadzenia się pod praetextem iakoby łamania wiary, w prawdzie isz to belo, zesmy uniwersały rozesłali...“⁴⁴ На рахунок цієї пропаганди треба скласти і поширене серед українського суспільства переконання в справедливості повстання, і прославлення козаків, оборонців віри, і ту запеклість, яку не раз виявляли у цій боротьбі навіть сторонні до козацтва елементи, наприклад міщане, самі, як у Корсуні, нападаючи на польських жовнірів. Війна 1630 р. була під цим оглядом наче невеликою прелюдією Хмельниччини „...pobudzieli wszystką prawie Ukrainę do rebelli“ говорила пізніша королівська пропозиція на соймі.⁴⁵ Оціпіння Конецпольського дало козакам можливість розаїтувати та залучити в свої ряди населення великих просторів України. До перших чисел квітня зворохоблення і сяка-така організація його були вже певно закінчені, і козаки розпочали наступ більших розмірів. Як такий можна розглядати напад гетьмана Тараса Федоровича (котрий видимо зі самого початку находився на Правобережжю) дня 4. квітня на місто Корсунь.⁴⁶ Проте дуже значними сили Тараса навряд чи були. Велика частина козаків безсумніву лишалась коло Переяслава. Це видно вже з того, що дати генеральний бій на правім боці Дніпра запорожський гетьман таки не відважився.

В Корсуні находились досить значні сили: по кілька хоругв із полків воеводи брацлавського Потоцького та каштеляна галицького Казановського. Але начальники спокійно порозіздалися і головну команду мусів перебрати ротмістр Сераковський. Крім польського війська рахувалося у місті коло трьох тисяч реєстрового козацтва, яке скупчилося туди після кривавої езекуції над Чорним.⁴⁷ Розуміється був це елемент ненадійний, але якби перевага була по польській стороні, то ця ненадійність навряд чи виявилася б якось активно. Так само корсунські міщани, які зі своїх домів почали обстрілювати жовнірів, мусіли захопитись перевагою сил у Тараса. Цей останній поставив ультиматум — видати реєстрових (певно малося на увазі поодиноких старшин) і відійти з козацьких земель поза Білу Церкву.⁴⁸

виключено, що імена розбитих ротмістрів відносяться допіру до боїв другої половини місяця травня. Так само Piasecki, 499. Літопис Юзефовича Сб. лет., 116 „...cosaci cohortes regias, pacifice hybernantes (свідочтво, що поляки були заскочені!) in stationibus turbant, alias opprimunt, alias locum mutare compellunt...“ Антонович, 71 — вважає саме цей наступ козаків історичним ядром легенди про Тарасову ніч; так само Елс. Pol. V, 245.

⁴⁴) Жерела VIII, 347; крім цікавої згадки про козацькі універсали характерне ще і мимовільне півпризнання, що релігійні мотиви були „претекстом“.

⁴⁵) Жерела VIII, 356; і козацькому рухові Тараса Федоровича не бракувало попутчиків в виді поодиноких грабіжних шляхтичів, котрі користувалися завірюхою для безкарних грабунків. До таких треба зарахувати Доброгоста Садовського проти якого король видав 18. травня окремий наказ арешту і віддачі під суд — АЮЗР III/1, 302—305. Це очевидно постать аналогічна до Михайла Гулевича або Флоріяна Гедройця з часів Наливайка, чи до хижих авантюристів епохи московської „Смути“ та походу 1618 р. (пор. И. М. Каманин, Очерк гетманства Петра Сагайдачного. Читани в Обществе Нестора-Летописца, т. XV, Київ 1901).

⁴⁶) Грушевський VIII/1, 72—73; найправдоподібніше мав Тарас на Правобережжю 6000—10.000 війська. Такі сили значно переважали корсунську залугу, але не вистарчали, щоб поміратись з головною армією Конецпольського — 8.000 жовнірів.

⁴⁷) АЮЗР III/1, 312—313; Жукович VI, 75; Грушевський VIII/1, 102.

⁴⁸) Конецпольський свідчить, що Запорозжці полювали за цією старшиною: „...Swawolenstwo Ukrainne stęskniwazy sobie w porządku... zaciłoscie wprzud na starszego, woysku Zaporozkiemu od Jego Krolewskicy Mosci podanego, potym y na ynszych w wierze, w sncie, w posluszenstwie Jego Krolewskicy Mosci Kosakow trwaiących...“ (АЮЗР III/1, 297).

Поляки відмовились і козаки розпочали штурм, який виявив нездатність Корсуня до оборони. Жовніри були без вищих офіцерів, реєстрові козаки почали купами перебігати до повстанців, а міщане в допомогу їм теж розпочали пальбу з хат. Серед таких умов мусіло польське військо відступити з міста, залишивши усе своє майно, та потерпівши чималі втрати.

Аж після цього погрому розпочав Конецпольський громадити сили та послав до короля, прохаючи змобілізувати вибранецьку піхоту й написати до українських магнатів, заохочуючи приєднуватися до кварцяного війська.⁴⁹ Але переведення польського мобілізаційного пляну носить усі ціхи якоїсь невикінченості, доривочності, щоб не сказати хаотичності. Для цього може бути тільки одне пояснення: Конецпольський очевидно глибоко помилився в оцінці сил і здатності ворога. Так, наприклад, універсал, закликаючи волинську шляхту в похід, призначував їй зібратися в Рогоді тільки на 8. травня, а тим часом польний гетьман сам десь коло 10. травня був уже по ту сторону Дніпра. Знаючи темпи шляхетських ополчень, можна напевне сказати, що посполите рушення Волині не встигло прийняти ніякої участі в операціях.⁵⁰ Та навіть і жовнірські сили не були зібрані як слід. Образ війни у травні, показує зовсім ясно, як звідусіль, невеликими купками, сходились до Конецпольського панські почоти і жовнірські хорутви. В той час їх у районі Дніпра перехоплювали й нищили козаки. Якась дивна суміш похапчивого бажання у щоб то ні стало затопити в морі крови козацьке повстання з дивним прогайнованням пари тижнів часу в Барі стала фатальною для Конецпольського. Він гаявся рівно стільки, щоб дати козакам можливість зібрати всі їх сили і замало, щоб як слід зконцентрувати свої власні. Якби він не поквапився йти через Дніпро, а вичекав десь у Барі чи Білій Церкві до кінця травня, то мігби розпочати кампанію, маючи до розпорядимости значно більше військо.

Конецпольський домобілізовувався наспіх, вже з походу. Підчас свого недовгого побуту в Києві писав він листи до короля у справі підкріплень, але не вичекавши ні їх, ні навіть відповіді Жигимонта III, кинувся за Дніпро. Зпід Переяслава 18. травня, зазнавши перших невдач, наглив він з приходом до нього в підмогу не тільки магнатів з їх почотами чи посполите рушення а навіть частини польського війська зпід своєї власної команди, які очевидно не встигли зеднатися з ним на Правобережжю „...chorągwi w służbie rzeczy pospolitey będących, Polskiego y cudzoziemskiego narodu, parominam y roskazuie... abyscie do woiska Jego Krolewskiey Moscic, iako paiprzedzey przubywali...“⁵¹ Такі заходи, віч на віч із ворогом, були вже припізнені, але і в них не було одностайності. Полковник Адам Калиновський находився з частиною війська у самий розгар боєвих операцій, дня 21. травня, у Тульчині, на сторожі проти татар, і собі видавав універсали, закликаючи шляхту й явно перехречуючи мобілізаційні спроби свого начальника. Це було зовсім непотрібно. Розлючена на козаків за морські походи, Туреччина сама пропонувала збройну допомогу Польщі для їх зни-

⁴⁹) Грушевський VIII/1, 106.

⁵⁰) АЮЗР III/1, 299—301; населеного пункту під назвою Рогодіо нема ні в географічних словниках, ні в списках осель Волині. Треба тут прийняти описку документу або друкарську помилку. Таким чином не можливо вказати місця збору волинської шляхти. Існують села під назвою „Рогозне“ у Звягельському повіті, над допливом Стиру Попівкою та над Богом (Słown. Geogr. IX, 696—697; Грушевський VII, 15), але з рівним правом могло би приходити на увагу хочби й „Городно“ у повіті Володимирському (Słown. Geogr. III, 138).

⁵¹) АЮЗР III/1, 310.

щення.⁵³ Можна було обережно поставитись до пропозиції, небезпечного сусіда оружно вмішати у внутрішні справи Речі Посполитої, але непростимим упущенням було не використати такого наставлення для того, щоб забезпечитися з його боку, здержати татар, і принаймні звільнити власні сили. Це було тим легше, що в Криму саме правив хан Джанібек-Гірей, котрий ледве рік перед тим (1629) здобув остаточно свій трон проти суперника Шагін-Гірея, що сперався в межіусобній боротьбі в першу чергу на сили Запорожжа. Відносини між переможним Джанібеком і козаками були ще дуже напружені.⁵⁴ Не треба було великого дипломатичного хисту, щоб мати татар за своїх союзників, або принаймні забезпечити собі їхній нейтралітет, але слідів акції у цьому напрямі з польського боку непомітно. Навпаки, є свідчення, що якась татарська підмога билася якраз по стороні козаків. Це мало значіння, як і за Хмельницького, передовсім для безпеки запілля. Дійсно не чути, щоби підчас війни татари нападали на козацьку Україну, не дивлячись на те, що козаки дозволили собі в травні місяці невеликий похід на море.⁵⁵ З боку Січи можна ствердити отже навіть деяку дипломатичну підготовку кампанії, тим більше, що подібна акція помітна також відносно Москви. В березні 1630 послав митрополит Іов Борецький до Путивля свого власного брата Андрія та протосинкела Йосифа, які мали переконати тамошніх воєвод, що поляки збираються „итить на ваше государство Московское войною.“⁵⁶ Трудно оцінити цю відомість інакше як наміром козаків у своїх інтересах посварити обидві держави. В повній протилежності до таких підготовчих заходів вирвався Конецьпольський в похід справді немов Пилип з конопель. Він і сам це признавав у своїй пізнійшій промові на соймі: „...я кинувся, хоч і не упорядкувавшись так, якби то годилося урядникові вашої кор. милости, і не з такою силою...“ Своєю повільністю підчас вирушення з Бару виправдував польний гетьман нестачею підвод.⁵⁶

Врепті решт був Конецьпольський зданий на тих своїх жовнірів, які лежали на квартирах найближче під рукою (числом до 8 000), на невелике число вірних реєстрових та на нечислені почоти місцевої шляхти, котрі встигли зеднатися з його військом підчас маршу. Королівська пропозиція на сойм 1631 р. дякує зокрема приватним силам князя Юрія Збаражського,

⁵³) АЮЗР III/1, 306—308; Жерела VIII, 344—345; Туреччина боялася, що козацьчина, відбившись від Польщі, з тим більшою енергією звернеться на Чорне море.

⁵⁴) Пор. ствердження султана в листі до Жигмонта III з 20. серпня 1630 (Жерела VIII, 350-351) „Co z strony Tatarow wiadomo to wam dobrze, iakim sposobem nieposkromione swawolenstwo kozackie raz na krymskiego panstwa wlosci uderzywszy, nie tylko nieznosne szkody, morderstwa i lupiestwa czynili, ale tez i wstepnym bojem z woyski tatarskimi bic sie wazyli, drugi raz okolicznie oczakowskie wlosci iako i prawie wszystkie brzegi czarnomorskie nie tylko srodze polupili i zniszczyli, ale tez i wsie i miasteczka wszystkie przylegle ogniem w popiol prawie do szczetu obrocili. Przeto z naszey strony Dziań beg Gieray wielki han tatarski nieraz rozdrazniony... według potrzeby opatrzenia nieprzyacielskich przechodow sposobem niciaką kupę woyska tatarskiego naznaczywszy, nad onemi się zawsze zemścić pragnął“.

⁵⁵) Додаток, № 13; на таку татарську допомогу скорше всього натакає і лист везира Муртезапаші до Конецьпольського з 10. червня 1630 (Жерела VIII, 344—345) „A iz slyszemu iakoby kozakom tym, ktorzy się z waszey władzy wylamnia, z pewnych mieysz pomocy dodawano, u mnie przyiaciela waszego, chwala Bogu icst woyska dostatek; iezeli, przyiazni zycząc, zowąd woyska potrzebować będziecie, z marszałkiem naszym posle się, aby tym sposobem tym lotrom karanie się stalo...“ Менше правдоподібности, що ця „поміч з певних місць“ підрозуміває Московщину. Zinkeisen IV, 504; Грушевський VIII/1, 121.

⁵⁶) Матріяли I, 295.

⁵⁶) Костомаров IV, 61; Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 68; Жукович VI, 77; Грушевський VIII/1, 106.

каштеляна краківського, за допомогу у війні проти козаків. Крім того згадуються при головній армії або при пізніше надтягаючих відділах Станіслав Потоцький, каштелян камянецький, Жолкевський, староста калушський, київський воеводич Тишкевич, Пац, Адам Кисіль, Глембоцький, а з дрібнішої шляхти відомі імена: Паковський, Карський, Красноставський, Красновойський, Красносельський, Попель, Лишка, Рушковський, Тржецький і Чарнецький. У великій більшості це земляне з українських етнічних теренів.⁵⁷ Збірним пунктом для польського війська служив Київ; туди вирушив з Бару Конецпольський, туди йшов Пац і взагалі — до Києва прямували всі жовнірські відділи, яких маршрути можна прослідити. Не диво, що польський полководець вибрав саме це місто: київські міщани, в протилежність до інших городів центральної України, стояли в цій війні, як і в кампанії 1596 р., по стороні королівського правительства.

Пізніше у своїй соймовій промові згадував Конецпольський, що він наказав стражникові коронному Лацеві вирушити до збірного пункту, слідом за ним послав Станіслава Потоцького та Жолкевського, а потім і сам великими переходами кинувся до Києва.⁵⁸ Але те, що відомо, про його ітнерар змушує усумнитися в такій енергійності. Вже згадувалось, що перший мобілізаційний універсал польного гетьмана датований 7. квітня, а сам він тільки 16. квітня вирушив із Бару з тими жовнірами, які були розквартировані на Поділлі, та й то це виправдувався з причини повіль-

⁵⁷ Н. Сб. III, 270—271; АЮЗР I/6, 615—617; Pułaski I, 198; Жерела VIII, 348 і 356; Грушевський VIII/1, 103; Криштоф Лишка, той самої, що був 1630 р. у війську Конецпольського загинув 8. липня 1632 у сутичці зі своїм швагром за ґрунти брусилавські та водолівські (Jerlicz I, 40). Отже це був шляхтич з Київщини. Він і сам подав як свій маєток Водотиння (або Водолія) біля Брусилова (Słown. Geogr. XIII, 728), одначе набув він його недавно, бо ще 1628 р. Водотиння згадане як маєток Модлішевських (Zr. dz. XXII, 672). Попелів, як обивателів руського воеводства згадують Dunin-Borkowski-Dunin-Wasowicz, 173; Один із них був суперником Петра Могили на митрополію (пор. Максимович I, 393); Барвінський зв'язує їх навіть з родом Сагайдачного, ЗНТШ (т. С, Львів 1930); Карські гербу Радван походили з плацького воеводства, але Станіслав Карський, що „pod Pereaslawiem gromiąc rebellizujące chłopstwo Kozaków, siedmią postrzelami ranny zginął, pochowany w Kijowie u oo. Dominikanów“ (Niesiecki V, 45) був мешканцем Поділля, вже від трьох генерацій зв'язаним з Україною (його дід осів у Берестейщині). Паковські гербу Ястшембец згадуються у Львові та Кам'янці Подільським (Niesiecki VII, 239); Красносельські знані в першій половині XVI в. на Волині та в Галичині, звідки перенеслися до Брацлавщини (Niesiecki V, 373—374). Тут вони поріднилися зі стародавнім місцевим землянським родом Слаупиць (КС 15, 1886 стр. 567). Одна галузь Паців теж зв'язана з Україною, посідаючи добра Квищини на Волині (Niesiecki VIII, 230); Тишкевичі гербу Лелива — знаний на Київщині рід (Niesiecki IX, 173—184); Красновойських гербу Вдичність подав Boniecki XII, 228 у західній Галичині, але цей рід nobilitовано щойно 1765; Тржецькі відомі гербу Гриф в Опшлянським повіті на Литві і гербу Стшемє в краківським воеводстві (Niesiecki IX, 138—139). Чарнецькі гербу Лодзя походили зі Сандомирщини, але на початку XVII в. вже певне мали ближчі зв'язки з Україною, як це видно з пізніших роздаваних їм дигнітарств — мечник чернігівський і под. (Polski Słown. Biogr. IV, 207). Крім того знає Niesiecki III, 197—199 ще Чарнецьких гербу Прус 3-їх на Волині та Поділлі. Імени Красноставського у польських геральдичних підручниках нема. З усіх наведених прізвищ єдиний Рушковський гербу Побуг не мав очевидно нічого спільного з Україною, будучи зв'язаним виключно з Куявією (Niesiecki VIII, 199—200; Dunin-Borkowski-Dunin-Wasowicz, 195). Глембоцькі були дуже розповсюдженим прізвищем. Без ближчих даних згадує їх Niesiecki X, 139 гербу Остоя; Глембоцькі гербу Любич (Niesiecki IV, 146) походили з Мазовша, але дехто з них осів „на російській границі“. Найвідоміші були Глембоцькі гербу Долива з Куяв на Підляшшу; з цих останніх двох згадано 1626 у воеводстві руським (Станіслав під-столій і Ян підчаший львівські — Niesiecki IV, 143—146); Boniecki IV, 99 знає Глембоцьких і на Кременеччині. Можна пригадати, що так називався посол від короля Стефана Баторія до козаків 1585 р. (АЮЗР III/1, 15—18; Грушевський VII, 168).

⁵⁸ Грушевський VIII/1, 103 і 106.

ности рухів. Нема підстав запідозрювати свідоцтво львівського літопису, що Лац кілька тижнів чекав у Києві свого начальника, і так і не дочекався.⁶⁹ І взагалі, коли стражник коронний вирушив на козаків по наказу, а не з власної ініціативи, то в його пізніших рухах безумовно виступає саме ця власна ініціатива.

На початках мали поляки успіхи. Концентрація їх війська на Правобережжі пройшла назагал добре, а скорше всього, що Тарас Федорович не мав під рукою досить сил, щоб їй перешкодити. Виглядає однак, що ці перші успіхи завдячувано більше підприємчivosti нижчих офіцерів аніж доцільним розпорядженням головнокомандуючого. Збереглася вістка про здобуття жовнірами містечка Димера — отже на північних доступах до Києва де Конєцпольського не було — а Самійло Лац здобув і витяв Лисянку. Ця остання відомість, передана Львівським літописом, носить виразні риси агітаційної пропаганди в козацькій дусі: „Пан Лац до Києва шедши, Лисянку містечко, на самий день великодній (7. квітня 1630 н. ст.) вшитко вистинав; як мужов, так и жон, так і дітей в церкві будучих, і попа с ними; по дорозі людей невинних, биласи только Русин бив, забивали“. Особу стражника коронного розуміється менше всього можна підозрівати з гуманности, але з другого боку накопичення усіх можливих обтяжуючих подробиць і „самий день великодній“, і „люде в церкві будучі“, і духовна особа, і жінки з дітьми і взагалі убивання кожного українця — все це переборщення улюблені XVII століттям. Лисянка була звичайним скозацілим містечком Придніпров'я, де кожен мешканець мав, і не міг не мати зброї. Лежало воно в місцевості наводненій козацькими загонами. Відношення до жовнірів виразно виявилось у Корсуні, універсали зі закликом оборони віри розсилали козаки скрізь, і скрізь населення було більше чи менше наелектризоване. Ситуація була така, при якій мушкети могли самі почати стріляти. Трудно припустити, щоби згом'яз усіх міст саме Лисянку спіткала така неволя, зовсім не викликана ніяким ворожим актом з боку населення. Погром містечка зробила козацька пропаганда ударним гаслом у проти-польській агітації. Це було її право — була війна, і оповідання про звірства ворога являлися одним із засобів боротьби. Але і поведінку Лаца можна зрозуміти. Серед ворожої зворохобленої країни мусів він терором залякувати мешканців, щоб удержати їх у спокою, і Лисянка могла служити власне таким застрашаючим прикладом. І коли з одного боку нема підстав зовсім відкидати польські звірства, то з другого — і мешканців містечка годі вважати за смирних баранців, яким так незаслужено влетіло в день великодній.⁶⁰

У всякому випадкові приблизно рівночасне здобуття Лисянки та Димера це виразні удари, невдачі для козацького війська. „А козаки, видячи войско, вступили за Дніпр, і станули в Переяславлю...“ записав Львівський літопис, та й в універсали Конєцпольського згадано, що козаків „na kilka miejscach woysko quarciane gromilo i trzy miasta im gwałtem wybiwszy ich

⁶⁹) Н. Сб. III, 269; АЮЗР III/1, 297 „...ruszam sie zaraz z woyskami tymi, khtore po zadzie stanowiska swoje miały...“

⁶⁰) Н. Сб. III, 268; Грушевський VIII/1, 103 напевно помиляється, вважаючи, що Лац дістав від Конєцпольського наказ виступити в похід, будучи на своїм маєтку, Макарові. Марш з Макарова до Києва не міг відбутися через Лисянку. Стражник коронний мусів у цей час знаходитись десь на півдні, на варті проти татар. Саме так треба розуміти вираз Конєцпольського, на який послався Грушевський „бо недалеко звідти мешкав“ Макарів зовсім не так близько від Бару і, стоячи десь на татарським пограниччю, опинився Лац розуміється в більшій близькості від свого начальника; Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 67 — також слушно сумнівається в поголовнім вирізанню Лисянки і догадується про активність самого населення.

odcięto⁶¹. В наслідок цього, під ворожим натиском „видячи войско“, відійшов Тарас за Дніпро на свою задалегідь підготовану базу. В тягу березня-квітня козакам вдалося було охопити кільцем ворожий Київ, але це охоплення було не міцне, переведене, як уже згадувалось, невеликими силами. В тягу вимаршу змогли польські відділи прорвати кільце і з півночі біля Димеру і з півдня по напрямку Лисянка-Триліси та вийти на призначений їм збірний пункт. Але й відхід Тараса був у повній мірі тактичним тягом, воєнним маневром, а не зреченням зі зачіпних, активних операцій. Не чути, щоби поляки встигли зробити козакам які небуть труднощі підчас переправи через Дніпро. Конецпольський рухався занадто повільно, а Лац, по власному признанню свого шефа, мав замало сил, щоби заподіяти шкоду ядру повстанчого війська.⁶² Тарас виводив цілу не здепримовану більшою невдачею армію і цим дуже скріплював своє становище під Переяславом.

Навпаки, в польському наступі помітно якесь недотягнення. Вже згадувалось, що Лац, прибувши після погрому Лисянки 7. квітня, до Києва, пару тижнів чекав Конецпольського, і так і не дочекавшись, покинув місто, щоби зеднатися принаймні з Потоцьким. Взагалі цілий польський наступ із незгромадженням ще як слід військом, міг мати сенс лише тоді, колиб їм удалось допасти й знищити ті авангардні козацькі сили, які оперували на Правобережжі. Цього не сталося. Більше того — у козаків залишився цілий ряд городів і укріплених пунктів Київщини як наприклад, Корсунь. Отже Правобережжя Конецпольський не очистив як слід. Рванувшись зі своїми нашвидку скупченими хоругвами за Дніпро, щоби нанести удар головній козацькій армії, залишав він позад себе неопановане вороже запілля — найнебезпечнішу річ в разі невдачі фронтових сил. Але перші успіхи видимо до решти впевнили Конецпольського, що Тараса можна злегковажити. В деяких польських кругах вважали і саму козацьку ребелію вже за зліквідовану. Відголос таких чуток приносить данціська реляція з Варшави, 6. травня: „про козаків щось затихло, так що здається вони скоряться“.⁶³

III. Бої під Переяславом і оточення Києва.

Нарешті, певно десь коло 10. травня прибув, Конецпольський у Київ.⁶⁴ Приязне відношення міщан облекшувало йому опановання найкращої переправи через Дніпро. Але місто пішло ще далі, передавши польному гетьманові, якому бракувало артилерії, навіть власні гармати.⁶⁵

⁶¹) Н. Сб. III, 269; Грушевський VIII/1, 109; так само в листі Белецького до Я. С. Сапіги від 18. травня повідомлялося, що козаки погромлені в кількох місцях і вибиті з трьох городів — Жукович VI, 79. Що це було за третє містечко побіч Лисянки й Димера? Vol. leg. III, 335 приносить постанову варшавського сойму 12. березня 1631 про податкові пільги зруйнованим татарами, жовтірами й козаками містечкам Білій Церкві, Любовиру (Ставицям) та Трилісам. Білої Церкви козаки взагалі не здобували; але Триліси та Ставица находились у самім осередку боєвих дій, на лінії рухів польських відділів. Ставица розуміється сильніше експоновані на татарські напади, але остаточно вирішити питання про те „третє“ містечко з огляду на загальниковість документу неможливо.

⁶²) Грушевський VIII/1, 103.

⁶³) Додаток, № 11.

⁶⁴) Він сам подав своє прибуття до Києва на час перед Зеленими Святами, які того року у католиків припадали на 20. травня. Але вже з 18. травня відомий його універсал з під Переяслава, а московський звітодавець Гладкий, що вийшов з Путивля „перед Вознесінням“ (у православних того року 16. травня) не міг дійхати до Києва, бо поляки заступили вже були переправу на лівім боці Дніпра — Матеріали I, 316.

⁶⁵) Жукович VI, 82; Матеріали I, 298; православна ерархія схилалася у цій війні на сторону козаків і мабуть не без звязку з такими настроями міщан втік був митрополит Іоанн Борецький на час активних боєвих дій до козацького монастиря у Трахтемірові.

В пізнішій своїй виправдувальній промові на соймі подавав Конєцпольський заднім числом свої стратегічні міркування: „Перейти Дніпро в такім малім числі, як ми тоді були, без піхоти, без армати, небезпечно було, бо й сторони тамошні підхожі були більше для пішого ніж для кінного війська, і з такою малою горстю не знати було, чи неприятеля воювати, чи пильнувати людей, що ззаду надходили.“ З другої сторони міркувалося, що як не перейти Дніпро зараз, то потім перейти булоб іще тяжче, а навіть ледве чи й можливо, як би вони (козаки) скріпилися ще більше і позаступали всі переправи. Це типові розважання мудрого по шкоді, тим більше, що польний гетьман сам уже в Києві бачив невистарчальність своїх сил і просив у справі нових підкріплень.⁶⁶ Єдиним висновком із таких обставин бувби для Конєцпольського перехід через річку і заняття оборонної позиції, себто організація та укріплення мостового причілку. На це війська у нього було зовсім досить і він мігби спокійно вичекати, поки надійшовші резерви не уможливлять добре підготованого наступу. Натомість Конєцпольський кинувся зразу на супротивника, значить повів свою нечислену армію, та ще й в переважній частині кінноту, на штурм укріплених і міцно обсаджених позицій. Його аргументи про небезпеку злуки козаків із Московщиною уваги не заслуговують. Це були перебільшені чутки, джерелом яких були ті зносини, що їх пробували навязати радикальна партія серед козацтва та близький до неї митрополит Іов Борєцький з царським правительством. Вже більше можна повірити, що польський головнокомандуючий приймав свої рішення під натиском жовнірів, яким, згідно з традиціями Речі Посполитої не заплачено своєчасно. За два тижні кінчався квартал і вояки заявляли, що не служитимуть ні години довше.⁶⁷

Перехід поляків через Дніпро також носить усі ціхи поспішности й неспідготованости. Перша спроба переправи була взагалі відбита з великими втратами. Сам Конєцпольський мало не попав у полон. Чистому випадкові приписувати цей козацький успіх не доводиться. У зворохобленій країні мусів Тарас Федорович мати добру розвідку і охочих помішників серед населення, які стежили за кожним рухом кварцяних. Друга переправа через Дніпро біля Київа вдалась хоч, як признав сам польний гетьман „не без тяжкості і не малого кровопролиття“.⁶⁸ Конєцпольський дістав, так би мовити, останню пересторогу. Ця вдала переправа мусіла відбутись десь у днях 12.—14. травня. Для забезпечення її викопали поляки на лівому березі Дніпра шанці і залишили там залогу. Самже польний гетьман, з головними силами, не забарився стати перед козацьким табором у Переяславі. Зовсім вірогідні дані подають чисельність його війська на 8.000 при, як можна здогадуватись із наведеного раніше, досить слабій артилерії. Дальшим ослабленням для поляків була непропорційно велика кількість непридатної до штурму укріплень кінноти й присутність коло 2 000 не дуже то надійних реєстровиків. У Тараса Федоровича було 37.000 вояків.⁶⁹ Таким чином, одне з найважливіших завдань полководця — згромадження у потрібний мент на рішаючій місці сильнішої ударної групи добре вдалась Тарасові і зовсім завела у його ворогів. Більша чисельність козацтва була тим необхідніша, що тільки нею міг Тарас зрівноважити перевагу супротивника в озброєнні, вишколі та впливаючій звідсіля кращій маневрности. І у поляків під цим оглядом панські почоти уступали професійним

⁶⁶) Грушевський VIII/1, 107—108.

⁶⁷) Додаток, № 15; Грушевський VIII/1, 107.

⁶⁸) Н. Сб. III, 269; Грушевський VIII/1, 107—108.

⁶⁹) Матеріали I, 317.

воякам, особливо випробуваній у шведській війні, наемній чужинецькій піхоті. Але навіть ці почоти були краще вишколені, а головно краще озброєні ніж повсталі міщане та селяни-втікачі, з яких напевно складалася головна маса козацької армії. Її властиве ядро — досвічені й вправні зарожці та реєстрові — не могли бути дуже чисельні, а тільки вони надавались до менше-більше складного упорядкованого маневру. Більшість повстанців могла розвинути значну упертість при обороні укріплених позицій, могла дошкульно шкодити ворогові партизанськими нападами, були здібні до безладної масової атаки, але не більше. Рух на полі бою еспанськими терціями чи витонченими прямокутниками шведської тактики повстанчі маси засвоїти не могли. Проти масованого натиску першорядно озброєної і опанциреної польської важкої кінноти був лише оден рятунок — міцні окопи. Необхідність критися за цими окопами звязувала свободу козацьких рухів і тому, принаймні на початку, ініціатива бою находилася в руках Конєцпольського.⁷⁰

Мало відомо про козацькі укріплення; латинські джерела називають їх „castrum“ — отже це мали би бути земляні рови й вали, можливо з палисадами або іншими помічними деревляними спорудами зміцнені ще рядами скованих возів. Саме так виглядав краще відомий козацький табор під Смоленськом у 1633 р.; цей останній викликав здивовання своєю міцністю і швидкістю виготовлення — оден день.⁷¹ А під Переяславом козаки мали значно більше часу. Зі згадки пана Лишки про череди худоби при козацьких становищах можна домірковуватись, що Тарас подбав про харчі і його вояки не мусли голодувати.

Дня 17. травня відбулась перша битва. З усього дотеперіщнього поведіння Конєцпольського і зі ситуації на театрі війни та в Варшаві випливала для нього необхідність одним ударом покінчити з головним ворогом. Тому зовсім правдоподібний здогад Грушевського, що польний гетьман перший спробував напасти на козацькі позиції. На початку мав він деякий успіх. Принаймні є дані, що „в першій потребе“ під Переяславом „козаки под място утекли“ і полякам видимо вдалось відгромити частину худоби або й обозу. Але врешті-решт „потреба“ закінчилась тим, що Конєцпольського відбито з великими втратами. Про ці останні оповідали жовніри, які прибули з поля бою до Варшави. Поліг київський воеводич Тишкевич, якийсь із „молодих Паців“, королівський підчаший Рушковський і 52 „самих дільних“ жовнірів. Богато попало також у полон, між іншими ротмістр Чарнецький. В польськiм суспільстві трактовано цю битву як „значну поразку“. Сам Конєцпольський, день пізніше, висловився більше офіційно про свавільство, котре, хоч і погромлене, не хоче опам'яттись.⁷² Його положення було незавидне: тільки скорою перемогою міг він заставити змовкнути незадоволення урядових кругів на свою войовничість, тільки так — перспективою здобичі — утихомирити незаплачених жовнірів і унешкідливити козацькі ватаги у власнім заціллі. Це не вдалось — і доля кампанії була вирішена.

⁷⁰ Це слушно зауважив уже Костомаров IV, 61; так же треба розуміти і вираз путивальця Гладкого, що чисельніші „черкасы в осаде от польских людей три недели“ сиділи (Матеріали I, 316). Про хист козаків боронитися зпоза укріплень свідчить уже Боплян (цит. по Грушевський VII, 297).

⁷¹ Piasecki, 500; Сб. лет., II 6; Wojcicki I, 154—155; Baliński, 1; пор. теж — За Державність VII, 129 (Варшава 1937).

⁷² АЮЗР I/6, 615—617; АЮЗР III/1, 309—311; Грушевський VIII/1, 108; Жукович VI, 80; полонений ротмістр це скорше всього Мартин Чарнецький гербу Лодзя († 1652) брат пізніше славного Стефана (пор. його життєпис у Polski Słownik Biogr. IV, 207 з даними Жуковича про його попередню участь у шведській війні).

Конецпольський зробив ще спробу зібрати підкріплення. Універсалом від 18. травня закликав він панські почоти і жовнірські хорутви „як найскорше“ прибувати до його табору. Значніші свіжі сили можеб ще і урятували справу, але шлях до Переяслава був далекий і проходив країною, котра наполовину находилася у козацьких руках. Відомі совісні старання Жигимонта III послати підмогу своєму достойникові. Польські резерви в цей час дійсно уже надтягали з усіх боків; одначе йшли вони невеликими загонами, кожен на власну руку. Ситуацію змалював Львівський літопис характерним зворотом „обоз обозом а тут Поляков незлічоних ходит по вишиткой Україні“.⁷³ Завданням не звязаних під Переяславом козацьких сил стало не допустити свіжого ворога до злуки з головною армією. Це означало, в наслідок розпорошености польських відділів, по суті дрібну партизанську війну, але від того, хто матиме в ній перевагу, залежало дуже багато. Козаки опинялись на стільки у вигоді, що партизанські операції були їх сильною стороною вже хочби через знання терену, симпатії населення і звички з боїв з татарами.

Не завше можливо усталити хронологію поодиноких сутичок. Загально належать вони до часу трьохтижневої боротьби під Переяславом між 16. травня і 8. червня. Деяко не можна приурочити навіть до певного місця, але загальний образ боротьби на лінії тилкових сполучень польської армії, вирисовується доволі виразно. Мабуть уже на самім початку боїв під Переяславом, десь коло 20. травня, перехоплено польський відділ, що йшов до головної армії. З опису Львівського літопису виходилоб, що в авангарді їхали якісь панські почоти, які козаки погромили, але гайдуків, українців родом, залишили живими й тільки, переодягшись в їх одержу, заскочили і дучих зваду жовнірів і знищили кілька сот із них. Мабуть це той самий епізод про який згадує і данцієська реляція з 29. травня, пишучи за побиття „двох когорт“ над подільською границею.⁷⁴ Такіж погроми жовнірів та захоплення всього їх майна й обозу мали місце в Копачеві біля Василькова та в Димері. Ця остання вістка особливо цікава. Видимо мав Димер у цій кампанії якесь стратегічне значіння. Здобуття його жовнірами в квітні попередило відхід Тараса за Дніпро, а при першій можливості козаки беруть свій реванш. Відібрання цього міста наче символізує зворот у війні.

Перемоги під Копачевом та Димером здобуто, як виходилоб із послідовности літописного оповідання десь між 20. і 30. травня. Слідуюча сутичка вже знову привязана до певної дати „по Св. Духу в пятницу“, значить 31. травня.⁷⁵ Козаки погромили ще оден жовнірський відділ у Білогородці під Києвом і знову набрали багато здобичі. Зокрема назвав літописець мабуть перебільшену цифру 600 коней, що їх нібито здобули переможці. Ще більший успіх випав на їх долю два дні пізніше (в неділю Всіх Святих, 2. червня): на світанку зненацька напали вони на шанці, які боро-

⁷³) Н. Сб. III, 270; Жукович VI, 77 і 79.

⁷⁴) Додаток, № 12; Н. Сб. III, 270; часу цього інциденту Львівський літопис не зазначив, але тому що дрібні партизанські сутички підчас Переяславських боїв, виложені ним назагал хронологічно, то виходилоб, що вона сталась десь коло 20. травня. Це час, якого потребувала чутка, щоб дійти з центру України до данцієського звітодавця у Варшаві. Приблизно згоджується теж число побитих жовнірів, яке літопис подав на кілька сот, а німецький звіт на дві хорутви. Означення місця „на кордонах Поділля“ треба розуміти як кордони брацлавського воєводства, себто десь над Россю. Певности в тому, що обидві вістки говорять про ту саму подію, бути очевидно не може.

⁷⁵) Н. Сб. III, 271; Грушевський VIII/1, 110 — цей учений пристосував згадану дату до взяття Димеру, але це дрібний недогляд. З тексту літопису зовсім ясно, що 31. травня може стосуватись лише до сутички під Білогородкою.

нили київську переправу на лівім березі Дніпра і знищили там „Золоту Роту“, добірну польську кавалерійську частину, складену з молоді вельможніших родин. Чи залишив її там Конєцпольський, щоб стеретти перехід через річку, чи була це частина, яка саме йшла йому на допомогу з заходу — не можна з певністю сказати. Літопис дозволяє здогадуватись скорше це останнє, оповідаючи, що ця „Золота Рота“ прийшла під проводом Ліщинського з Ченстохови. Згадка про купців, які находились при роті і везли харчі до Конєцпольського теж говорить за тим, що вона лише перемаршем знаходилась у згаданих шанцях.⁷⁶ Мало полягти коло 150 панів, не рахуючи челяді, а крім того завдано удар також і запровіянтованню головної армії.

Значіння цього успіху тим більше, що він вдаряв у найважніший вузол польського заплілля — у їхній єдиний звязок із заходом, дніпровську переправу в Києві. Сам по собі був це бравурний партизанський наскок, але він дуже скріпив становище козаків у цім пункті. Видно, що відтепер дістали вони можливість кожної хвилини з'являтися біля міста. Збереглася вказівка про їх укріпленій пункт на одному з Дніпрових островів, безпосередньо ввиду української метрополії.⁷⁷ Сутички в безпосереднім сусідстві міста стають на порядку деннім. Вже тогож дня 2. червня, знову несподівано переправившись через Дніпро, розгромили козаки ще одну польську роту в містечку, що належало Печерському монастиреві. Частину її, коло 50 во-яків, котрі кинулись тікати, наздогнано й донищено у Никольськім лісі. На слідуєчий день, 3. червня, спалили козаки зібрані на переправі човни й байдаки і таким робом ще зменшили надії Конєцпольського на допомогу.⁷⁸ Навіть і значніші сили не мали більше змоги до нього пробитися. „Кілька полків“ чужеземної піхоти Бутлера і польський відділ Жултовського з'явилися над вечір того самого дня у Києві і спробували пограбувати Печерський монастир. Одначе козаки, які укріпились були під проводом Шульги на острові проти міста, з'явилися на відсіч і гарматним вогнем відбили напасників. Дрібні сутички продовжувались аж до ночі, коли козаки вернулись до свого табору. Одначе головна українська святиня була врятована і жовніри пограбували тільки прилегле містечко та монастир святого Миколи.⁷⁹ Поодинокі шарватки в київських околицях тяглися ще коло тижня;

⁷⁶ Н. Сб. III, 271; козаки перебили також і купців — двадцять числом. Літопис називає їх киянами і побігтя їх являється ще одним причинком до історії ворожих відносин між містом Києвом та зворохобленим козацтвом.

⁷⁷ Рудіковський у *Słown. Geogr.* IV, 82—83; Baliński-Lipiński, *Starozytna Polska* II, 554—555 (Варшава 1885); згадка літопису, що трупи забитих зі „Золотої Роти“ складено в окопах, а населенню заборонено ховати їх, свідчить, що козаки не мали на меті самі в них задержуватись. Що це був за остров, на якому отаборились повстанці, сказати з певністю не можливо. Як видно з літопису з козацького табору могли добре бачити Печерський монастир і те що діялось довкола його, отже миг це бути Труханів острів, який тоді вже існував (згаданий у джерелах під рр. 1534, 1566, 1688, 1710 і 1713 — Сб. мат., 24—25, 137—139). Але мапка околиць Києва у Старовольського зі середини XVII в. показує на Дніпрі, крім Труханова ще три острови, з яких мусіло бути зовсім добре видно монастир.

⁷⁸ На цім місці приніс літопис вістку про убиття „Русина Попеля“ знайденого в ченця. Грушевський VIII/1, III — вважав, що тут мова про жовнірські звірства; але для такої інтерпретації треба деякої натяжки тексту. Вже було згадано, що Попелі в тих часах — шляхотський рід руського воеводства. Поміж виборцями короля Володислава IV в р. 1632 згадано аж трьох Попелів (Dunin Borkowski-Dunin-Wąsowicz, 173); Матеріали I, 316.

⁷⁹ АЮЗР II/1, 154. Врятування Печерського монастиря було подією, яка надовго залишалась в пам'яті поколінь і попала навіть у народно пісню. Причиною цьому реклама, яку розвели в даному випадкові церковні крути, добачаючи тут чудо пресвятої Діви. Архимандрит Петро Могила вже 1630 р. розмахнувся цілим „благодарственным піснопінем“ Богородиці за врятування від нашествия людського (Голубев I, 379). Теж і Кальнофойський

6. червня чужеземна піхота Йордана спробувала вдертися до Межигор'я, але теж невдало. Суть була розуміється не в тому, чи сплюндровано який чернечий затишок — козаки самі могли при цім нагнати святим отцям не менше страху ніж жовніри; такий страх виразно віддає наведена Кулішем (Ист. вост. Руси III, 103) цитата з „Тературіми“. Кальнофойський свідчить, що Могила скаржився Жултовському та Бутлерові на „тяжку біду“, якої він зазнавав від козаків. Можна згадати, що Могила належав до більше аристократичного напрямку в православній церкві, але скорше всього печерський архимандрит просто мов вон вертівся на всі боки, почувавши себе між молотом та ковалом: тойже Кальнофойський признається, що поляки мали Могилу в сильнім підозрінню, а як видно з історії пана Лишки, він не дуже то зберігав лояльність супроти вояків Речі Посполитої. Головне, що акція Шульги шерешкодила значнішим польським силам переправитись за Дніпро. Ці війська, послані королем Конєцпольському затримано на правому березі.

Останнім епізодом трьохтижневої партизанської боротьби являється знищення десь коло Барисполю півторатисячного відділу польського війська. Залишилось живими, мовляв тільки 25 вояків. Загинула майже вся чужинецька піхота та, крім Джур, 50 товаришів із роти коралевича, яка прийшла з Луцьку. Ця згадка про Луцьк, змушує думати, що це — польська частина, якій ще вдалось перейти Дніпро.⁸⁰ Що відрізання Конєцпольського від його запілля не встигло вповні завершитися, свідчить і подорож шляхтича з його війська Криштофа Лишки з табору під Переяславом до київської переправи кілька день перед кінцем війни.⁸¹ Але те „бидло розное масти“, що він гнав на другий бік у нього таки пограбовано; і так само польська частина, якій може й вдалось якось прорватись крізь Київ, не втікла своєї долі під Барисполем. Знищення її, певне перебільшене літописом, свідчило, однак, про безвиглядність посилення підмог. Ще погіршувала становище польного гетьмана відмова багатьох жовнірських частин із дальшого запілля взагалі вирушити на війну, поки їм не заплачать залєглих грошей.⁸²

у „Тературімі“ описав це „чудо“, хоч воно у нього залишилось досить реальним. В другій половині XVII в. Іоаникій Галтовський у „Небо новое“ розповідав про вогняний дощ, яким небесні сили відігнали невірних від святині. „Небо новое“ було дуже поширене — воно витримало ряд видань і вишло навіть у російському перекладі. Не диво, що вогняний дощ перейшов потім і в народну колядку, лише його ефект підсилено далі досить невідразними, але неперечно дуже грізними, громовими кулями. Дальша літературна обробка сказала і у введенні прастарого чисто оповідального прийому з єдиним праведником поміж грішниками (колядку цит. по Возняк II, 328—329):

Тамтуди лежить здавну стежейка,
стежкою іде польська вінойка,
меже ними йде полковничейко.
Стала вінойка в крижі стріляти.
Рече словейко полковничейко:
„А не стріляйте ж в святій крижі,
бо спустить Господь огняний дожджик,
огняний дожджик, громові кулі.

затопить Господь польську вінойку.“
Вин не слухали в крижі стріляли;
а й так ся стало як він говорив:
іспустив Господь огняний дожджик,
огняний дожджик, громові кулі,
затопив Господь польську вінойку,
хіба лиш зістав полковничейко.

⁸⁰) Н. Сб. III, 272; Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 71 — вважає, що знищений польський відділ перейшов Дніпро не в Києві, а десь у іншим місці. Дійно при аналізі ситуації створюється вражіння ніби він прийшов десь із Сіверщини, але конкретних даних для такого твердження нема.

⁸¹) АЮЗР I/6, 615—617; функціонувала київська переправа через Дніпро зі самого початку не особливо. Слуги пана Лишки зі своєю худобою два дні не могли дочекатись поромів (21. і 22. травня).

⁸²) Грушевський VIII/1, 110.

Не можна позбутися вражіння суцільности, пляновости козацьких операцій, які немов перстнем здушили єдиний польський шлях сполучення, зокрема його найважливіший і найвразливіший вузол Київ над Дніпром. Маневр, що весною слабкі загони повстанців тільки хвилево намітали, повторився ще раз солідніше і систематичніше переведений. Димер, Копачів, Білогородка — наочно видно як усе вужче затягається петля. Нарешті, удар по персправі: міцні козацькі загони створюють собі бази ввиду Києва, маючи можливість по кілька разів денно винадати звідтіля і паралізувати всяку акцію допомоги Конєцпольському. Оперуючі окремо від головних сил, козацькі відділи досягли свою мету. Шкода, що так мало відомо про тодішніх козацьких ватажків — хіба імя Шульги доховали джерела. Але основна ідея цілого пляну кампанії — доцільна активність, своєчасний перехід від оборони до наступу якраз у тім менті, коли Конєцпольський, зарвавшись, безнадійно застряв під далеким Переяславом — ця ідея мусить, принаймні частинно, належати гетьманові Тарасу.

Таке припущення можна висловити тим більше, що той самий рапто-вий перехід від оборони до повних власної ініціативи офензивних підприємств помічається і там, де командування було безпосередньо в руках запорожського гетьмана — під Переяславом. Правда, і тут обмаль джерельного матеріалу. Більшість вісток обмежується констатуванням великих польських втрат у людях і конях — більше, будімо, ніж за всю шведську війну 1626—1629. Видно, що після першої битви 17. травня загибша не наступило: дрібніші сутички продовжувались. В перші дні, поки ще Київ не був так щільно оточений, мусів Конєцпольський дістати деяку підмогу, бо 24. травня рішився він знову на більшу битву; але й вона закінчилася з великими втратами невдало для нього. Після цього мусів польний гетьман уже більш-менш пасивно держатися у своїм таборі та чекати рятунку. Вилазки міг він робити лише в особливо сприятливих обставинах. Натомість козаки відчули себе певніше і ляконична звістка Львівського літопису, що вони Конєцпольського „на місті намет навіжали“ служить свідомством їхньої активності.⁸³ Це був перехід до наступу в той самий мент, коли ослаблений ворог спинився, це було постійне шарпання ворожого табору. Кращий доказ саме такої тактики козаків дає опис останньої битви. Коротке речення Гладкого, що в цім бою „черкасы у гетьмана Конєц Польского в обозе наряд взяли, и многих поляков в обозе побил“, вказує ясно, що Тарасове військо було наступаючою стороною. Докладніший опис літопису: Лацц погнався за відділом козаків, який ішов на чати, але сам не міг із ним справитись і повідомив Конєцпольського. Цей останній поспішив з двома тисячами жовнірів йому на допомогу. По дорозі наткнулися поляки на інший козацький загін, котрий забарикадувався в якійсь „щопі“ і завзято боронився до останнього чоловіка. В полон взято нібито тільки одного сотника, та й то пораненого. Рідке, для так мало знаної війни свідомство, яке доказує велике одушевлення і першорядний боєвий дух козацького війська. Така уперта оборона не лишилася без наслідків. Вона задержала Конєцпольського, а тим часом двоє гайдуків із польського табору перебігли

⁸³ Додаток, № 14 — свідчить що польний гетьман і особисто був у великій небезпеці; Матеріал I, 316 „... бои были многіе...“; Юзефович про „multos conflictos“ (Сб. лст., 116) і так само Обухович (Baligiski, I); Конєцпольський сам згадує „... przez kilku niedziel pręc paznych ustawicznych i krwawych boiow...“ (Грушевський VIII/1, 109 і 110); Жукович VI, 80; Wojcicki I, 154—155; Piasecki, 500; Сб. лст., 5; Н. Сб. III, 272 — Львівський літопис перебільшуючи каже про поляків „...хотьби еще десять раз так великое било войско, нога би їх не войшла...“

до козаків і повідомили про відсутність польного гетьмана (його заступав Потоцький). Тарас зумів негайнож використати нагоду і кинувся на ворожі становища. Розвинулася уперта битва, в тягу якої козакам вдалося не тільки вдертися у чужі шанці, але й захопити там кілька гармат (дві що найбільших три взяли і гаковницю дві) та перетягти їх до свого табору. Конєцпольський вернувся, але його поворот не вплинув на зміну положення. Битва затягувалася і коштувала великих втрат обом сторонам, хоч розуміється малочислене польське військо мусіло відчутти їх більш болюче. Неясно навіть, чи вдалося полякам вибити козаків зі свого табору. Львівський літопис оповідає, що великий дощ спинив битву і польний гетьман виставив знак згоди. Судячи з натяків оправдувальної промови Конєцпольського, до мирних переговорів причинився також бунт незаплачених жовнірів у його війську.⁶⁴

Безперечно опис цей вірний лише в головних рисах, констатуєчи невдачу поляків. Але тут важно зазначити, що зовсім знищити ворога, не дивлячись на свою чисельну перевагу, Тарас не встиг. Козацька армія була в стані виснажити ворога все тісніше здавлюючи його та постійно шарпаючи — знищити краще вишколені тактично і краще узброєні польські війська реґулярним штурмом вона всетаки не могла. Перемога була на її стороні, однак ця перемога рівнялась невдачі ворога, а не повному його знищенню. „З горішньої грониці повідомляють, що козаки зле потракували гетьмана; він втратив до 3000 вояків і сам був у найбільшій біді, але потім поправився і довів (козаків) до тсго, що вони тепер готові переговорювати. Таке мовиться, щоби зберегти його (Конєцпольського) повагу. Але назагал дуже тут з нього незадоволені за те, що погано вів справи. Ніхто не повіряє його звітів і тільки з того, що стається пізніше можна дізнатися наскільки їм бракувало вірогідности“ — цими словами данціський звітодавець досить добре передає і вислід війни, і настрої та наміри правлячих кругів у Варшаві.

IV. Дозвуки кампанії.

Великого азарту до війни за кожную ціну козаки, а принаймні сильні партії серед них, не мали. Їх мета — розправа з осоружною реєстровою старшиною та відхід жовнірів „за Білу Церкву“ була давно осягнена. Вже було згадано, що ті мирові посольства, які в часі воєнних дій кілька разів з'являлися у Конєцпольського, мусіли мати серйозні наміри. Постійність,

⁶⁴) Н. Сб. III, 269—270; Жукович VI, 82—84; при датуванні цієї битви виникають різні неясности. Львівський літопис кладе її на суботу. Тому що він виразно згадує її зі заключенням мира, то це би вказувало на суботу 7. червня (мир заключено 8. червня). Текст літопису взагалі дуже сумбурний і якби не ця згадка про мир, то можнаби наведений опис віднести скорше до боїв з початку облоги Переяслава. За датою 7. червня промовляє свідок Гладкого, що вся облога продовжувалась три тижні. Крім того, як уже було згадано сутички довкола Печерського монастиря почалися 3. червня і тривали п'ять-шість днів („через тиждень немало“ Н. Сб. III, 272), очевидно поки до Кієва не дійшла вістка про заключення миру. Грушевський VIII/1, 112 і Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 69 приймають, що субота, про яку мова, це день 1. червня. Цей погляд протирічить вище наведеним фактам, але за нього промовляє обставина, що між останнім боем та заключенням миру відбулись не тільки переговори, а й вибори нового гетьмана. Трудно думати щоб усе це змістилося у неповних два дні. Тому треба прийняти, що Львівський літопис або неправильно поклав битву на суботу, або помилився зв'язавши її безпосередньо зі заключенням мира. Вона будьто мусіла відбутися в днях 3—6. червня, будьто (коли прийняти, що вона дійсно була 1. червня) не послужила підставою до безпосереднього навізання переговорів, а ще кілька днів після неї точилися дальші ворожі сутички.

з якою Військо Запорозьке вхопилося за мирову пропозицію свого ворога, в той мент, коли цей останній був властиво в його руках, говорить сама за себе. Збережено весь декорум зконфуженого можновладця, який ніби то вичитував козакам їх гріхи й уділював прощення.⁸⁵ Грушевський здогадувався, що й вибір нового гетьмана Антона Конашевича Буга замість Тараса мав на меті з козацького боку улекшити ведення мирних переговорів. Це мусіло бути одначе в рівній мірі вислідом внутрішньої боротьби партій — Тарас, репрезентант радикальної непримиримої козащини, мусів втратити ґрунт під ногами, як тільки Конєцпольський виявив охоту до трактатів. Поправління козацтва, зміцнення серед нього лояльних настроїв, посилилось через кілька день, може під вражінням корисних умов, далі, і знайшло вияв у виборі й затвердженні на гетьманстві Тимоша Орендаренка, приємного полякам кандидата, та в акті взаємного прощення собі кривд і присяги дружби між Запорозжцями і реєстровою старшиною, котра лишилась була вірною польному гетьманові.

Довгих дискусій над мировими умовами, видимо, не було — для них не залишалось часу. Домагання Конєцпольського видати привідцю бунту козаки з місця відкинули, зваливши всю вину на реєстрову старшину і поставивши на вид польному гетьманові, що вони зі свого боку не домагаються видачі її (поіменно, як головних винуватців вичислено, Бордяка, Бородка та Вовка). Стануло на нічого не значучім затриманні Тараса у „секвестрі військовому“ до рішення королівського суду, про який ніхто поважно не думав. Тільки форма такої уступки Конєцпольського залишилася дуже чемна, мовляв „за гогоґум обоуга Woyski prozbami“. Далі повертали козаки полонених і здобуті гармати, але категорично відмовлялись віддати награбоване у жовнірів добро. Свого „старшого“ мало лицарство обібрати собі само і тільки повідомляти польного гетьмана про вибір для затвердження. Число реєстрових козаків підвищувалося до 8000, але цю важну уступку затушовано формулою, що додаткові дві тисячі мають для кращої сторожевої служби залишатись на Запорозжі. В текст офіційних пактів двох останніх точок взагалі не включено — їх відомо з приватного листа. Та коли таким робом ніби шанувалось амбіцію польного гетьмана, то з другого боку і козаки діставали можливість обширніше інтерпретувати умови договору. Не дурнож зазначав Львівський літопис про мир „...і що хотіли козаки, то собі вимовили: же знову Козаков хоть сто тисечей...“⁸⁶ Ця нотатка вповні віддавала фактичний стан справи на Подніпровю, а більше Війську Запорозькому і не треба було.

До практично маловажних пунктів належали козацькі обіцянки попалити чайки, не ходити на море і суворо карати тих своїх товаришів, які таки ходитимуть туди. Подібне значіння мало приречення у всьому прийняти Куруківські постанови, більше не сваволити й не підіймати повстань. Але суттєві зміни чи порожні формули — всі постанови договору носять вузько становий характер, торкаються виключно козацьких справ. Після такої іміозантної на загально-національних гаслах побудованої військової пропаганди виглядало немов на мовчазне зречення зі заінтересованости в культурно-релігійних змаганнях України. Зрадою цих змагань назвати Переяславський мир 1630 р. не можна лише тому, що козаки лишались фактично панами положення і отже дальше протегували православні уста-

⁸⁵) Тексти мирових переговорів: Матеріали I, 308—310; Жерела VIII, 345—348; український переклад — Грушевський VIII/1, 114—119.

⁸⁶) Н. Сб. III, 273; Жерела VIII, 349—350; Жукович VI, 94—95; також виключених було з реєстру козаків вписано назад.

нови, школи та людей, що їм довірилися. Фактична ситуація і була головним здобутком війни, бо фіксовані на папері уступки були зовсім незначні.

Інша річ, що трівогого замирення договір не створив. Конєцпольський недвозначно давав до розуміння, що він готов на реванш, хоч зараз і думати про це поважно було неможливо.⁸⁷ Його престиж поважно захитався. Цікаві під цим оглядом поголоски підхоплені данцізьким звітодавцем у Варшаві: скандал із польним гетьманом дав привід деяким соймакам домагатися, щоби гетьманський уряд більше не роздавався до життя. Почавши війну на власну руку, без згоди правительства, Конєцпольський мігби оправдати своє поступовання єдино перемогою. Тепер же доводилось йому виправдуватись та по можливості рожевіше розмальовувати свої подвиги перед урядовими чинниками які, як висловився він сам „за зле йому мали, що він не старався оминати конфліктів і кроворозлитъ“.⁸⁸ Певний інтерес у цьому мало і польське правительство. У Варшаві затушовували дійсні обставини миру. Як не як, козаки були всетаки бунтівниками і вимога доброго тону для офіційних кругів полягала в згнобленні бунту й покарі чи помилуванні винуватих. Канцлер Задак у соймовій промові 1631 р. розмалював тяжкі небезпеки, які грозили були Річі Посполитій від козаків, колиб Конєцпольський своєчасно не вгамував їх. Це було те саме „зберігання поваги“, яке вже раз іронічно відзначив данцізький резидент. Крім того в розгарі Переяславських боїв, у травні місяці, улаштовано зі Січи невеликий похід на Чорне море і пограбовані турки знову скаржилися та вимагали репресій. Похід Конєцпольського вигідно було представити якраз як погром пограничного свавільства, якого добивалися у Царгороді. З офіційних урядових версій повстала повторювана ще у ХХ віці легенда перемоги Конєцпольського у цій війні.⁸⁹ Згори контрастували з таким представленням поширені в польським громадянстві чутки про великі втрати коронного війська. Нарікання на великі криваві жертви з вини польного гетьмана висунули проти нього також його власні жовніри. Вони вимагали грошей, утворили конфедерацію для здобуття належної їм платні і, крім труднощів у Варшаві та на соймках, до речти спаралізували мстиві заміри свого начальника. До тогож рознеслася чутка, що орда хоче використати воєцькі розрухи. Справді, Джанібек-Ірей не підприняв нічого поважного, але огляди на Крим теж не сприяли рішучим заходам супроти пограничної сваволі.

Козаки могли тим часом робити на Подніпров'ю, що їм хотілося, але в їх поведінці відчувається якась непевність. Частинно була це тривога перед польського відплатою, частинно — внутрішня боротьба між лояльною та рішуче ворожою до правительства партіями. Зразу після закінчення

⁸⁷) З початком серпня оповідали українські монахи в Путивлі: „А конєц де Польской из Бару поехал к королю польскому... просит де панов рады гетман Конєцпольской, что де он Конєц Польской свою славу гетманскую и честь королевскую утратил: Запорозских де козаков не побил и веры их крестьянской в свою римскую не превратил; и чтоб де паны-рада, с ним, с Конєц Польским послали посполитоя рушеньє на запорозских козаков, чтоб де козаков всех выведет и вера б крестьянская розорить и во всей бы де Полше и Литве одна вера римская учинить...“ (Матеріали I, 298). Таке саме: „Говорят де литовские люди, что большой де умысл у поляков на черкас, чтоб им черкас побить и церкви розорить (Матеріали I, 318).

⁸⁸) Додаток, № 18; Жукович VI, 104; Грушевський VIII/1, 103. Обмеження гетьманських повноважень, ухвалені соймами 1591 і 1593 було популярне серед польського суспільства. Його домагалися також жовніри після хотинської кампанії 1621 р. (пор. L. Hubert, *Pamiętniki historyczne* II, 6 та Niemcewicz VI, 347).

⁸⁹) Жукович VI, 94—95; урядову версію підхопили далекі від подій хроністи — Jerlicz I, 38; Wojcicki I, 154—158; Сб. лет., 116; Piasecki I, 500 а особливо роздмухав у своїх творах Куліш, Grabowski-Przedziecki II, 193; Enc. Pol. V, 245.

війни відбувся новий похід на море, а це було провокацією правительства. Однак рівночасно повідомили козаки урядові чинники про те, що готується татарський напад а Орендаренко, переборовши спротив непримиримих, таки повернув захоплені під Переяславом гармати. В липні відбулась козацька нарада в Черкасах і виїхало посольство до короля, яке мало скаржитися на Конєцпольського за грабунки на їхній території та домагатися збільшеного реєстру, платні та нових уступок православної вірі (індиферентні настрої часів Переяславського миру видимо швидко проминули). Німецька реляція, правда, нічого не згадує за такі жадання, але за те передає козацькі запевнення, що вони на будуче заховуватимуться спокійно, а минула війна була, мовляв, тільки приватною справою між ними та польним гетьманом. Підозріння серед козаків викликав зазив Конєцпольського йти з ним разом на татар — догадувались, що поляки збирають військо, щоб заново розпочати війну з ними. В зв'язку з цим докладали московські послы, що козаки знову готуються битись із ляхами, а в разі невдачі шукатимуть протекції московського царя і тікатимуть на Московщину. До данцізьких резидентів дійшла така поголоска у досить категоричній формі, будім то козацькі послы вже виїхали до Москви.⁹⁰

Та ці події виходять поза рамки даної праці. Вони уявляли собою відголоси бурхливих процесів серед козацтва, свідомство того, що значна москвофільська партія щораз більше підносить голову. Зі слідами її діяльності можна здибатись і в наступних роках. Спочатку формувалась вона впершу чергу випищиками з реєстру і взагалі непевними будучого дня елементами, які знаходили контакт з деякими крутами українського духовенства. Одним із їхніх представників являвся і гетьман Тарас. Кількома словами про нього годиться закінчити.

Видвигається Тарас Федорович у часах, коли серед козацтва вже минуло перше вражіння Куруківської невдачі і в зв'язку з цим знову загострились неполаджені протиріччя з польським державним устроєм. Трицяті роки це доба внутрішнього мусування, плідного для будучини, але для сучасности убогого в видатні постаті. Якби не Переяславська кампанія, то не можна булоб і Тараса вважати за чим небуть визначну людину. Конєцпольський, у своїй уже стільки тут цитованій, соймовій промові згадав, що козаки після смерті Михайла Дорошенка вибрали гетьманом „негідного хлопа Тараса“. Це би припадало на літо 1628; але польний гетьман сильно скорочував історію, бо з інших джерел відомо, що наступником Дорошенковим був Мойжениця.⁹¹ Зате епітет „нікчемного хлопа“ заслужив собі Тарас, мабуть, уже до бою під Переяславом. Воеводина руська а старостина корсунська, чигиринська й криловська Софія Данилович скаржилася, що пізньою весною 1629 свавільний гетьман запорожський Тарас, договорившись з ігуменом Микола-Пустинського монастиря у Києві Серафимом Більським „...кгрунтов немало от староств ес милости Корсун-

⁹⁰) Додаток, № 17 і № 18; Матеріали I, 298 і 319; Golębiowski Bibl. Warsz. 1853, IV, 426; партійна боротьба прийняла, як і до повстання, форми розколу між двох гетьманів. Більш радикальний Антін Бут відмовився коритися лояльному Орендаренкові, як нібито урядово призначеному а не вибраному гетьманові, і залишивши цього останнього на волості сам подивився на Січ.

⁹¹) Przułęcki, 51; Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 32; Жукович VI, 33; Грушевський VIII/1, 43 і 71.

ского, Чигиринского і Криловского квалтовне посіли і отняли...“ Отже, чи був Тарас гетьманом у 1628 р., чи ні, але рік опісля бачимо його вже на цій почесній посаді. Відомо і з інших джерел, що в травні 1629 Тарас і другий гетьман „Черніта“ (Грушевський правдоподібно здогадується, що це Чорний) пішли на спілку зі Шагін-Гіреєм під Перекоп. Герой Переяслава на цей раз атестується як „невмілий“.⁹² Неудалый вислід походу ніби оправдує таку зневажливу характеристику. Козацьке військо було розбите і мусіло з втратами відступити. Але причиною поразки могла бути не стільки нездарність Тараса, скільки згадане двоєвластя. Досить відомо в історії битв, програних добрими полководцями, тому що їм товаришили нездарні співкомандуючі. Для прикладу можна згадати хочби Уденар (в війні за Еспанську спадщину 11. липня 1708) де талановитому французькому полководцеві Вандомові перешкоджав його колега герцоґ Филип Бургундський, або Льюїтен (Семилітня війна 5. грудня 1757) де обережного австрійського фельдмаршала Дауна звязували хибні постанови його співкомандуючого герцоґа Карла Лютаринського. В тактиці бою, наскільки вона вияснюється з лядоничного документу, помітно характерні риси стратегії Тараса — те саме оборонно-зачіпне провадження війська, яке дало такі блискучі результати рік пізніше; той самий укріплений табор в ролі міцної бази і активні дії випадаючої з нього кінноти. Образливі вислови Конецпольського не можна брати поважно — тут і явне переборщення і політична ворожнеча і особиста вражена амбіція.

Причина цьому в тім, що Тарас, як це видно мало не з кожної звістки про нього, весь час лишався репрезентантом різьких антипольських настроїв. Він репрезентував ту групу козацтва, яка розчарувалась у можливості знайти собі місце в Речі Посполитій і зближившись з непримиримо ортодоксальним українським духовенством, що купчилося довкола архимандрита лубенського мгарського монастиря Ісаї Копинського (митрополита 1630—1632), дивилося з надією на Москву. В часі 1628—1630 інкримінує Конецпольський Тарасові також кілька морських походів, що були в очах польського правительства безумовним доказом непоправимого свавільства.⁹³ Повним блиском заяснили його здібності тільки у Переяславській кампанії 1630 р. Одне — провадити війну при розлотованні обох сторін, коли супротивники сліпо кидають на карту все для перемоги, і друге — коли обидві сторони (в даному разі польське правительство і козаки) війни властиво не хочуть. Таке поставлення звичайно впливає на рішучість операцій. Тим часом у козаків, не дивлячись на готовість до миру, не помітно ніякої половинчатости, ніяких вагань — навпаки вони ловають і використовують кожен промах польського командування, чи то завелику повільність польного гетьмана, чи то черезмірне видовження його тилкових сполучень. Це треба зарахувати на карб здібностей Тараса.

Вже згадувалось про ту дивну суміш обережності й активної підприємливости, яка ціхувала операції козаків. Оснування опорної бази у Переяславі і концентрація сил на оборону лінії Дніпра, але рівночасно наступ на Правобережжі аж під Білу Церкву. Вимарш поляків змусив до відступу не вповні зібрані козацькі сили. Тарас не боявся генерального бою, але не хотів ризикувати. Тільки в тім менті як Конецпольський, зазнавши першої невдачі, безпомічно спинився, козаки знов почали наступ і рядом вдалих партизанських операцій взяли в кільце важний Київ та фактично

⁹²) АЮЗР I/6, 621—622; Жерела VIII, 341. Hurmuzaki, Suppl. I, 230.

⁹³) Грушевський VIII/1, 71.

відрізали головну польську армію. Під самим Переяславом вони теж видимо завжди готові до нападу, до зачіпної акції. Найкраще видно це з опису останньої баталії.⁹⁴ На першуж вістку гайдуків-перебіжчиків Тарас вдерся у польський табор. Як полководець виставив собі легендарний Трясило цюю кампанією найкраще свідоцтво. Його велика чисельна перевага збільшує а не зменшує заслугу. Прадавним і дивним забобою людства назвав Дельбрік переконання, що більше слави з малим військом перемогти численнішого ворога. Більша маса має більші шанси в бою, але щоб її сконцентрувати в відповідний час і на відповідній місці, щоб її належно прогудувати, зорганізувати і повести треба такого напруження людської працездатності, витривалості й хисту, що їх необхідно поставити значно вище від того хвиливого шалу, який може принагідно і малій купці принести перемогу над великим військом. Більший чин перемогу зорганізувати аніж вирвати у випадка. І власне над цим попрацював низовий привідця: воєнна пропаганда, підготовка бази, заскочення ворога, швидка і повна мобілізація — все вказує на першорядну підготовку. В самім перебігу війни, свідомо чи ні, держався Тарас тої тактики в якій гірше узброєне й вишколене козацьке військо дорівнювало ворогові — це були оборона укріпленого табору і партизанка. Козацький гетьман використовував найсильніші сторони своїх вояків й инша вже річ, що війна такого роду засуджувала його на необхідність виснажувати ворога, а позбавляла можливості завдати рішучий, нищівний удар. Для наступового відкритого бою козацьке військо, принаймні супроти технічно сильнішого ворога, підготоване не було.

Легенду про видачу Тараса після Переяславського бою і його скатовання у Варшаві повторювали деякі дослідники до останніх часів.⁹⁵ Її треба остаточно залишити; а „секвестр“ його при запорожським війську до ласки королівської був порожньою фразою для „збереження поваги“ маєстату Речі Посполитої. Імя Тараса стрічається ще в пізніших роках майже завжди у звязку з протипольськими заворушеннями або конфліктами між реєстровими та виписчиками. Так, на початку 1632 виринув він поруч Дацька Білоцерковця як обраний на Січи гетьман і до нього почали купчитись не прийняті в реєстр. Тактовний і обережний офіційний гетьман Кулага уникнув конфлікту; йому вдалось якось заспокоїти Запорожжя та попалити наготовлені для турецького походу чайки. Тараса вивіз він із собою на волость, як можна здогадуватися в ролі заарештованого. Довгого позбавлення свободи зрештою героєві Переяслава не судилося. Військо Запорожське вирушило за ним із Січи. Не без якоїсь участі Ісаї Копинського, тоді вже митрополита, скинено в осени тогож року Кулагу з гетьманства, а потім і вбито. Замість нього з'явився на уряді Андрій Діденко, видимо ставленик виписчиків. Вибрано теж і нових полковників „из черных людей“, отже зпоміж представників радикального, прихильного до Москви напрямку.

⁹⁴) Вже згадано, що подробиць цього опису не можна брати на віру. Але загальний характер описаних подій недовірря не викликає, а деталь про двох гайдуків-перебіжчиків занадто вже правдоподібна в умовах козацько-польських війн.

⁹⁵) Стрічається вона в досить неяснім звороті у Wojcicki I, 154—155. Спєраючись на зізнаннях Пясечинського, польського посла в Царгороді, твердив це саме Костомаров IV, 62—63; Рудницький ЗНТШ XXXI—XXXII, 75 дуже слушно спростував Костомарова вказівкою на те, що Пясечинський покинув Царгород ще до кінця Переяславських боїв. Соловьев X, 97 — догадувався, що прихильні до Польщі реєстрові козаки видали Тараса. Еварницький II, 215 — не знати звідкіля вирішив, що Тарас попався у польський полон. Нову, так само не знати звідки взяту легенду пустив у хід Godziszewski, 64 — заявивши, що Тарас уже в 1630 р. втік до Москви і знайшов там приюття.

Тарас, під іменем „Тараска“ з'являється в ролі чигиринського полковника. Московські вістки зокрема підкреслили, що нова старшина складалась із тих, котрі „преж бились с поляки... под Переяславом“.⁹⁶ Переворот у козацькій провіді був, отже, результатом діяльності антипольського стороництва. Козаки присягали не відступати від православної віри, готувались боронитися перед королівським військом і шукали московської протекції. Їх, зв'язані з цим наміри відбиватися на лінії Дніпра, „по Днепр стоять“ повторюють стратегічну ідею кампанії 1630 р.

Нові господарі положення довго при кермі не втримались. З вибухом Смоленської війни в осени 1632 р., козащина деякий час вагалась, але остаточно з кінцем 1633 вся виступила по стороні Польщі. Участь Тараса у цій війні свідчалаб, що не дивлячись на свою політичну орієнтацію, інтереси козацтва були для нього на першому пляні. Згадане його ім'я одначе всього оден раз і то не при нагоді боєвих дій; деск у березні 1634 привів він на допомогу Орендаренкві над Угру велике козацьке військо.⁹⁷ Фігурує Тарас при цій нагоді знову як гетьман. Дня 10. квітня ворожі війська напали на козацький табор під Щелкановим у хвилині відсутности головних сил, які пішли були під Лихвін і Перемишль. Одначе в самім розгарі бою це головне військо вернулось, взяло ворога в два вогні і завдало йому тяжку поразку. Орендаренка в цей час при козаках не було — він відвозив московських бранців до польських воєначальників. Чи перебрав головну команду Тарас? З опису бою — раптовий поворот війська на вістку про загрозу таборові й удар на тили ворога — мимоволі відчувається його дух, його здібність до раптових вирішень. Але цікаво при цій нагоді згадати, що на козацький табор напали не регулярні московські війська а всякі збігці, дезертири і донці, котрі самовільно кинули воювати й під проводом Леонтія Бунакова вирушили з околиць Рослава на Дон. У всякому разі участь у Смоленській війні не значила для Тараса зриву з його дотеперішнім політичним напрямом. Вже сама пізня його поява, майже перед кінцем війни, свідчить за певну неохоту з якою він взяв у ній участь.

Незабаром після закінчення війни Орендаренко склав гетьманство, і в другій половині 1634 р. згадується Тарас знову як гетьман. Зв'язок з антипольськими настроями серед козацтва і тут зовсім виразний; вони стояли в залежності від нового звороту польського правительства до фанатично-католицької політики, яка прийшла на зміну хвилевих полекш для православних підчас вступу Володислава IV на престол. Рівночасні заходи довкола побудови Кодака не служили до покращання відносин, і зрозумілий той віддих полекші, з яким зустріли у Варшаві вістку, що з кінцем 1634 старий опозиціонер знову склав булаву. Король уважав взагалі, що „поскромлення“ Тараса являється необхідною гарантією безпеки Речі Посполитої.⁹⁸ Атмосфера згущувалася, але козацтво не могло зірватись до нової боротьби з Польщею. Акцію Сулими здушено власними силами. На таким тлі стрічається нова вістка про подорож Тараса „з певним числом козаків“ у травні-червні 1636 до Москви і його переговори з царським пра-

⁹⁶) АМГ I, 346, 350—351, 404, 411.

⁹⁷) АМГ I, 595; Каманін, Чтения ОНА VIII, 93 — подає ніби Тарас об'явив Путиваль, а після прийшов на Угру, але це занадто спішна інтерпретація документу, в якому стоїть лише, що Тарас з'явився „за Путивал“. Певніше думати, що він прийшов з якої небуть польсько-козацької бази на Сіверщині, наприклад Ніжиня.

⁹⁸) Listy, 82 — Володислав IV до Конєцпольського з 15. січня 1635 „Dobrze się stało że Taras starszeństwo położył, który że non gescit, należy bezpieczeństwu Państw naszych onego poskromić“ (пор. теж Грушевський VIII/1, 213).

вительством.⁹⁹ Чи знову тут говорилося про московську високу руку і про готовість „стояти по Дніпро“? В Польщі підозрівали початок нових воєнних акцій з боку Москви і навіть порозуміння з татарами. Імя Тараса звязалося з поголосками утворення широкого фронту Москва—Січ—Бахчисарай. При цій нагоді пригадуються оповідання про союз із татарами, які кружляли в часі кампанії 1630 р. Одначе Московщина була так виснажена недавньою війною, її ледве окріпий після Смути державний апарат знову так розхитався, що про які небуť воєнні авантури там і думати не могли.

Чи вернувся Тарас із Москви? Коли й так, то ненадовго, бо інструкція Альбрехта Станіслава Радзивила з 14. грудня 1637 говорить, що „козак Тарас з кількома сотнями козаків наших до Москви втік“.¹⁰⁰ І знову сполучується ця вістка з тривожними для поляків здогадами, мовляв, утікший ватажок обєднався з донськими козаками і царське правительство хоче його використати для відзискання Смоленську. Тут вистарчить сконстатувати, що такий крок був для Тараса логічною консеквенцією з цілого його життя, завершенням всієї попередньої діяльності. Інша річ, що це було зривом усіх звязків з Україною, втратою і того невеликого значіння, яке він досі мав. Чи обернувся він у піонера колонізації Слобожанщини, чи провів решту свого життя на гарнізонній службі у якій небуť московській кріпості? Досі видані джерела мовчать про дальшу його долю.

Багато митців являються видатними творцями, присвятивши тільки одному якомусь творові ціле життя. Багато видатних письменників залишаються авторами лише одної незабутньої книжки. Так само ряд талановитих полководців записав своє імя в історії тільки одною битвою, так немов би у цій чині зосередився сенс цілого його життя. Так звязаний Гастон де Фуа з перемогою під Равенною (1512), або лорд Едвард Руссель з морською битвою на рейді Ля Гот (1692). З цілого, нехай прямолінійного але досить сіруватого, життя Тараса яскравим метеором виділяється тільки Переяславська кампанія. Навряд чи мав він ще якісь здібности. Ведення мирних переговорів після успішного бою, коли авторитет полководця особливо зростає, випало з його рук. Взагалі імя Тараса не видвигається при дипломатичних акціях. Виняток — хиба подорож до Москви, яка очевидно не принесла йому ніяких успіхів. Не було у Тараса і жилки провідника, гону до влади, які так рельєфно виступають наприклад у Сагайдачного. Чи був цей останній гетьманом, чи ні — він завше лишався міродатною постаттю серед козацтва. Індивідуальність Тараса, навіть у часи його гетьманства, залишається немов у півтіні. Йому видимо бракувало амбіції, щоб виступити як репрезентант нації, а не тільки заступником чисто станових козацьких інтересів. Але й козаків не вмів він потягти за собою вірою в єдиноспасенність своєї ідеї, яку мусить мати кожний уроджений вожд. Серед прихильно до себе настроєної Січи, дав він можливість зовсім непопулярному Кулазі заарештувати й вивезти себе. Рішучість й ініціативність, яких не бракувало Тарасові на полі бою, залишали його безпомічним у скомплікованій царині політики й партійної боротьби.

Своє місце в українській історії Тарас здобув як провідник козацчини у першій її успішній війні з Польщею. Рівночасно була це єдина того роду успішна війна аж до часів Хмельницького.

⁹⁹) Listy, 199; Грушевський VIII/1, 229; лист Володислава IV до Конєцпольського з 5. липня 1636.

¹⁰⁰) Grabowski-Przedziecki II, 220—229.

Додаток

ВИІМКИ З ДАНЦІПСЬКИХ РЕЛЯЦІЙ ПРО КОЗАКІВ ЗА РОКИ 1626—1630

Staatsarchiv Danzig. Сигнатура 300, 9 № 68.

1.

Балтазар Гайдер з королівського табору під Гнєзном, 25. листопада 1626.

Werdt auch glaubwürdig berichtet das der Feldther befohlen etliche tausent Zaporowsker Kosaken anhero kommen zu lassen.

300, 9 № 58.

2.

Йоган Хемніц з Варшави, 27. грудня 1626.

З огляду на труднощі при вербувкуні німців, сподіваються поляки наняти запорожських козаків, які теж служать пішо і, завдяки своїй невибагливості, задовольняються простими харчами.

...das man die Saporowsker in grosser menge alzeit haben kan, welche zu fuss dienen, und für gute schütze gerechnet werden, gleichfalls wirt von ihnen aussgegeben, dass sie zu ihrer provision nicht mehr von nothen haben, als brot, brantwein, und knobloch, welches den die rechte Soltaten vor das arme Landt...

3.

Йоган Хемніц з Варшави, 30. грудня 1626.

Мансфельд запропонував свою службу Польщі. Поляки воліють взяти запорожських козаків аніж німців і тому певно відкинуть цю пропозицію.

Weil ich dan gleichfals verneme, das man sich lieber der Saporowsker Cossaken als deutschen volcks in grosserer anzal gebrauchen wolte und also diese offerte wol zu keinem effecte kommen mochte.

300, 9 № 59.

4.

Йоган Хемніц з Варшави, 22. січня 1627.

Правительство хотіло взяти на службу 9000 німців під начальством полковників Шпарра та Денгоффа.

Dazu werden stossen etwan 3000 Heyducken an Ungarn und Polen und auf den nothfall sollen auch die Saporowskj zu fusse gebraucht werden, das man vermeinet, man wollte vermittelst gottliches beystandes dem feinde mit der infanterie aufs kunftige Jahr wachsen sein.

5.

Йоган Хемніц з Варшави, 12. лютого 1627.

Sonsten ist auch bey hofe eine Instruction fertig, mit welcher ein Nuntius an die Zaporowsker Cossaken soll abgefertiget werden, mit ihnen zu tractiren, wie sie da man ihrer benötigt sein würde, in Preussen zu bringen sein.

6.

Йоган Хемніц з Варшави, 29, квітня 1627.¹

Auss Littawen gehen zeitungen umb das der Schwede durantibus indictis von den Cosacken attacquiret, und also ad arma provociret worden, welche er auch ohn sonderlichen Widerstandt fur diese Zeit noch nach der Wilda dirigiren soll

7.

Йоган Хемніц з Варшави, 31. травня 1627 у постскриптумі, датованім 4. червня.

Hoffentlich aber wirt konigliche Majestet den Hacken einen still zu finden wissen, soltens auch die Cossaken vom Schwarzen Meer sein, welche die Machiavellsche axiomata nicht verstehen, und den per fugis die fusse so verhawen mochten, das man des ausreisens vergesse.

8.

Йоган Хемніц з Варшави, 21. червня 1627.

Der gewesenen englischen Compagnia (acwarius) welche umb die Handlung auf Dantzic Königsberg und Elbing für seine principalen angehalten hat auch diesen bescheit bekommen das sich konigliche Majestet noch für diessmal auch solch ansucher nicht resolviren aber meine avisen lauten nicht mehr den von 300. darum es zu keinem Regiment wirt konnen formiret worden: hingegen hören wir das dem feinde 2000 schotten über wasser, und 4000 Man aus den Liflendischen lager zukommen wiewol der Feldtherr in Litthawen schon 6000 Man in armis, und noch 4000 dazu aufbringen soll. Was aber den unseren zum besten von Ungern und Walachen wie auch Saporowsken anziehen wirt, kan ich nichts gewisses schreiben wi:wol es etliche tausent anlaufen soll, allein werde ich versichert, das man alzeit aus der keyserlichen Armeec an den Polnischen Grentzen ein par regiment wirt haben konnen, wen sich der feindt zu starck machen wolte.

300, 9 № 70.

9.

Йоган Хемніц з Варшави, 20. квітня 1630.

Von zeitung auss den obern grentzen hat man, dahs sich die Cozsaken sehr rottiret, und bey Kyoff zwey fhanen Hussaren geschlagen haben, auss was ursachen sich der Fe(ldherr) Osten stercke soll solch ferner bey zeiten zu leschen.

10.

Йоган Хемніц з Варшави, 27. квітня 1630.

Auf den Ober grentzen tumultieren noch die Cossaken, und wenden zum praetext vor, das man sie ieder religionis contra libertatem jurium suorum reliret hat, iener stenden die bischoffe ihren unzeitigen eyffer sollen haben wancken lassen.

11.

Йоган Хемніц з Варшави, 6. травня 1630.

Von den Cossaken ist es etwas still worden, also das es scheint, sie werden sich weisen lassen;

12.

Йоган Хемніц з Варшави, 29. травня 1630.

Auf den Podolischen grentzen haben die Cossaken mit des Feldtherrn trouppen getroffen, und scindt zwey Cohorten auf dieser seite erleget worden. Ess dürfen sich auch die Cossaken verlauten lassen, wen man sie so strenge ferner verfolgen wolte, so betten sie nicht bosen muth, sich an den Muscowiter zubegeben, mit welchen sie in professione religionis conformis sein.

¹) В оригіналі явна описка Хемніца: дата 29. IV. 1626!

13.

Йоган Хемніц з Варшави, 4. червня 1630.

Von den grenzen hat man, dass die vermuthete compositio der Cossaken am schwartzen Meer mit dem Feldtherrn nicht will vortgehen, und weil sich viel von Tartarn zu ihnen begeben, so wirt ehr gnug zuthun befinden das er ihnen resistere.

14.

Йоган Хемніц з Варшави, 19. червня 1630.

Von den Obergrenzen hat man, das zwar der Feldherr von den Cossaken ubel tractiret worden, viel volck biss in 3000 verlohren, und selbst in hochster noth gewesen, aber hernach hat ehr sich wider erholet, und dieselbe so weit gedrungen, das sie izo zu tractaten sich offeriren: Hoc pro conservandu ipsius autoritate: Aber in gemein ist man ubel mit seiner person zufriden quod rem male gesserit; niemant probirt seine acta, und wirt ex vi posterioribus so viel mehr bekannt, was sonst in threusten gemangelt hat.

15.

Йоган Хемніц з Варшави, 25. червня 1630.

Mit den Cossaken auf den Turkischen grenzen, und am schwarzen Meer, ist die emporung auch wider gestillet; ein theil davon hat sich in die Moscow, und das ander, zwar das grosseste, zum gehorsam begeben.

16.

Йоган Хемніц з Варшави, 1. липня 1630.

Auf den grenzen hat sich die unruhe mit den Cossaken gestillet, dagegen aber haben sich bey zwcy tauzent von den polnischen volck, welches in Preussen wider Gustawum gedienet confaederiret.

17.

Йоган Хемніц з Варшави, 23. серпня 1630.

Die Cossaken am schwarzen Meer haben auch izo ihre Nuntion alhier und deputiren, das sie sich contra den Feldtherrn aufgelehnet haben, also das es auf den Obergrenzen wider still, und ruhig werden wirt.

18.

Йоган Хемніц з Варшави, 17. вересня 1630.

Von den obergrentzen kombt zeitung, das die Kossaken wiederum tumultuiren: sie konnen mit dem Feldtherrn nicht übereinkommen. Ihrer seindt bey 30 000 zusammen und die fornembste von Jhnen haben sich in die Moscow begeben, daselbst ruckhaltung zusuchen. Ich verneme dass in etlichen conventibus gestimmet sein soll, das die Feldthaubtmanschaft hinfuro niemant mehr ad vitam conferiret werden soll, propter abusum rei.

Література

Акты Московского Государства изд. Императорскою Академією Наук под ред. Н. А. Попова, т. I. (1571—1634). Петербург 1890 (АМГ).

Антонович Володимир, Коротка історія козаччини, 2-вид. Коломия 1912 (Антонович).

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для Разбора Древних Актов. Ч. I, т. 6 вид. О. Левинский, Київ 1883; ч. II, т. 1 вид. Н. Іванішев. Ч. III, т. 1 вид. В. Антонович, 1863; ч. III, т. 6 вид. Н. Молчановський, 1908 (АЮЗР).

Baliński Michał, Pamiętniki historyczne do wyjaśnienia spraw publicznych w Polsce XVII wieku. Вільна 1859 (Baliński).

Возняк Михайло, Історія української літератури, т. II. Львів 1921 (Возняк).

Wojcicki K. Wł., Pamiętniki do rapanowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana-Kazimierza, 2 т. Варшава 1846 (Wojcicki).

Volumina legum, wyd. Jozafat Ohryzko, т. III. Петербург 1859 (Vol. legum).

Грушевський Михайло, Історія України-Руси, т. VII, Київ-Львів 1909, т. VIII, випуск 1 — роки 1626—1638, 2-е вид. Київ-Львів 1922 (Грушевський).

Голубев С., Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования) 2 т. Київ 1883—1898 (Голубев).

E. Hurmuzaki, Documente privire la istoria Romanilor. Supplementum I. Букарест, 1886.

Godziszewski Władysław, Polska a Moskwa za Władysława IV. Краків 1930 (Godziszewski).

Golębiowski Seweryn, Pamiętnik o Tomaszu Zamojskim, kanclerzu w. kor. Biblioteka Warszawska IV, 1853. Варшава 1853 (Golębiowski).

Grabowski Ambrozy, Starożytności historyczne polskie, т. I. Краків 1840 (A. Grabowski).

Grabowski Ambrozy wyd., Władysława IV króla polskiego listy i inne pisma urzędowe. Краків 1845 (Listy).

Grabowski Michał-Przedziecki Alexandr, Zródła do dziejów polskich, 2 т. Вільна 1843—1844 (Grabowski-Przedziecki).

Dunin-Borkowski Jerzy hrabia i Dunin-Wąsowicz Mieczysław, Elektorowie królów Władysława IV., Michała Korybuta, Stanisława Leszczyńskiego i spis stróнных Августу III. Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie. Tom I — Rok 1908/9. Львів 1910 (Dunin-Borkowski—Dunin-Wąsowicz).

Эварницкий Д. И., История запорожских казаков, т. II. Петербург 1895 (Еварницкий).

Енциклопедя Polska т. II. Historia polityczna. Polski т. II (Waclaw Sobieski, Henryk Walezy, Stefan Batory, Zygmunt III) Краків 1923 (Enc. Pol.).

Jerlicz Joachim, Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów, wyd. K. Wł. Wojcicki, 2 т. Варшава 1853 (Jerlicz).

Жерела до історії України Руси, видає Археографічна Комісія Наукового Товариства імени Шевченка, т. VIII. Матеріали до історії української козаччини по р. 1631. Львів 1908 (Жерела).

Жукович Платон, Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Выпуск VI (1629—1632). Петербург 1912 (Жукович).

St. Zurkowski, Żywot Tomasza Zamojskiego. Львів 1860.

Каманин И. М., К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Чтения Исторического Общества Нестора-Летописца т. VIII. Київ 1894 (Каманин).

Korzon Tadeusz, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, т. II. Краків 1912 (Korzon).

Костомаров Н. И., Богдан Хмельницкий. Собрание сочинений, книга IV (тт. 9—11). Петербург 1904 (Костомаров).

Крипякевич Иван, Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр. „Привіт Іванові Франкові в сорокліте його письменницької праці 1874—1914“. Львів 1916 (Крипякевич).

Кулиш Пантелеймон, История воссоединения Руси, т. III. Москва 1877 (Кулиш).

Кулиш Пантелеймон, Матеріали для історії воссоединення Руси, т. I. Москва 1877 (Матеріали).

Кулиш Пантелеймон, Украинские казаки и паны в двадцатилетие перед бунтом Хмельницкого. „Русское Обозрение“ т. XXXII, 1895.

Максимович М. А., Акт избрания Петра Могилы в митрополиты киевские. Собрание сочинений I. Київ 1876.

J. U. Niemcewicz, Zbiór pamiętników o dawnej Polsce, т. VI. Львів 1833.

Петрушевич А. С. вид., Львівський літопис. Науковий Сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы. Год издания третий 1867. Львів 1868 (Н. Сб. III).

Piasccius Paulus, Chronica gestarum in Europa singularium. Краків 1645 (Piasecki).

Przylęcki Stanisław, Sprawy ukraińskie, przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII. wieku. Львів 1842 (Przylęcki).

Przylęcki Stanisław, Pamiętniki o Konięcpolskich. Львів 1842.

Prochaska Antoni, Krzyże i trudy hetmańskie. Przegląd Powszechny t. 155—156. Краків 1922 (Prochaska).

Pułaski Kazimierz, Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1622—1635). Szkice i poszukiwania historyczne t. I. Краків-Познань 1887 (Pułaski).

Рудницький Стефан, Українські козаки в 1625—1630 рр. Критично-історичні розвідки. Записки Наукового Товариства імені Шевченка т. XXXI—XXXII. Львів 1899 (Рудницький ЗНТШ).

Rulikowski Edward „Kijów“ Słownik Geograficzny IV. Варшава 1883.

Археографический Сборник документов, относящихся к истории северозападной Руси, т. VII изд. П. Гизебрандт и А. Миротворцев. Вільна 1870 (Арх. Сб.).

Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. Київ 1888 (Сб. лет.).

Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Київ 1874 (Сб. мат.).

Wielewicki J., Dziennik domu zakonnego ow. Jezuitów u sw. Barbary od 1620 do 1629. Scriptores rerum Polonicorum XVII. Краків 1899 (Script. rer. Pol.).

Соловьев Сергей, История России с древнейших времен, т. X. вид. 2-е. Москва 1869 (Соловьев).

Zinkeisen Johann Wilhelm, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Bd. IV. Гота 1856 (Zinkeisen).

З дотичної до предмету літератури не можна було дістати „Теректоруми“ Атанасія Кальнофойського.

В дужках — цитатне скорочення.

Миргородський полковник Павло Апостол (1618—1678)

Окремі постаті з часів Руїни у нас ще дуже мало досліджені. До них належить й Павло Апостол, батько гетьмана Данила Апостола, який грав в історії України другої половини XVII ст. чималу роль. А тим часом не маємо про нього навіть коротенької біографії.

Я зібрав декілька нотаток з життя Павла Апостола і думаю, що вони будуть не без користі для українського дослідника.

Відомо, що Павло Апостол прийшов на Україну з Молдавії, але коли саме і в яких обставинах, залишається невідомим.¹ Взагалі ми майже нічого не знаємо про початки його діяльності. Тут приходиться нам на допомогу біографія Д. Апостола, надрукована в „*Europäische Fama welche den gegenwärtigen Stand der vornehmsten Höfe entdecket*“ (Leipzig 1728. Der 315 Theil, 5. 217—230).² Коли їй повірити, то Павло Апостол-Катаржи („*Paulus Apostel Catarreu*“) подався в 1648 р. на службу до польської республіки. Спочатку він приймав участь у військових операціях проти семигородського князя Ракоци, також у Курляндії проти шведів, а потім став служити під прапором князя Яреми Вишневецького, від якого він дістав посаду сотника і був нагороджений за вірну службу маєтком Хомутець у пізніщій Миргородській полку.³

На українську службу перейшов батько гетьмана десь вже в 50-х роках XVII ст. В німецькій біографії підкреслюється, що Павло Апостол був до кінця вірний князеві Вишневецькому і залишив польську службу лише після смерти свого протектора, себто після 1651 р. (рік смерти Вишневецького).⁴ Там же знаходимо і пояснення, чому Апостол опинився в рядах козацького війська: під гетьманську булаву потягнуло його саме для того, щоби ввійти у володіння маєтками, які було забрали йому козаки за службу у Вишневецького.⁵

¹) Порів. В. Модзалевській, *Малоросійській Родословникъ*, Київ 1908, I, 6; його ж *Къ родословной гетмана Данила Апостола*, Київская Старина 1904, XII, 140; А. Лазаревській, *Очерки малоросійських фамилій*, Русскій Архивъ 1875, I, 91 й д.

²) Див. мою статтю „Біографія гетьмана Данила Апостола у німецькому журналі з 1728 р.“, *Науковий Збірник Українського В. Університету в Празі*, Прага 1942, т. III., 211—224.

³) *Europäische Fama* (Leipzig) 1728, T. 315, 218.

⁴) *Europäische Fama*, 219. Тут помилково зазначено, що князь Вишневецький помер в 1655 р.

⁵) *Europäische Fama*, 219. Коли признати ці відомості вірогідними, тоді відпадає припущення Модзалевського (*Къ родословной гетман. Д. Апостола*, 140), ніби козак Андрійської сотні Миргор. полку Апостол, зазначений в реєстрі 1649 р., але без імені, був „безпомилково“ одною особою з Павлом Апостолом.

Хоч у біографії й описується, що він зараз же зайняв посаду генерального осавула, а пізніше став миргородським полковником,⁶ то в дійсності роля його на початку була значно скромніша. Взагалі маємо враження, що Павло Апостол був натурою авантюричною: на чужині шукав він кар'єри, слави і заробітку. Він належав до числа тих, іноді високого роду чужинців, яких бідність або якісь провини виганяли з власної країни до сусідів на службу. Ремесло вояка було в тих часах майже одним способом вийти на широку дорогу, і Павло Апостол дійсно влучно скористався з цієї можливості, опинившись серед польського, а потім й українського оточення. Не пошкодило йому й те, що він не був навіть освіченою людиною.⁷

Діяльність Павла Апостола під реїментом Богдана Хмельницького залишається нам невідомою. Помітною особою він тоді напевно не був. Лише після смерті великого гетьмана висунувся він наперед. Це була типова фігура часів руїни: гнучкий й спритний, вояк і дипломат, грав він чималу ролю в тих замішаннях, які повстали в Україні вже за часів Виговського.

В актах його призвище виступає виразніше в 1658 р., коли він займав посаду хомуцького сотника миргородського полку. Тоді він стояв на боці ворогів гетьмана Виговського, полтавського полковника Пушкаря й січового кошового Балабана. Спочатку він служив під миргородським полковником Лісницьким, прихильником Виговського, а потім перейшов на бік Довгаля, претендента на полковницький уряд з боку повстанців. Разом з делегацією Пушкаря він їздив у тім же 1658 р. з товаришами до Москви, щоби там в імені Ст. Довгаля боронити інтересів повстанців з миргородського полку проти гетьмана України.⁸

В 1659 р. Павло Апостол був деякий час полковником гадяцьким, помітною людиною, яку хоче перетягнути на свій бік Виговський.⁹ Відборонившись від козаків орієнтації Виговського і татар в Гадячу, він отримав у тім же році миргородський полк і грав навіть ролю наказного гетьмана вмісто якогось тодішнього тимчасового гетьмана Силка, вбитого в тім же році.¹⁰

Також і з гетьманом Юрієм Хмельницьким не прийшов він до повного порозуміння. Саме в 1660 р., коли Юрій Хмельницький перейшов на польський бік, бачимо Апостола в рядах опозиції. В донесеннях черниговського воеводи Ст. Беневського про події з 7 по 23 листопаду 1660 р. фігурує разом з Сірком і Тетерею й призвище Апостола як людини незадоволеної з політики молодого гетьмана.¹¹ В інструкції козацькому посольству до польського короля з Чигирина 9 грудня 1660 р. Юрій Хмельницький просить (п. 11) про амністію для Тетери, Апостола, Дворецького і „прочих“, маючи надію, що вони, отримавши амністію, „умиляться и, бросивши бунты, склоняють сердце къ природному повелителю“.¹² Цікаво, що татарський великий везір

⁶) *Europäische Gama*, 219. Не забуваймо, що біографію писано для возвеличення роду гетьмана.

⁷) Один акт 1658 р. констатує, що П. Апостол не вмів підписати на чолобитній до царя свого призвища. *Акты Южной и Западной России*, XV, 48.

⁸) *Акты Юж. и Зап. Р.*, XV, 22, 46, 48, 56, 58.

⁹) *Акты Юж. и Зап. Р.*, VII, 302.

¹⁰) *Акты Юж. и Зап. Р.*, VII, 306; XV, 399. Порів. А. Лазаревській, *Очерки*, 92 і В. Модзалевській, *Мал. Родос.*, I, 6.

¹¹) *Памятники изданные временной комиссией для разбора древних актов*, Київ 1859, IV, 36.

¹²) *Памятники*, IV, 59—60.

Сефераг ага рекомендував саме протилежну тактику. В березні 1661 р. він просив великого коронного гетьмана Станислава Потоцького вплинути на польського короля, щоби Тетерею і Апостола було зліквідовано: „негарне діло жалувати таких зрадників та щей нагорожувати їх маєтками. Цього ніде не буває, за виключенням Ваших милостей; ліпше було б дати своїм заслуженим воякам ніж отаким.“¹³

Це постійне згадування Апостола разом з Тетерею впадає в око. Треба припустити, що Апостол зовсім не був принципіальним ворогом польонофілської лінії української політики, а належав до найвизначніших прихильників Тетері, який як відомо сам хотів стати гетьманом України на місце Юрія Хмельницького.

Як довго співпрацював Апостол з Тетерею, невідомо. Цілком можливо, що він в найблизчих роках знову спробував осісти на Лівобережжі. З офіційних актів видно, що в 1664 р. Апостол мав перебувати на Миргородщині. Про це свідчить заява одного хомутецького мешканця перед миргородською ратушею про те, що він саме цього року віддав Апостолові у вічну посесію ліс і ґрунти біля Хомутця за борги і додаткові гроші.¹⁴

Але на Лівобережжі прийшлося пробути Апостолові тільки короткий час. Дуже красномовно говорить про це помітка в переписних книгах 1666 р. про містечко Хомутець Миргородського полку. Тут зазначено „два сади измѣнника Павла Апостола, а въ немъ яблоки да вишни; а тѣми садами не владѣеть никто, стоягъ пусты“.¹⁵

Очевидно, Апостол не поладив з Брюховецьким і мусів знову мандрувати далі. На думку Лазаревського, а за ним Модзалевського він виїхав до своєї старої батьківщини Молдавії,¹⁶ але ми маємо актові дані, які виразно свідчать про те, що Апостол опинився на Правобережній Україні і тут попав на службу до Опари. Саме в 1665 р., році піднесення й упадку Опари, Павло Апостол посередничав між гетьманом Опарою і брацлавським полковником Дроздом (Дрозденком), який тримався орієнтації на Брюховецького і Москву. З листа переяславського полковника Данила Ермоленка до гетьмана Брюховецького з 29 серпня 1665 р. довідуємося, що Апостола післано було з дипломатичною місією до Дрозда, щоби перетягнути його на бік Опари, але Дрозд відмовився: „Я де некоторой мѣрой отъ царскаго пресвѣтлаго величества отлучитца не хочю і аще будешь ляховъ битъ, и я помогу, а когда ты съ ляхами, я съ тобою не хочу. И съ тѣмъ Апостоль отѣхаль“. Те ж саме підтвержує і зізнання одного переяславського козака Матвія, який, повернувши з Умани, заявив, „что Опара проклятый посылалъ Апостола къ Дрозду“.¹⁷

Вже у серпні 1665 р. татари в порозумінню з начальником польської залоги в Білій Церкві, Стахурським, усунули Опару,¹⁸ а незабаром та ж доля судилася й Дроздові з боку Дорошенка.¹⁹ На перше місце вийшла куди значніша людина, Петро Дорошенко, а його співробітником став й Павло Апостол. Цей перехід на службу до нового гетьмана Правобережної України

¹³ Пам'ятники, IV, 86.

¹⁴ А. Лазаревскій, Очерки, 92.

¹⁵ В. Модзалевскій, Къ родословной, 141.

¹⁶ В. Модзалевскій, Къ родословной, 141.

¹⁷ Акты Юж. и Зап. Р., VI, 26.

¹⁸ Д. Дорошенко, Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України, Праці Укр. Істор.-Філол. Тов. в Празі, Прага 1939, т. II, 38 й д.; його ж Початок гетьманування Петра Дорошенка, Видання Укр. Іст.-Філол. Тов. в Празі, Прага 1941, 3.

¹⁹ Д. Дорошенко, Початок гетьманування, 6—7.

був цілком нормальний, бо й сам Дорошенко був при Опарі за генерального обозного.²⁰

Служба у Дорошенка Апостола очевидно задовольнила. Будучи полковником,²¹ він висунувся вже на початку 1666 р. на посаду генерального осавула.²² Тепер він почав думати й про полагодження своїх родинних справ. Недурнож правобережний гетьман звернувся 19. грудня 1667 р. до київського воєводи Петра Шереметева з проханням, щоб дозволено було дружині Павла Апостола переїхати на правий берег Дніпра до свого чоловіка і щоб Брюховецький не робив тому перешкод.²³

Але, здається, вже в 1669 р. Апостол знову опинився на Лівобережжі. Чому він покинув Дорошенка, не знаємо. Можливо, мотиви його були матеріального характеру, надія, що під гетьмануванням Многогрішного вдасться знову осісти на Миргородщині, чого очевидно не можна було за часів Брюховецького. Досить невірогідно звучить занотована в актах (з допросів) вістка, ніби Дорошенко саме в 1669 р. доручив Апостолові нелегку місію „тайно изымать обманомъ“ і привести до Чигирина Д. Многогрішного і перяславського полковника Думітрашка-Райчу.²⁴ Як би там не було, Лазаревський робить з купчих записів 1669, 1671 і 1672 рр. висновок, що в той час Апостол, не займаючи ніякого уряду, скуповував землі на Миргородщині, переважно в Хомутці і Бакумовці.²⁵ З другого боку, в однім акті з 1670 р. читаємо, що „славетній товаришъ войсковій“ Павло Апостол продає свою садибу в Гадячі.²⁶

Вже в 1672 р. Апостол фігурує в актах яко полковник миргородський.²⁷ Можна припустити, що його протектором став Самойлович, якого саме в літку 1672 р. обібрано було на гетьмана. Не знати, чи Апостол безперервно займав посаду полковника чи з перервами. Імя його згадується в 1677 р. в листі гетьмана Самойловича до думного дьяка Ларіона Іванова з приводу розподілу царського „жалованія“ старшинам, де сказано, що належить „Павлу Апостолу, полковнику миргородському, сорокъ соболей“.²⁸ З німецької біографії виходить, що Павло Апостол приймав участь у Чигиринським поході і виявив тут значну хоробрість при поборованні татар, а, повернувшись з походу, помер в 1678 р. на 60-тім році свого життя.²⁹ Ця смерть мала б настати наприкінці року, бо до нас дійшов лист Апостола до гетьмана ще з 24 жовтня 1678 р., де він заступав інтереси мешканців села Розлет проти їх державця.³⁰ Приглядаючись до цих орієнтаційних змін, у службі П. Апостола не можна знайти тут якоїсь сталої лінії. Перебування на боці різних претендентів, Пушкаря, Тетері, Опари, говорять про те, що ми маємо до діла з натурою авантюристичною, яка шукала легкої й скорої кар'єри. Але притягуючим центром для неї залишився миргородський полк з там набутими маєтками. Спроби осісти на Миргородщині

²⁰) Д. Дорошенко, Початок гетьманування, 3.

²¹) Акты Юж. и Зап. Р., VIII, 139.

²²) Д. Дорошенко, Початок гетьманування, 17.

²³) Акты Юж. и Зап. Р., VII, 171.

²⁴) Акты Юж. и Зап. Рос., VIII, 139.

²⁵) А. Лазаревский, Очерки, 92.

²⁶) В. Модзалевский, Къ родословной, 141.

²⁷) А. Лазаревский, Очерки, 92.

²⁸) Акты Юж. и Зап. Р., XIII, 54; порів. А. Лазаревский, Очерки, 92.

²⁹) *Einbürgerliche Fama*, 219. Виходячи з цього, я дозволив собі взяти 1618 р. як рік народження П. Апостола.

³⁰) Акты Юж. и Зап. Рос., XIII, 698—699. Н. Маркенич помилково твердить (Історія Малороссія, Москва 1842, II, 591), що Павло Апостол помер в 1668 р. За ним що дату подає й *Энциклоп. Словарь Брокгауза и Ефрона*, С. Петербург 1890, II, 913.

нарешті увінчуються успіхом, і Павло Апостол кінчає життя миргородським полковником та кладе основу для панування свого роду в цім полку. І його син Данило Апостол і його унук Павло Апостол були миргородськими полковниками. Можна вважати, що полковничий уряд в Миргороді був з незначними перервами сталий у роді Апостолів, починаючи з 1672 р. і кінчаючи 1736 р., роком смерти унука П. Апостола.

Вадим Щербаківський

Матеріали до історії українського мистецтва

Іконостас церкви Гетьмана Данила Апостола в с. Сорочинцях.

В 1915 і 1916 роках я два рази навістив с. Сорочинці Миргородського повіту, щоб там сфотографувати Преображенську Церкву, побудовану гетьманом Данилом Апостолом, і зробити виміри, щоб накреслити план і перекрій цієї церкви. Негативи фотографій вийшли цілком добре, але відбитки на папір вийшли не так щасливо, бо в кінці війни вже не було свіжого паперу. Всеж таки деякі з них на свіжішій папері вийшли досить добре, інші слабше.

Пляни і перекрої теж пощастило зробити добре, але на жаль вони залишилися в Полтаві, і я звідтіля не міг їх пізніше дістати, тому не можу їх тут приложити. З огляду на те, що сільські церкви були обернені совітською владою в різного рода склади, а іконостаси знаходяться невідомо де і в яким стані, то я вважав би доцільним видати тепер бодай ті фотографії іконостасу, які в мене залишилися і ще не зовсім попсувалися.

Спасопреображенська церква була досить велика, мала два приділи і через се 3 престоли: головний центральний, а потім південний і північний. Через се іконостас був дуже широкий і досить високий. Іконостас був зроблений так, ніби він був оден суцільний, і бічні низчі іконостаси без всякої перерви були сполучені з центральним в одну цілість (Див. фото 14). Заввшики головний центральний іконостас мав шість ярусів, бічні по пять і кожен ярус бічних був трошки нижчий від ярусів центрального іконостасу. В центральнім іконостасі головний інтерес викликають т. зв. намістні ікони. Правда Образ Ісуса Христа й Божої Матери, що стоять безпосередньо біля райських врат, суть звичайні. Але інші образи уже цікаві як своєю композицією, так і деякі з них портретовістю. Безпосередньо за південними малими дверми містився образ Преображення Спаса (фото 2). Нагорі тут представлений Христос в яскравім сяйві, палахкотячим огнем, по обидва боки його два пророки, а внизу три апостоли, з яких оден прикривається правою рукою від осліпляючого сяйва, а два другі відвернули свої лиця з тою ж ціллю. Ці всі фігури і рисунок гори зроблені олійною барвою, але край фону виступаючі по за горою і з по за сяйва вкриті були плоскорізьбовим барочним рослинним орнаментом і позолочені. Образ стоїть в чудовій різьблянній деревлянній позолоченій рямці, як і всі інші образи. Се є образ Преображення, якому посвячений був головний вівтар і ціла церква.

Симметрично до сего образу на північній боці за північними малими дверима стояв образ Успенія Богородиці. Звичайно у всіх інших церквах, які мені довелося бачити на Україні, на сім місці стояв образ Миколая. І уже сам цей факт звертає на себе увагу. Композиція образу сего є незвичайно складна і богата і значно відрізняється від звичайних композицій

на цю тему. Звичайно зображається той момент, коли якийсь жид хтів перскинути гроб, а ангел в той момент відсік йому руки, які прикіпіли до гроба, така композиція відома уже з XV віку у Візантійським мистецтві (а можливо і раніше). Тут сеї сцени зовсім нема. Богородиця з савом (фото 3) навколо голови лежить на марах, до половини прикрита покривалом, багато вишитим по краях. Перед гробом стоїть архієрей у митрі, молодшого віку, бо волося і бороду має чорну і в правій руці держить кадильницю, якою кадить, а в лівій руці цідсвічник. На митрі стоячий хрест.¹ За гробом стоять три архієреї в митрах, усі зі стоячими хрестами на них. Один з них в білій митрі з сивою бородою держить в руках розкрити книгу, мабуть євангеліє і читає. Два других з темними бородами і волоссями. Одна цікава стара постать з сивою бородою і лисою головою сперлася на мари біля ніг Богородиці і дивиться перед собою на глядача. Ще одна постать за головою Богоматери стоїть з благословляючим жестом, піднявши праву руку. На жаль лице сеї постаті ушкоджено тим, що воно приходилося на місці, де були склеєні дошки, на яких сей образ був намальований. Ці дошки тепер трохи пожолобилися і тріснули на місці склейки, і барва повідскакувала, як раз посередині лица. Далі йде багато молодих і старших постатей. Перчислені вище постаті роблять вражіння спортретованих, може з яких небудь священників та інших місцевих осіб. Верхній реєстр сего образа займає невелика постать Ісуса Христа в сляві з душею Богоматери в формі малої дитинки на руках. Навколо на хмарках безконечний сонм святих і ангелів, які в ногах Христа видні між клубами хмар, як головки з крильцями. Рука автора сего образа дуже добра, вправна і тонка. Рямка навколо образа така сама, як і навколо образа Преображення, і повну симетрію порушує тільки незначна відміна в орнаментациї низу рямки. Див. фото 2 і 3.

Далі за сими образами симетрично по обидва боки йдуть два портретові образи у весь зріст по одній фігурі. На південь від Преображення образ Данила пророка, а на північ від образа Успенія образ мучениці Іуліанії. Очевидно се суть образи святих, імя яких носили сам Данило Апостол-Гетьман і його жінка Іуліанія. Маємо підстави думати, що ці два образи представляли до певної міри портрети Гетьмана і його жінки, хоч може троха прикрашені. (Див. фото 4 і 5). Іуліанія представлена дуже гарною молодою жінкою з прямим, досить довгим, але гарним носом з високими тонкими бровами, гарними великими очима, з тонкими невеликими губами, з гарною шиєю дуже пропорціональною. Вона представлена в багатій, багато вишиваній панській одежі, з тонким намистом на шиї і з аграфом, на спині богата хламида. Також багато вишивана або може парчова спідниця. В правій руці вона держить високий український (пятиконачний) хрест, трохи похиливши його на плече, а лівою рукою держить гиячку пальми мученицької, над багатоорнаментованим столиком з квітами. Над сею лівою рукою видно три головки ангелів з крильцями в хмарках. На голові Іуліанії корона з п'ятьма трикутними зубцями і зпереду в півовалі овальний медальон. Волося гарно переплетене шнурами перлів, які сходяться над гарним чолом з боків другого медальона овального. В центрі обох медальонів на голові намальовані дорогоцінні камні.

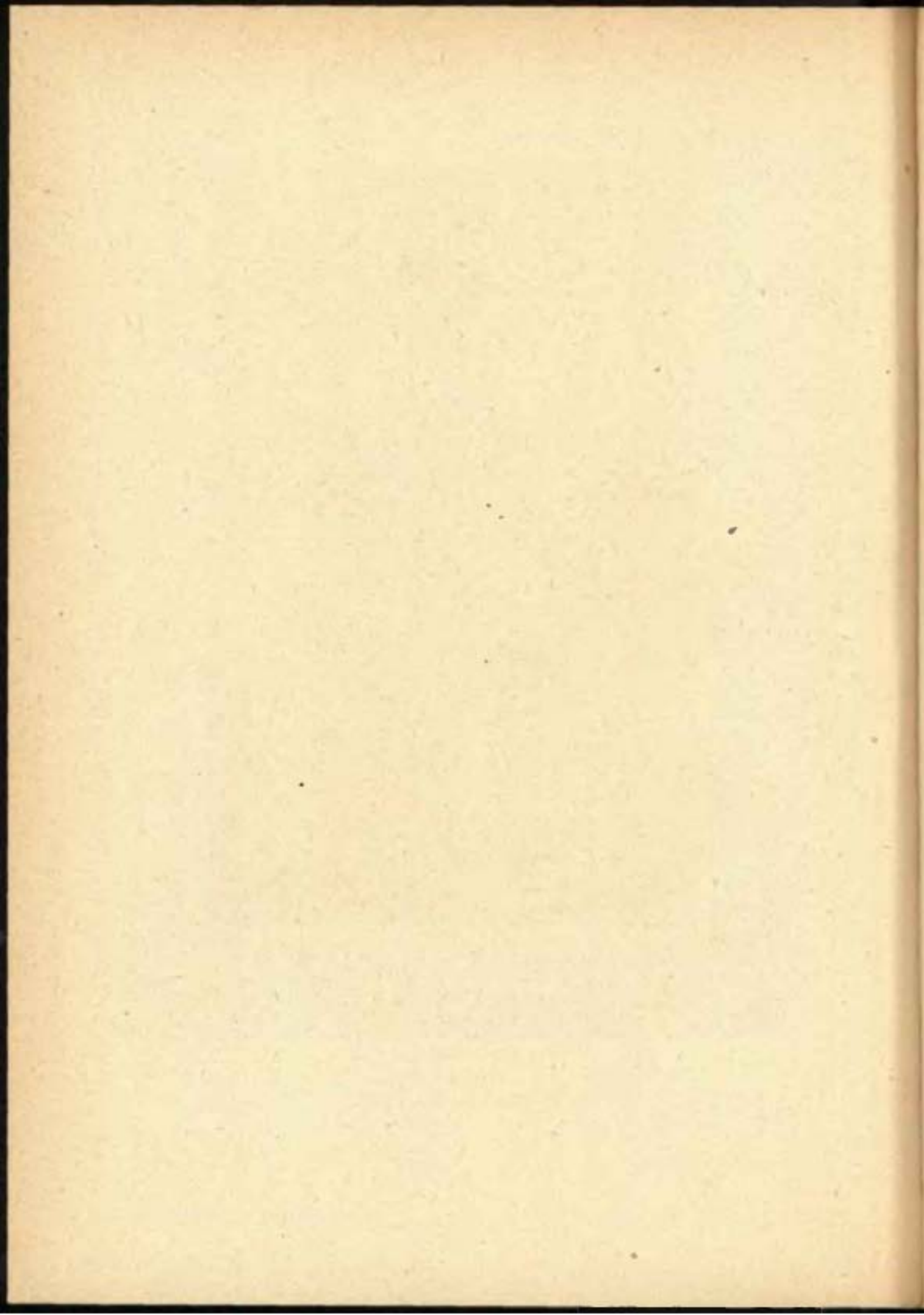
Тло сего образа за правим плечем святої все покрито берельєфною різьбою і позолочене. Рама сего образа орнаментована різьбою подібною

¹) Стоячий хрест на митрі мали право носити тільки архієреї Київської митрополії, Московська і Петербурська митрополії сміли носити тільки лежачий хрест на митрах.

1) С. Сорочинці. Церква Преображенія, збудована Данилом Апостолом.
1) Das Dorf Soročynci. Die Kirche der Verklärung Christi, erbaut von Hetman Danylo
Apostol. Ansicht von Ost.

(Фот. Л. Янушевича опрацьована Й. Попелем.)

2) Церква Данила Апостола в Сорочинцях.
Образ Преображенія.

2) Icone der Verklärung Christi.

(Фот. В. Щербаківського.)

3) Церква Данила Апостола в Сорочинцях.
Образ успенія Богородиці.

3) Maria Himmelfahrt.

(Фот. В. Щербакієського.)

4) Церква Данила Апостола в Сорочинцях. Образ Іулянії
(мабуть портрет жінки гетьмана).

4) Die heilige Juliana vermutlich das Bildnis der Gattin
des Hetmans.

(Фот. В. Щербаківського.)

5) Церква Данила Апостола в Сорочинцях. Образ пророка Данила
(мабуть портрет трохи ідеалізований гетьмана.)

5) Der Prophet Daniel, vermutlich das Bildnis des Hetmans.

(Фот. В. Щербаківського.)

6) Церква Данила Апостола в Сорочинцях.
Образ воскресенія Христова.

6) Christi Auferstehung und Ausföhrung der Seelen aus
der Hölle.

(Фот. В. Щербаківського.)

7) Церква Данила Апостола в Сорочинцях.
Образ вознесенія Христова.

7) Die Himmelfahrt Christi.

(Фот. В. Щербаківського.)

8) Церква Данила Апостола в Сорочинцях.
Образ Покрови.

8) Maria Schutz und Fürbitte.

(Фот. В. Щербаківського)

9) Церква Данила Апостола в с. Сорочинцях.
Образ благовіщення.

9) Verkündigung.

(Фот. В. Щербаківського.)

10) Церква Данила Апостола в с. Сорочинцях.
Образ уведення в храм Богородиці.

10) Tempelgang der Maria.

(Фот. В. Щербаківського.)

11) Церква Данила Апостола в с. Сорочинцях.
Образ Аврама і трех янголів.

11) Abraham mit den drei Engeln.

(Фот. В. Щербаківського.)

12) Церква Данила Апостола в с. Сорочинцях.
Обезголовлення св. Катерини.

12) Enthauptung der heil. Katharina.

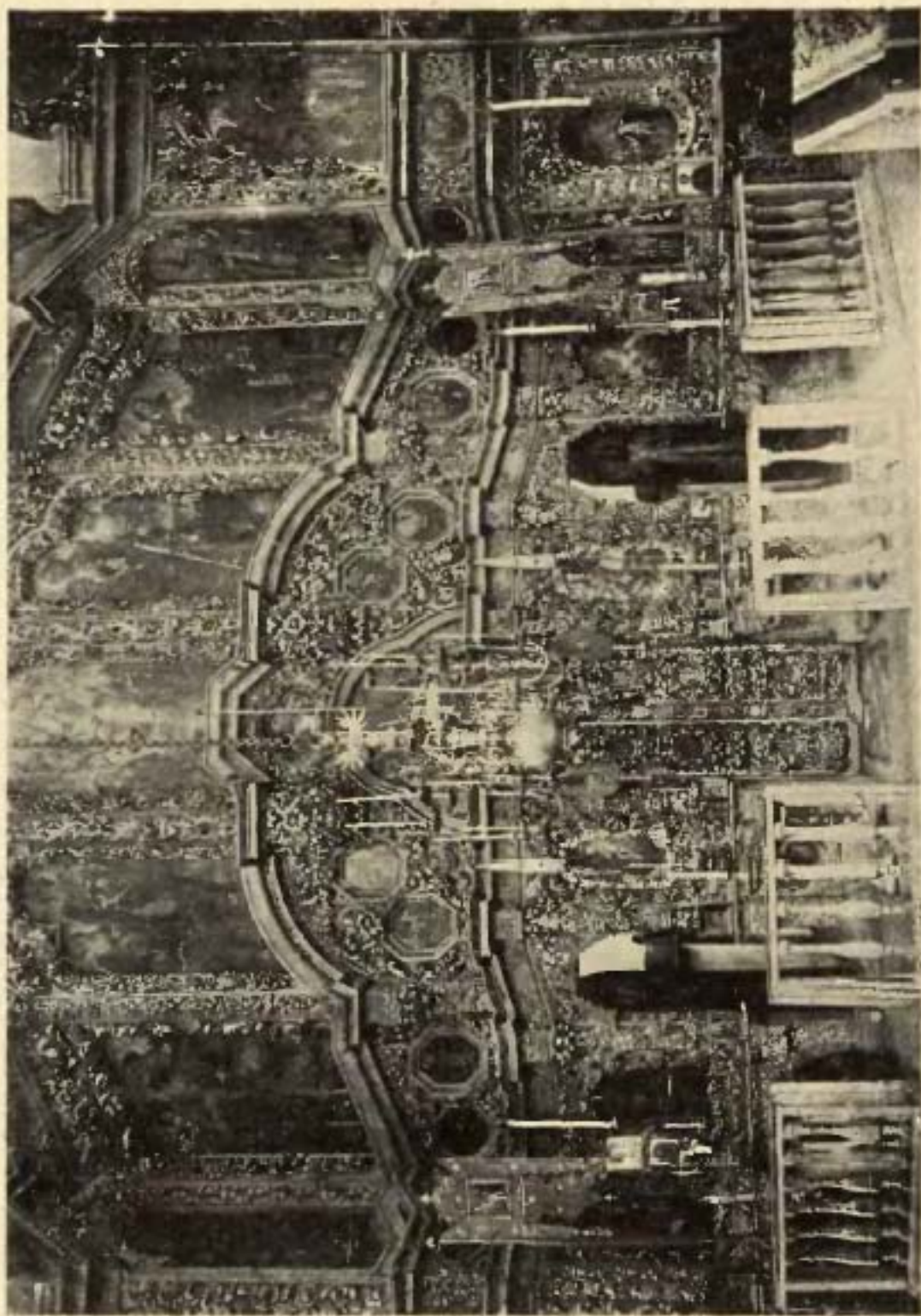
(Фот. В. Щербаківського.)

13) Церква Данила Апостола в с. Сорочинцях.
Захарія онімівий перед народом.

13) Der verstumme Zacharias im Tempel vor dem Volke.

(Фот. В. Щербаківського.)

14) Церква „Дванадцяти Апостолів“ в с. Сорочинцях. Іконостас.

14) Der ganze Ikonostas der Kirche zu Sorochynsi.

Фот. В. Щербаківського.)

15) Церква Данила Апостола в с. Сорочинцях.
Центральний купол і верх іконостаса.

15) Obertheil des Ikonostas und die Mittelkuppel der Kirche zu Sorochynsi.

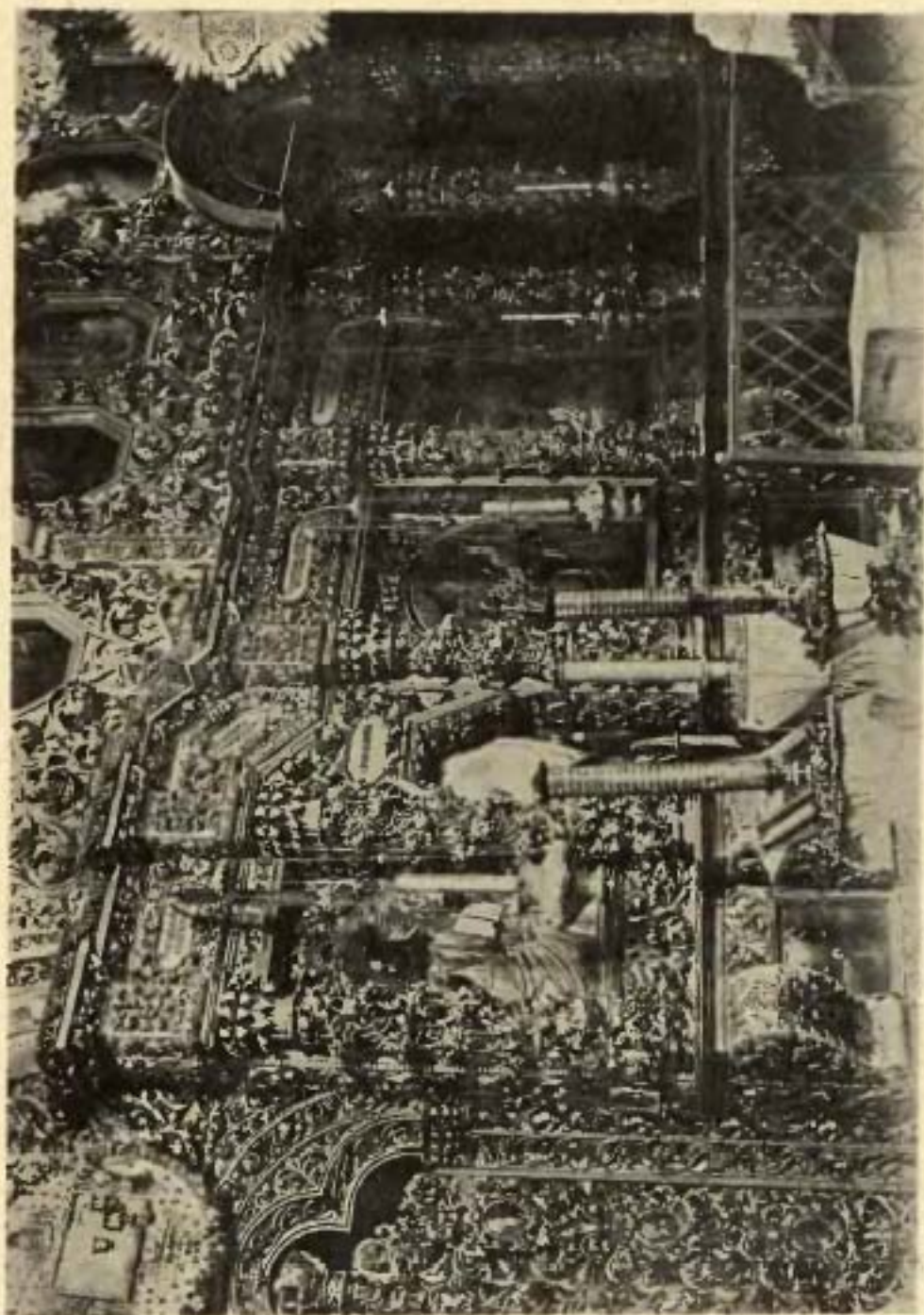
(Фот. В. Щербаківського.)

16) Церква Данила Апостола в с. Сорочинцях.
Задній купол (західний) і хори.

16) Die Westkuppel der Kirche zu Soročynca von innen.

(Фот. В. Щербаківського.)

17) Полтавський крестовоздвиженський монастир. Низ іконостаса. Права половина.

17) Der Ikonostas des Kreuzerhöhungsklosters zu Poltawa. Die rechte Hälfte des unteren Teiles.

(Фот. В. Щербаківського.)

до попередніх. Знизу вона рівна, горизонтальна, а вгорі заокруглена. Можна думати, що тут представлено портрет жінки Гетьмана Іуліанії. Портрет очевидно доброго майстра. Пензлеві того самого майстра мабуть належав і образ пророка Данила симметрично з попереднім розположений на південнім кінці центрального іконостаса, і напевне так само представляв портрет самого Гетьмана. Пророк представлений в натуральну великість. Сей образ уявляє молодого повнявого чоловіка без бороди і без усів, у багатій парчовій одежі і в чалмі, який в правій руці держить якийсь предмет, може камінь в формі куба, а в лівій держить розвинену хартію, або звиток з якимись малюнками неясного змісту. Тло образу оздоблене теж золоченими берельєфними взорами. (Див. фото 5). На хартії представлено 6 образків, які мабуть зв'язані з життям Гетьмана, бо на інших образах пророка Данила я таких образків не знаходив. Се суть такі образки: 1) дерево, під яким помітно якісь фігурки; 2) Якась стояча статуетка на циліндричній педесталі; 3) Якийсь скелястий пейзаж з деревами і здається з летячою птицею; 4) якийсь архітектурний інтер'єр з двома високими вікнами і два ряди по 5 сидячих людей; 5) пейзаж села, над яким в повітрі видніється світла постать, здається жіноча; 6) неясний пейзаж.

Далі за образом пророка Данила, як перехід до південного іконостасу, стоїть образ Воскресення Христового в формі виведення Воскресшим Христом душ покійників з преісподньої. На переднім пляні Христос в легкій гіматії, який прикриває злегка тільки самі плечі і внизу бедрену частину тіла (див. фото 6), вся решта тіла і ноги лишаються обнажені. В лівій руці Христос держить дуже високого, але дуже тоненького хреста, а правою витягає за руку, очевидно з преісподньої, якогось старця з пишною бородою і волоссям та з дуже високим чолом в неясній одежі, біля него з ліва друга подібна же постать, а далі за ними множество людей жінок і мужчин з молитовно зложенними руками. Декілька сивобородих мужчин мають на голові щось подібне до чалми. Жінки мають всі покриті гіматіями голови. Ззаду за натовпом видніються дві арки зложені з цегол, або з кам'яних плит, під якими відніється маса голов. Сей образ приміщено в рамці, якої і верх і низ заокруглені. Сама рамка різьблена простіще, ніж попередні, але в ній, гарно вирізблені аканти, виступають досить пишно.

Слідуючий за цим образом, далі на південь є образ Вознесення Христа. Вгорі на хмарках в пишній гіматії трохи розвіянім возноситься Христос, з благословляючими руками, в оточенню ангелів, з яких два зправа і трошки нижче Христа грають оден на арфі, другий на бандурі. Нижче хмар верх гори, на якій стоять два ангели і промовляють до нижче стоячого народа, указуючи на Христа. Нижче дві групи, права і ліва. На переднім пляні внизу зправа (для глядача) стоїть важний старший муж з бородою і розкішним волоссям, дивиться вгору (лице в профіль), правою рукою ніби бе себе в груди, ліву ніби з жестом здивовання відставив у бік. Одежа в пишних складках (гіматій), з під якої видко хітон. Ліва нога видна з під гіматія в сандалії. З лівого боку попереднього пляну стоїть на колінах жінка, із зложенними на грудях руками і з сьйвом навколо голови, і дивиться вгору. Се очевидно Богоматір. На ній теж зпід пишного гіматія видно хітон. За сіми двома постаттями зліва і зправа стоять декілька мужів і жінок, з руками або піднятими догори, або розставленими від здивовання. Ряма навколо сего образу має низ і верх так само заокруглені, як і попередній образ і таку саму різьбу (фото 7).

В північній приділі мною були сфотографовані образ Покрови, храмовий для сего приділа, потім образ Благовіщення і образ св. Троїці (фото 8, 9 і 10).

Образ Покрови представлено так ніби дія відбувається в церкві. Вгорі на хмарках в сонмі святих і ангелів Богоматір держить в руках омофор. На жаль мальований образ Богоматери закрито срібною кованою шатою, мабуть трошки пізнішою ніж образ, але доброї роботи. Внизу під хмарками видно низ іконостаса, перед яким стоять 2 групи. На ліво для глядача, тоб-то на північ від райських врат, на переднім пляні Константин і Єлена в імператорських коронах, в богатих ніби візантійських одежах, з руками молитовно складеними і за ними невиразний натовп різних людей на заднім пляні. В південній групі на першій пляні єпископ з руками піднятими догори і на ньому митра (одначе без стоячого хреста). Навколо його голови одначе сяйво. Ззаду за єпископом можуть постать пустинника Івана Хрестителя, який правою піднятою догори рукою указує вгору на покриваючу омофором Богородицю, далі на південь від єпископа молода постать безбородого і безусого діакона, з кадиллом в лівій руці і з правою на грудях, се мабуть Роман Солодкоспівець, далі на другім пляні група мужчин в чорних шапках і один сивобородець без шапки. Внизу біля райських врат по обидва боки круглого амвона дві маленьких дитячі постаті зі свічками в руках. Рямка такої різьби, як і намістні образи середнього іконостасу. Низ рамки рівний горизонтальний, а верх заокруглений (фото 8). Біля цієї храмової ікони стояла рядом ікона Благовіщення (фото 9). В середині великого покою наповненого клубами хмар і вгорі сяйвом стоїть Пріснодіва перед ангелом з книгою в хітоні і пишним гіматі, який широкими складками розпускається по підлозі. Сама Діва представлена у вигляді дуже молодої дівчинки (отроковиці) з сяйвом навколо голови з радісним переляком на лиці і з розставленими від здивовання руками. Перед нею спускається на хмарці архангел Гавріїл з квітами лілій в правій руці, розвіщаючи нечekanу вістку. Ззаду за Богоматір'ю видно на стіні якісь полицки, і якийсь ніби високий балдахин, з якого спускається завіса з матерії в складках. Вгорі в сильнім сяйві Дух Святий у вигляді голуба злітає до низу, а над ним постать Бога Отця в хмарі з благословляючими руками. Внизу сяйва навколо голуба масса ангелів-путтів. Ціла ця композиція дуже приємна і гарно виконана добрим майстром.

Слідуючий образ з північного іконостаса, се є „Введення во Храм“ маленької Диви Марії (фото 10.). Композиція дуже гарно задумана і проведена, а в деталях навіть чарівна. Передній плян занято людьми, а задній плян, або фон заповнено гарною хоч до певної міри фантастичною архітектурою. До храму веде шість широких сходів, вгорі яких між високими колонами в дверях храму стоїть первосвященик ніби в римській тіарі з благословляючими руками простягненими вперед. Він з великою сивою бородою; за ним постать молодого безусого чоловіка з книжкою в руках. Центральна фігура є Богородиця у вигляді маленької трьохлітньої дівчинки, яка з трудностю вступає на четверту сідцю, простягнувши вперед руки, і дивлячись вгору на первосвященика. На ній пишна одежа, яка претенціозно контрастує з дитячою постаттю, надаючи цілій цій маленькій фігурці чарівну зворушливість. Справа і зліва від неї дві аналогічні постаті малих дівчаток-дітей зі свічками в руках. На жаль і сей образ тріснув так, що тріщина проходить як раз через лице і цілу постать Богоматери. Ззаду перед сходами стоїть трое подібних же дівчаток. Всі дівчатка мають пишні одежи відповідно смаку рококо, підперезані високо аж під грудьми, при чім у Диви Марії і у центральній дівчинини перед сходами пояси кінчаються ззаду великими бантами. Сама одежа складається з довгої спідниці, що пишно сягає аж на землю, а поверх довгий, можна сказати, нижче колін парадний одяг, з ко-

ронковатим комірцем, вишиваний у квіти з темною лиштвою внизу і з довгими рукавами.

За трома дівчатками, що перед сходами, стоять Яким і Ганна, держачи в своїх правих руках тонкі і дуже довгі півзени, які внизу касаються підлоги вгорі сягають вище плечей. Яким, старий чоловік з пишною сивою довгою бородою і з густим сивим довгим волоссям, стоїть в важкій одежі. На ньому ніби кожух з вовняним коміром і з широкими рукавами, який внизу одначе коротший від другої одежі — спідньої. Ся спідня представляла мабуть парчову свитину, вишивану квітами і підперезану поясом. Ганна в якійсь одежі, яка досить шабьоновно намальована буває на образах святих. Голова покрита, не то кінцем гіматія, не то окремою хусткою. Хітон Ганни теж підперезаний. Яким і Ганна мають слява навколо голови. Далі за ними стоїть натовп, в ньому цікаві постаті: дві жіночі головки в типових для того часу т. зв. корабликах, які видніються над головою Якіма. Такі кораблики характеризують молодичий, тоб-то замужній стан. Дві другі жіночі головки видніються над головою Ганни: одна з непокритим волоссям, очевидно представляє дівчину, друга має на голові корону з високими гострими зубцями, подібну, як на великім образі Іуліанії, і обличчя здається подібне до того ж образу Іуліанії. Далі йде цілий натовп жінок в різноманітних головних уборах, який тягнеться аж під аркади якоїсь рококової звінички, намальованої в перспективі заднього пляну. На верхнім поверху звінички видно декілька жіночих постатей, так само видно жіночі постаті і на балконі сусіднього високого будинку, що стоїть між звіничкою і храмом. Над звіничкою і над балконом на хмарках видніється сонм ангельчиків-путтів, мимо яких зверху проходять очевидно до Діви Марії проміні небесного слява. Ззаду за головою Якіма видніється ще одна сивоборода голова чоловіка. Колони, між якими стоїть первосвященик, оздоблені гірляндами квітів.

Ще оден образ з ряда намістних ікон представляє Св. Троїцю під виглядом трьох ангелів на гостині у Авраама (фото 11.). Тут три крилаті ангели в пишних одежах сидять навколо стола з стравами, кожен держачи в руці довгу тонку півзenu, два з них правими руками ніби благословляють. Перед ними на колінах стоїть сивобородий Авраам в дуже пишній одежі, з якоюсь відлогою на плечах, оздобленою китицями. За ним в перспективі зза могутніх колон масивного будинку виглядає жіноча постать Сарі. Ангели мають над головами слявені диски, а над головою середнього ангела вище диска на золоченім фоні різьбленого рослинного орнаменту виступає ще диск сонця в крузі, з двадцятьма зубцями-проміннями, і вліво масивна тяжка зелень мамврійського дуба.

Далі я ще сфотографував два маленькі образки, з нижнього ряду іконостасних образків.

Оден (фото 12) представляє, як кат, з довгими тонкими прямими усами і з польською конфедераткою на голові, оздобленою тонким високим пером, розмахнувся великим тяжким мечем, щоб відсікти голову великомучениці Катерині, яка стоїть на колінах в молитовній позі і з слявеним диском навколо голови. Здалека видніються городські будинки. Передній фон трава і нерівне поле. Над диском напис С. М. Катеріна.

Другий малий образок (фото 13) здається представляє сцену, як Захарія онімій виходить зі Скнії перед нарід. Він стоїть на четвертім ступні масивних сходів, на якимсь неяснім архітектурнім фоні, має слявений диск навколо голови, але його лице дуже затерте. Перед ним внизу стоять з молитовно піднятими або зложеними руками група старших і зовсім старих

сивобородих муштин в огрядних одежах з шапками на головах. Оден в білій одежі має ніби чалму на голсві. Далі ззаду в перспективі відніється масса жіночих голів.

Вся живопись іконостаса зроблена добрими майстрами. Не менше тонка і добра також різьба іконостасу, яка незвичайно близька до різьби іконостасу полтавського Крестовоздвиженського монастиря, і очевидно відноситься не тільки до того самого часу, але може навіть роблена принаймні почасти тими самими майстрами. (Порівняй фото 14 і 17.). Тільки монастирський іконостас трохи більший розмірами і масивніший. Але сама форма колон, форма лози і грон винограду, квіти і пр. усе майже ідентичне. Особливо вражає ще й ідентичність орнаменту заповнюючого просторінь між колонками і над ними, теж над малими вхідними дверми іконостасів і т. п.

Верх іконостасу не можна було сфотографувати так добре, як низ, і він знятий був у ракурсі разом з куполом. Тут ясно видно, що він шостиярусний. Остатній шостий ярус заступлений власне одним тільки розп'яттям з предстоящими Іоанном Богословом і Богоматіррю (фото 15). Сей верх іконостаса показує уже нові впливи, які прийшли безперечно від Москви. Се власне двооголовий московський державний орел різьблений з дерева, який служить цоколем, тоб-то підставкою для самого розп'яття. На тулубі сего орла у різьбленім вінку представлено здається мальований образ Богоматери з отроком Ісусом на руках, але посередині. Само розп'яття теж указує на вплив Москви, бо тут Христос представлений не скульптурно, тільки намальований на хресті, одначе дуже цікаво те, що тут фоном для сего розп'яття служить розкішно різьблене т. зв. Древо Іессея в формі овального щитка або медальона. Постаті Богоматері та Іоанна теж мальовані тільки контури по краю — вирізані. (Фото 15.) Фотографія 15 указує теж і конструкцію купола. Вона показує, що перехід з чотирьох луків до восьмерика зроблено було т. зв. пандантівами. В інших церквах звичайно далше йшов циліндричний підбанник мурований. Тут же оригінальність сеї будови полягає в тім, що з сего вісьмогранника знизу робиться перехід до дванадцятигранника вгорі, в формі якогось залому, і уже на цім заломі поставлено вертикальний дванадцятигранник з дванадцятьома вікнами і над цім дванадцятигранником уже зведено баню. Усі переходи підкреслено скульптурними профільованими карнізами. Очевидно будівничий хотів у мурі зберегти традиції деревляного церковного будівництва, і тому ввів цю гранчастість, тільки її мультиплікував, бо в дереві все кінчалось вісьмогранником, а не 12 гранником, хоч з конструктивного погляду в дереві можна зробити перехід з вісьмогранника тільки до шістьнадцятигранника. Церква мала хрестовий план і бічні та задні приділи були порівняно низенькі. На (фото 16) представлено західний приділ з хорами та з трьома вікнами над хорами, а вгорі купола маленькій вісьмогранник з вікнами. Хори були оздоблені деревляною різьбою.

Коли би ця церква збереглася, то треба би наново усе перемерити і поробити плани, бо з архітектурного боку церква не менше цікава, як і іконостас. Зроблені мною виміри усі загинули.

Прага, 2. VI. 1942.

Materialien zur Geschichte der ukrainischen Kunst

I.

Der Ikonostas der Hetman Danylo Apostol-Kirche im Dorfe Sorotschynzi, Bezirk Myrhorod, Gouvernement Poltawa.

Danylo Apostol war Hetman in den Jahren 1727—1734. In seinem Dorfe Sorotschynzi liess er eine aus Ziegelsteinen gemauerte Kirche mit fünf Kuppeln errichten. Der Mittelteil dieser Kirche unterscheidet sich von allen anderen Kirchen der Ukraine dadurch, dass seine Kuppel nicht auf einer achteckigen Trommel, wie dies bei den ukrainischen Kirchen der damaligen Zeit üblich war, sondern auf einer zwölfeckigen Trommel mit zwölf Fenstern darin, ruht (Photo 15). Der Übergang von dem durch vier Bogen und vier Pendantive gebildeten Achteck zu diesem Zwölfeck ist nicht klar genug angedeutet, vielmehr in Form einer Abschrägung, wie sie in den ukrainischen Holzkirchen angewendet wurde, durchgeführt.

Eines der interessantesten Kunstobjekte dieser Kirche war der geschnitzte sechsstöckige Holzikonostas (Photo 14), der lebhaft an den Ikonostas des Kreuzeserhöhungsklosters zu Poltawa erinnerte (Photo 17). Das Hauptmotiv der Schnitzereien des Ikonostases waren sowohl an den Säulen wie an den flachen Stockwerken Akanthusblatt und Weinrebe in verschiedenen Kombinationen.

Die zweite Ikonenreihe von unten, die die sogen. „namisni“-Heiligenbilder enthielt, ragte durch ihre Malerei hervor. Da es sich hier um drei Altäre und mithin eigentlich auch um drei Ikonostase handelte, die zu einer gemeinsamen grossen Einheit vereinigt waren, war die Zahl dieser „namisni“-Heiligenbilder recht erheblich.

Mit Ausnahme der Heilands- und Muttergottes-Ikonen enthielt diese Reihe die folgenden Heiligenbilder:

1. Ikone der Verklärung Christi (Photo 2).
2. Mariä Himmelfahrt (Photo 3).
3. Die hl. Juliana (Photo 4), vermutlich das Bildnis der Gattin des Hetmans.
4. Der Prophet Daniel (Photo 5), vermutlich das Bildnis des Hetmans, offenbar stark idealisiert.
5. Auferstehung Christi (Photo 6).
6. Himmelfahrt Christi (Photo 7).
7. Mariä Schutz und Fürbitte (Photo 8).
8. Verkündigung (Photo 9).
9. Tempelgang der Mariä (Photo 10).

10. Abraham mit den drei Engeln (Photo 11).
11. Enthauptung der hl. Katharina (Photo 12).
12. Der verstummte Zacharias vor dem Volke im Tempel (Photo 13).
13. Oberteil der Ikonostase und die Mittelkuppel (Photo 15).
14. Der untere Teil des Ikonostases (Photo 14).
17. Der Ikonostas des Kreuzeserhöhungsklosters zu Poltawa (Photo 17).

Нові джерела кодексу: „Права, по котрымъ судится Малороссійскій Народъ“

Працюючи над джерелами найвидатнішого пам'ятника українського права-кодексу „Права, по котрымъ судится Малороссійскій народъ“, та перевіряючи документальні й літературні відомости, я звернув увагу на звістки про джерела, з яких в кодексі не позначено цитат, а також на джерела, які, навпаки, цитовано в кодексі, але про які не має згадок в літературі.

До першої категорії належить зарахувати такі джерела. Року 1730 Кодифікаційна Комісія звернулася до гетьмана Апостола з проханням дати інструкцію на поставлені нею пункти. В 4-му пункті Комісія запитувала гетьмана, чи можна запозичити „изъ новоисправленныхъ и обширнѣе изъясненныхъ Саксонскихъ правъ“ те, чого бракує в інших правах. (А. Кистяковскій, *Исследование...* стор. 20). Далі, року 1731 лохвицький сотник Вас. Стефанович, один з діяльніших кодифікаторів, подаючи до Колегії закордонних справ три перші глави кодексу, між іншим писав: „Встрѣчая противорѣчивыя положенія в разныхъ книгахъ и разныхъ мѣстах, Комиссія руководствовалась при разрѣшеніи этихъ противорѣчій новоисправленными и новоизданными саксонскими правами...“ (Тамже, ст. 21). В донесенні Голови Кодифікаційної Комісії, генерального судді І. Борозни, правителєві України, кн. Шаховському, р. 1735, Борозна скаржився на Комісію, що вона крім зазначених в царському указі з р. 1728 „трѣох прав, или трѣох книгъ правних, которими Малороссійскій народъ судится (то б то Литовського Статута, Зерцала Саксонського й Магдебурзького права) „еще четыре книги латинскіе (три называемые томи, изданные, саксонскіе, а четвертый Саксон латинскій) прибавили, которыми никогда Малороссійскій народъ не судился, изъ оныхъ вопросы и артикулы поклали“ (Тамже, ст. 18 та 843). Сама ж Комісія в передмові до кодексу нічого про ці нові джерела не згадує.

В праці І. Теличенка, що написана на підставі архіву Кодифікаційної Комісії, можна знайти деякі дані про те, що це були за книги „новоизданныя саксонскія“, про які писали Борозна і Стефанович.

Відповідаючи на „листовний указ“ кн. Шаховського з р. 1734, що вимагав відомостей про працю Комісії, Комісія відписала йому, що її праця сама по собі „естъ важкое и забавное дѣло“, що вона не має інструкцій, що „четвертый сверхъ трѣох книгъ, — Саксон латинскій“ — для обстоятельнѣйшого и всяких, найпаче же росправныхъ (кримінальних) дѣл докладу, переводъ труда и врємени прибавил...“ (Теличенко, ст. 24). В кінці своєї відповіді Комісія подала список виготовлених нею перекладів, де під т. 4 зазначено: „Тоже книга „Зерцало Саксонское“ названная, самый оригиналь

права Саксонського на латинському мові в 3 книги собрана, — переведено 3 книги“ (тамже, ст. 25). О. Кистяковський та Теличенко вважали, що ця четверта книга — „Латинський Саксон“, про яку згадував Борозна і яку Комісія назвала „оригиналом прав саксонських“ — була *Speculum Saxonium* Мик. Яскера, перше видання якої вийшло р. 1535, друге р. 1602. Дійсно, праця Яскера в літературі вважається за одно з найсправніших видань в латинській мові *Speculum Saxonium* та *Jus Municipale*. Перед тим, як перекласти працю Яскера, Комісія переклала з польської мови „*Speculum Saxonium, albo Prawo Saskie Maydeburskie i Jus Municipale*“ — Павла Щербича, але знайшла, що „ония двѣ книги (Щербича) совершенно невѣрно и необстоятельно польскими законодателями (!) составлены“. Тому Комісія звернулася до книги Яскера, яку переробив і переклав на польську мову Щербич, і цілком правильно назвала її „оригиналом прав Саксонських“. Кодифікаційна Комісія використала книгу Яскера „Латинський Саксон“ при складанні кодексу, однак не подала з неї цитат, певне з тих причин, що їй було наказано скласти кодекс з трьох книг: Литовського Статуту, „Саксону“ Щербича й „Порядку“ Гроїцького, а може й з огляду на протест Голови Комісії, генер. судді, Борозни. Таким чином, під „четвертою книгою „Саксоном латинським“, про який згадує Борозна, треба розуміти книгу М. Яскера — *Speculum Saxonium*.

Лишається ще в'яснити, що то були за „три новоисправленныя и новоизданныя права Саксонскія“. Борозна назвав їх: „три латинскіе, называемыя томы новоизданныя Саксонскіе“. Отже це — книги на латинській мові, що містили в собі саксонське право і що були недавно наново видані. О. Кистяковський на підставі Сенатської Записки з р. 1786, в якій було зазначено, що Комісія злагодила переклади не тільки з польської й латинської, але й частково з німецької мови, висловив думку, що такими німецькими книгами могли бути оті „новоизданныя саксонскія книги“, про які писав Борозна (Ізслѣдованіє, ст. 18). Але це припущення протирічить словам Борозни, який назвав ці книги „латинськими“, а не німецькими. Більш правдоподібно буде наступне припущення. У списку книг і пособій, які возила з собою до Москви Комісія, названо між іншими три книги Карпцова на латинській мові: *Processus juris, Definitiones forenses* та *Practica rerum criminalium*, причому зазначено, що ці книги Комісія не перекладала, але „къ Своду в дополненіє права о чести Божіей і государевой русским нарѣчіем было нѣчто выписано“ (Теличенко, ст. 458). Ці книги Комісія випозичила у Київського маїстрату. Дійсно, як видно з рапорту Київського маїстрату до Київського генерал-губернатора Воейкова з 9. II. 1767 р., ці книги належали Київському маїстару („Бенедикта Карпцова три книги: 1-я „Процес права“, 2-я „Юриспруденція“, 3-я „Практика рерум криміналіум“, на латинском и нѣмецком діалектах напечатанныя.“ — Київ. Старина, 1897, кн. 3, ст. 64—65).

Автор названих книг — Бенедикт Карпцов (В. Carpsov, 1595—1666), знаменитий німецький криміналіст, був головою лавничого суду в Ляйтцигу, потім ассесором найвищого суду тамже і професором правничого факультету. В численних своїх працях виклав діюче в Саксонії карне право, каноничне й світське, цивільний і карний процес. Він вважається фундатором науки німецького карного права, а його наукові праці протягом цілого століття (з пол. 17 до пол. 18 ст.) панували в німецькій юриспруденції та були відомі далеко поза межами Саксонії. Його *Practica rerum criminalium* була підручною книгою німецьких суддів, придбавши авторитет закону. Між іншим *Practica rerum criminalium* Карпцова була і в бібліотеці генерального

хорунжого Н. Ханенка, одного з найбільш освічених і діяльних членів Кодифікаційної Комісії (А. Кистяковский, стор. 99). Історики німецького права ставлять в заслугу Карпцову те, що він перший в Німеччині опрацював теорію злочину й кари, що він старався увести німецьку карну юстицію в певні межі правильного й законного карного процесу, усунувши надужиття допиту під муками, обмеживши муки крайньою необхідністю, а також встановивши точні правила для оцінки судових доказів. Разом з тим історія німецького права одмітила й те, що Карпцов сам був під впливом церковно-каноничних ідей в погляді на злочин, як на вияв нечистої сили, та на боротьбу зі злочинцем, як на боротьбу з дияволом. Через те Карпцов дивився на кари, як на святий обов'язок перед Богом, і такі його погляди відбилися в його працях і в судовій практиці, як немилосердного судді. В царині цивільного права Карпцов являється творцем нової практичної системи права, що приймала під увагу вияви й вимоги дійсного життя й приватно-правних відносин; з цього погляду твори Карпцова прирівнюють до творів великих римських правників.

Згадані вище книги Карпцова мають в Бібліотеці Карлового Університету в Празі в кількох виданнях.

Перша книга має такий титул: „*Practicae Novae Imperialis Saxonicae rerum Criminalium Benedicti Carpzovii Synopsis absoluta, in qua non tantum singulae Decisiones Criminales, verum et potissimi textus Juris, imprimis ex Ordinatione Criminali et Constitutionibus Saxonis cum principaliore ratione desidendi, remotis interdum contrariis, brevissime et intacte, prout ab ipso Autore prolixius proposita sunt, continentur. Extrahente Gottfrido Svevo, Leorino Solesio J. U. D. et in Academia Wittenbergensi Cod. professore Publico Lipsiae. Impensis Christiani Kirchneri, Typis Johannis Wittigan. 1646.*“

Була видана ще в рр. 1655, 1677, 1703, 1709 і 1739. Видання 1703 року зветься „*Editio novissima antiior et carrectior*“.

Це невеличка книга, формату in 8°, має 446 сторінок. Текст поділено на 3 частини, кожна частина поділена на 50 питань (*Questiones*).

I-а частина трактує про злочини: вбивства в різних формах і видах, порушення публичного спокою, підпалу, публичного й приватного надужиття силою, образи маєстату, фальшування монети, ереси, богохульства, порушення присяги, чародійства, ворожіння, чарування і т. д., про кари за ці злочини, а також подає нарис судового поступовання в цих справах (ст. 1—130). II-а частина містить науку про злочини й кари за злочини: чужоложства, двоєженства, гвалтування жінок і дівчат, кровозмішання, крадіжки у всіх видах, образи словами й чином приватних і урядових осіб (131—310). III-я частина трактує про кари, їх класифікацію, про карний процес, його форми й стадії (311—442). В кінці книги додано скорочений переказ головних тез, складений П. Бортієм.

Друга книга Карпцова має такий титул: „*Processus Juris in foro Saxonico, imprimis autem supremo Apellationum Judiciio Electorali, curiis provincialibus aliisque judiciis inferioribus et Dicasteriis Saxonis usu ac observantia comparatus, et ad fundamenta rationesque Juris Romano-Imperialis, Canonici, Saxonici et provincialis revocatus, annexa Cuique Processus Articulo formula petendi ac sententionandi Autore et Collectore Benedicto Carpzov. J. C. et Consulario Electorali Saxonico Jenae. Anno D. 1657.*“

Наступні видання: 1663, 1667, 1675, 1697 і 1708

Книга має до 1000 сторінок in folio, текст — у два стовпці. Цитати законів і судових вироків подано в німецькій мові. Вона складається з таких частин:

1) судові формули у вищому Саксонському суді (1—2); 2) *Notabilia generalia* (3—66); 3) Індекс титулів, артикулів, параграфів і нотаблій; 4) Передмова автора. Головна частина книги містить в собі Процес (ст. 4—828), і нарешті, Загальний індекс в алфавитному порядку. *Processus Juris* містить в собі повну систему тодішнього німецького кримінального процесу, виложеною докладно, ясно, з цитатами законів, судової практики й тодішньої правничої літератури. Це — повна енциклопедія кримінального процесу.

Нарешті, третя книга Карпцова має подвійний титул: на першій титульній сторінці вона зветься: „*Benedicti Carpzovii JUD. Definitiones Forenses ad Constitutiones Electorales Saxonicas.*“

На другій титульній сторінці вміщено такий титул: „*Benedicti Carpzovii JC. Consiliarii Electoralis Saxonici Jurisprudentia Forensis Romano-Saxonica, secundum ordinem Constitutionum D. Augusti Electoris Saxonici in Partes Quatuor divisa, rerum et questionum in foro praesertim Saxonico ut plurimum accurrentium, et in Dicasterio septemvirali Saxonico celebrimo, quod vulgo Scabinatum Lipsiensem appellant, ex jure civili, Romano, Imperiali, Canonico, Saxonico et provinciali tractatorum ac decisarum. Definitiones judiciales succinctas et nervosas placitisque et sententiis dominorum Scabinorum corroboratas exhibens, Autore et Collectore Benedicto Carpzovio JUD. Curiae Electoralis Saxonicae Supremae Assessore et Scabinatus Lipsiensis Seniore opus integrum, omnibusque jurisprudentiae practicae ac observantiae forensis sectatoribus praecipue Pragmaticis utilissimum et maxime necessarium.*“ Перше видання цієї книги вийшло р. 1638, потім були ще видання: 1644, 1656, 1663, 1668, 1674, 1684, 1694, 1703 і останнє 1721.

Книга представляє великого формату фоліант в 1600 сторінок (понумерованих) друку в дві колони. В передмові до читальника автор, між іншим подає, що в своїй праці хоче він в коротких, стислих і точних дефініціях викласти основні принципи римського й саксонського права на підставі Конституцій Саксонського Електора і вироків 7-ми членної судової колегії Ляйпцизького Скабінату. Юриспруденція поділена на 4 частини. I-а частина містить цивільний процес. Зміст поділено на 32 *Constitutiones*, а ці знов діляться на дефініції; II-а частина містить цивільне право облігаційне, поділена на 53 *Constitutiones*; III-я частина містить науку про спадкове право, про заповіт і феоди; поділена на 38 *Constitutiones*; IV-а частина містить науку про кримінальне право й кримінальний процес, поділена на 48 *Constitutiones*. В кінці книги додано обширний на 140 стор. „*Index rerum et verborum*“. Свою Юриспруденцію Карпцов склав на підставі вивчення 400 томів судових вироків. На підставі цього матеріалу й тогочасної правничої літератури автор склав короткі, надзвичайно вміло скомпановані дефініції та подав аналізи окремих судових вироків і зразкових до них мотивів. Тому не дивно, що його Юриспруденція витримала стільки видань і придбала велику популярність не тільки в Німеччині, але й далеко за її межами.

Ці три книги Карпцова були в ужитку Київського магістрату, що засвідчив сам магістрат. З цього приводу пригадується мені зневажливий посудок, який дав покійний проф. В. Антонович на адресу українських маґдебургій і мійських судів німецького права: „Члени магістрату, писав він, тільки в дуже важких випадках (майже виїмково при деяких засудах на смерть) старались цитувати статю з Саксону або Маґдебурзького права, на якій опирали свою постанову; але й ці цитати робились часто тільки для форми, насліпо... Виучування статей маґдебурзького права було, по загальному погляду місцян, непотрібним... („Українські міста“ Р. І. В., т. XXIV, стор. 356). Свого часу проф. О. Кистяковський (*Исследование*, ст. 80), а за

ним докладніше проф Ф Тарановський (Обзор памятников магдебургского права, ст. 38 і „Приложеніє“) довели хибність посудку проф. В. Антоновича. Як свідчить наведений вище факт, Київський магістрат мав і керувався не лише правовими книгами Яскера, Щербича й Гроїцького, ба й творами найвидатнішого тогочасного німецького криміналіста, Б. Карпцова. Це безперечний доказ того, що українські магдебурґії мали серед своїх вийтів, бурмістрів, радників і мійських писарів високоосвічених правників, які цитували норми магдебургського права свідомо і які мали можливість вирішувати часом трудні й складні правні казуси, а що серед міщан існувала думка про потребу вивчення німецького мійського права, про це свідчить те, що Київський магістрат добув і користувався творами Б. Карпцова.

В складі Комісії, що складала кодекс, були два представники Київського магістрату: бурмістри Ф. Силич і Нечай. Останній їздив з Комісією й до Москви (А. Кистяковський, ст. 12; Теличенко, Київ. Стар. кн. IX, ст. 421 і 428). Можливо що ці бурмістри привезли з собою до Комісії книги Карпцова. Як засвідчила сама Комісія, вона користувалась книгами Карпцова при складанні глави II „О чести Божіей“ і III „О Высочайшей чести“, хоч цитат з цих книг Комісія не подала. Можна думати, що Комісія використала книги Карпцова також при формулюванні дефініцій злочинів, при встановленні форм злочинів, градацій злочинної волі, випадків, коли злочини не підлягають карі тощо (Гл. II, арт. 1, п. 3, Глава III, арт. 3, п. 2 і т. д.).

На підставі наведених даних цілком правдоподібно, що названі вище три книги Б. Карпцова були тими „трыома томама новоизданных Саксонских прав“, проти використання яких Комісією так гаряче протестував голова Комісії, І. Борозна. Що це були книги — Саксонського права, про це свідчать титули їх („Practica nova Imperialis Saxonica“; „Processus Juris in foro Saxonicо; „Juris prudentia . . . Romano-saxonica“). Тому що в „Processus Juris“ та в „Jurisprudencia forensis“ трапляються суміш з латинським текстом досить довгі цитати в німецькій мові, то до них і стосується згадана вище вказівка Сенатської Записки з р. 1786, що Комісія робила переклади з латинської, польської і німецької мови. Оскільки до Києва книги Карпцова дістались в новіших виданнях (наприклад у виданнях 1703 та 1708 років), то Борозна й Комісія мали рацію називати їх „новоисправленными и нововыданными правами Саксонскими“.

До другої категорії стосуються джерела, з яких цитати подано в кодексі „Права“, але про які не маємо згадок в існуючій літературі про джерела цього кодексу. Першу цитату з цих джерел надібуємо в кодексі, в главі IX, під п. 3 арт. 17: „Порядок“, О защищеніи вдов и сирот“. Потім у главі X, під п. 2, арт. 4 вміщено цитату: „Въ Порядку: о оборонѣ сиротъ и вдовъ и о употребленіи имѣній жены“. І далі, в главі XI (о опекунах и сиротах) всюди зустрічаються цитати з названих джерел: „Порядок“ або „Книга Порядку — о защищеніи“, або „о оборонѣ сирот и вдов“, „о уживаніи добръ жены“. Тому, що Комісія, цитуючи „Оборону сирот и вдов“, або „о уживаніи добръ жены“, називала на першому місці книгу Гроїцького-„Порядок“, то дослідники повірили цьому й гадали, що тут мова йде про відоме джерело кодексу-„Порядок“. Вони, навіть, не звернули уваги на те, що Комісія, подаючи список виконаних перекладів, під т. 6 зазначила: „Книга объ оборонѣ вдовъ и сиротъ“ въ нѣкоторыхъ „Порядках“ есть напечатана“, а у відділі книг, які не належить перекладати, зазначила: „Книга объ употребленіи добръ женѣ отъ мужа опредѣленныхъ“. (І. Теличенко, Київ. Стар. X., ст. 25). Зазначаючи у своїх цитатах на першому місці „Порядок“ Гроїцького та те, що книга „объ оборонѣ сиротъ

и вдовъ“ надрукована в деяких виданнях „Порядку“, Комісія, певне, бажала уникнути нарікань, що вона для кодексу використовує інші джерела, крім Статуту, Саксону й Порядку. Але даремно було б шукати книги „О оборонѣ вдовъ и сиротъ“ та „о уживаніи добръ жены“ в „Порядку“ Гроїцького: їх там не має і не могло бути.

Спільне між „Порядком“ Гроїцького та книгами „О оборонѣ сиротъ и вдовъ“ і „О уживаніи добръ жены“ в тільки ім'я автора — Бартоломея Гроїцького. Цей плодovitий популяризатор маґдебурзького права на прикінці свого життя (помер р. 1605) написав, а сини його видали, працю під таким титулом: „Obroņa sierot y wdów, niemych, od rozumu odeszłych, starych, mładych, lat y baczenia nie mających, y innych niedoleźnych ludzi: rzeditelóm, wdówom, sierotóm dorosłym, rodziczóm umirającym y wszystkim w rządzeniu a opatrowaniu sierot sprawcóm: ku uwiarowaniu szkody y wszelkiey niebezpieczności w sprawach potocznych potrzebna y pożyteczna. Z łacinskiego ięzyka na polski z pilnością przełożona: y z praw mieyskich Cesarskich według zebrania Josta Damhuderiusa, zacnego y w prawie mieyskiem biegłego wykladacza y doktora, y z praw saskich, magdeburskich zebrana y spisana.

Przydane są nadto, na koncu tey obrony dwa tytuły s swemi prawami, o tych że sierotach — perwsry, a drugi o wdowach potrzebnieysze; z Statutów praw y Constituciy Korónnych, łacinskich y polskich krótko zebrane, y registr dwoiaki — Przez Bartholomia Groickiego, cła J. M. Komory Krakówskicy pisarza starego, przedtym napisana. A teraz przez Gabriela y Jana Grockie, synu jego, nowo do druku podana.... W Krakowie, w druk. Andrzeia Pietrkowczyka Roku 1605, w 4°, 10 kart niepozn., 317 str. przydatky 41 str.“ (Bibliografia Polska, III. č. IV Tom (t. XV), st. 30).

„Оборона сирот і вдов“ Гроїцького мала лише одно видання — р. 1605. В цьому році не вийшло а ні повного видання творів Гроїцького, а ні будь якого з його творів сепаратно. Повне видання творів Гроїцького з р. 1616, яке я мав під рукою, не містить в собі „Оброни сирот і вдов“. В рр. 1619 та 1629 були видані окремі твори Гроїцького, в тому числі й „Порядок“, але неправдоподібно, щоб при ньому було передруковано „Оборону сирот і вдов“, принаймні Bibliografia Polska К. Estreicher'a про це не згадує. Останнє повне видання творів Гроїцького вийшло в Перемишлі р. 1760, вже після закінчення кодексу (1743), і в передруком видання р. 1616, отже його не можна брати під увагу. Очевидно, Комісія мала в себе „Оборону“ Гроїцького у виданні р. 1605, окремо від — „Порядку“.

З наведеного титула „Оброни сирот і вдов“ видно, що ця праця Гроїцького уявляє з себе переклад праці в латинській мові Д-ра Йоста Дамгудерія (Jod. Damhouderius) з додатком ще двох титулів про „сирот і про вдов“. К. Кораній (K. Koranyi), автор розвідки про вплив фландрійського права на польське XVI в. (Pamiętnik Historyczno-prawny. T. IV. zes. 4. Lwow, 1927), простудіювавши „Оборону сирот і вдов“ Гроїцького, довів, що ця праця є не стільки перекладом, скільки переробкою праць двох авторів: Jodoc'a Damhouder'a і Bargnino Cavalcani.

Jodoc Damhouder (1507—1581), видатний флямандський правник, відомий цілій Європі своїми працями з царини карного права й процесу. Нарівні з Карпцовом, Дамгудер мав найбільший вплив на розвиток карного права 16—17 ст. Його праця „Praxis rerum criminalium“, перекладена на французьку й німецьку мови, протягом 16—17 ст. витримала багато видань (перше 1554 р. в Лувені, останнє р. 1650) в Бельгії, Франції, Італії, Голляндії й Німеччині. Дамгудер також написав „Praxis rerum civilium“ і працю про опіку над малолітніми, яка вперше вийшла у світ р. 1544 в Brugge під ти-

тулом „Pupillorum patrociniū, legum et praxeos studiosis...“. Останнє, вже посмертне видання цієї праці вийшло у Франкфурті на Майні р. 1586 під новим титулом: „Patrociniū pupillorum et viduarium Novum, sive de Tutore, curatore et de usufructu mulieri relicto, absolutissimus simul et compendiosissimus Tractatus, auctoribus celeberrimis et exelentissimis J. U. Doctoribus, D. Jodoco Damhouderio, J. C. Brugensi, Caroli V Imperatori quodam ac postea Philippi II Hispaniarum Regis Consiliario et Equite aurato; et D. Borgnino Cavalcano J. C. Fivizanensi, atque Assessore historiensi... Francfurti... impensit Sigism. Feirabemdi MDLXXXVI / 1586 / in folio. В цьому виданні вміщено праці двох авторів: Дамгудера й Б. Кавалькані. Праця Дамгудера складає першу частину видання, має окрему пагінацію й титул: „Commentario Jodoci Damhouderii... de Tutorum et curatorum munere“. Поділяється на 8 відділів, кожний відділ поділено на глави, має всього 51 сторінку. Другу частину складає праця Кавалькані, італійського правника, під титулом: „De Tutore et Curatore (cap. prima) et de usufructu mulieri relicto“ (cap. пона). Всього 74 стор.

Гроїцький був добре ознайомлений з творами Дамгудера, він перед тим вже зкористався з праці цього автора: „Praxis rerum criminalium“, запозичивши з неї матеріал для I-ої й IV-ої частини „Порядку“ і для „Титулів права магдебурзького“. Він переклав і переробив „Patrociniū pupillorum“ Дамгудера у своїй „Обороні сирот і вдов“. Разом з тим він використав і главу IX праці Кавалькані: „De usufructu mulieri relicto“, давши їй титул: „О узуванію добр̄ же́ніе од ме́жа testamentem naznaczonych“.

Оці твори Гроїцького й використала Комісія при складанні кодексу „Права...“, головним чином для глави XI „О опекунахъ и ихъ надъ сиротами опекахъ...“, а також і деяких артикулів глави X — „О приданомъ и вѣнѣ, о наслѣдїи мужа по женѣ и жены по мужу и о разводахъ“ (артикули: 4, 8, 10, 13, 14, 17, 19) та арт. 2 глави XVIII.

Як довів К. Кораний, „Оборона сирот и вдов“ Гроїцького вживалась, хоч і рідко, в судах магдебурзького права. У вирозі з р. 1720 по спору братів Стахів з вдовою помершого брата Іх Адама Стаха про опіку суд Штрепицького ключа цитував 4 й 5 главу „Оборони сирот і вдов“ Гроїцького: „Artykuł prawa opisane w Obronie sierot y wdow, osobliwie fol. 41, libro 4 et 5, gdzie tak opisuie: „według praw pospolitych posledniejszych matka własna dziatków swoich y dobr̄ ich mogą bydz opiekuniczkami...“ (Księgi sądowe wiejskie. Wyd. B. Ulanowskiego. T. IX. Krakow, 1921, act. 3942, str. 635/507).

Література про кодекс „Права, по которим судится Малоросійський Народ“ і до цього часу недостатня. Крім кількох праць, що торкаються головним чином історії кодифікації „Прав“ (О. Кистяковського, Теличенка, Слабченка, Н. Василенка і моєї), не має праць, які б досліджували джерела кодексу в повному обсязі та норми цього важливого пам'ятника кодифікаційної творчості українських правників 18 ст. Кодекс „Права...“ ще чекає на дослідників, що присвятили б свої праці на детальне дослідження його джерел, норм і на порівняння його з тогочасними німецькими, польськими й іншими кодексами. Тим часом р. 1943 сповниться 200 років з дня закінчення кодексу „Права, по которим судится Малоросійській народ“, і на обов'язку українських правників лежить відмітити цей рік спеціальними працями про кодекс.

Прага, грудень 1940 р.

Український літературний барок

НАРИСИ

Частина третя

8. Емблематична поезія.

До центральних ідей барока належить ідея „символізму“. „Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis“, — Гете, формулюючи ідею символізму в цім класичнім реченні, мав на увазі в значній мірі середньовіччя, а не барок. Ідея символізму вже в середньовіччі була одною з підвалин релігійного світогляду та філософічної думки в більшості їх відмін. Джерела символізму ще глибші — вони для нас втрачаються десь в найстаріших формах релігій старого Сходу. Але для європейської думки важливе лише найближче джерело — різні відміни платонізму, з окрема платонізму христіанського. Такі твори христіанського платонізму, як „Стромата“ Клементя Олександрійського, як писання Оригена, твори Псевдо-Діонісія Арєополіти, та нарешті майже ціла література символічного витовмачення Біблії базуються на тій самій ідеї „символізму“.

„Символізм“ в загальній формі твердить, що кожне буття в світі є лише „символом“, репрезентантом вищого буття, вищої правди, вічного та божественного. Тому в річах, з'явищах та відносинах цього світу ми мусімо бачити якісь відбитки, відблиски вищого, вічного, абсолютного. Представники символічної думки починають систематичне шукання таких відбиток, рефлексів, „символів“. В Біблії, з окрема в тих її місцях, де зовсім не йде мова про релігійні теми, а лише про історичні події, особисту долю окремих людей, про речі та з'явища цього світу — усюди представники символічної думки знаходили „глибший“, „захований“ сенс, що символічно розкривається в цих оповіданнях. Подібним чином шукали „глибшого сенсу“ навіть за реальними подіями, річами, з'явищами матеріяльного світу: і ці речі, — тварини, рослини, метеорологічні з'явища тощо — усі мають такий захований сенс та при належнім підході до них, мовляв, можуть розкрити нам релігійні, філософічні та інші види правди. Одним з продуктів такого шукання захованого сенсу реального буття цього світу був такий в середньовіччі улюблений твір, як „фізіолог“. На символіці збудована була безліч творів середньовічної літератури, та не лише теоретичних, а й поетичних або повчальних. Маємо і в староукраїнській літературі гарні зразки символіки напр. в проповідях Кирила Туровського.

Символіка христіанської літератури не була чимсь новим. З символічним витовмаченням буття дуже споріднена поетична метафоріка, яку знає

кожна — навіть найпримітивніша — народня поезія. Праця над символічним витовмаченням Біблії та світу приводила нерідко середньовічних богослівів та вчених на ті самі шляхи, якими вже давно йшла народня поезія: при усій ріжнці устремлінь та методи, вчені та поети середньовіччя опинялись поруч одні з одними.¹

Барок повернувся багато де в чому до середньовіччя. Але барок не був просто „реакцією“ в порівнянні з епохою ренесансу, що його від середньовіччя відділяла. Такі цілковиті повороти до минулого в духовній історії неможливі: це найліпше показав як раз ренесанс. Барок, повертаючись до середньовіччя, прийняв у себе чимало духовних елементів епохи ренесансу. Пізніше ми маємо цю тему обговорити. Зараз для нас важливий лише поворот барока до символічного світогляду середньовіччя. І тут барок не просто прийняв до себе стару середньовічну символіку. Він оживив її певними новими думками, він зменшив свавільну фантастику середньовічного символічного витовмачення дійсності та прийняв на увагу нове природознавче пізнання часу „відродження науки та мистецтва“ (але і це нове пізнання зовсім не перешкодило самій символічній інтерпретації); та для нас зараз найцікавіше, що барок прийняв одну спеціальну літературну форму, що її витворив власне ренесанс. Ця літературна форма мало досліджена, бо після епохи барока вона майже цілком зникла. Але для епохи барока ця літературна форма характеристична та важлива. Це „емблематична поезія“.²

Типові для емблематичної поезії часів барока спеціальні збірки малюнків. До малюнків додані „девізи“ — коротенькі речення, прислів'я, часто також вірші, здебільша типу епіграм, а ще частіше — але не завжди — коротенькі прозаїчні пояснення, які, що правда, іноді можуть вирости в цілі невеликі трактати. Сковорода, який користався емблематичною збіркою „*Symbola et emblemata selecta*“ (Амстердам, 1705),³ дає нам досить наочний опис емблематичних малюнків. В його діалогу „Алфавит міра“ дієві особи відвідують хату Григорія (дієва особа, в якій Сковорода, може, зобразив сам себе) та дивуються кількості малюнків: „вся горница ими одѣта“ (352). „Вокруг звѣри, птицы, лѣса, горы, скоты, воды, рыбы, гады и проч. и проч. Будто рай поганскій“. Дальшій хід діалога подає кілька зразків витовмачення таких картин. Досить навести дві спроби: „Взгляньте сюда. О бѣдненькой олень: с воизенною в тѣло стрѣлою страждет возлѣ холма; пол стрѣлы в извѣ; пропал он. Кто пособит? — Не бойся! Развѣ не видишь, что траву кушает? Она ему выгонит вон стрѣлу... — И так стрѣлец ничево над ним не успѣл? Хотѣл бы я знать, кто его учит цѣлбы ссѣ? — Развѣ не видишь? Что тебѣ говорит сѣй олень? Природа превосходит науку. Вот кто его учит! Самый лучший учитель“ (353). Или: „А вот видиш: лѣтает около свѣчи ночной метелик. — Развѣ он любит свѣчу? — Возможно-ль, чтоб ночной твари нравился свѣт? — Какой же бѣс несет его к несродному? — Вот прочти в низу ему награждение: Охота моя погубляет мене“ (354—5). Сковорода наводить ще шерег подібних „емблем“. Ми бачимо в описах Сковороди, в чому полягає „сюжет“ малюнків; Сковорода подає і підписи (обидва наведені, як і інші, є штучні прислів'я; зрідка маємо і тексти з св. Письма). Пояснення, що подає Сковорода, нагадують ті пояснення в емблематичних збірках, про які ми говорили. Бракує лише віршів (як бракувало їх і в амстердамській збірці — джерелі емблем Сковороди). Сковорода згадує і інші емблеми (в діалогу „Кольцо“): „Сноп травы с сею надписью: всяка плоть трава... Фигура змія, в кольцо свитого, с сею надписью: от тебе Боже начало, в тебѣ же да кончится. Вѣчнаго вѣчность так же обра-

зовалась трема перстнями или кольцями, меж собою сцѣпленими, с надписью: Сія тріє, выше всѣх стихій. Сердце, устремившеся к вѣчному, обозначалося образом стрѣлы, горѣ стремящейся к звѣздѣ, с такою подписью: довлѣет мнѣ один он. Сердце вѣчностію просвѣщенное образовалося кустарником или насажденіем, плодопринесшим зерно, падающее сверху поверхности зсміной, с подписью: Чаю будущія жизни. Изображалося и орлом взирающим и возлетающим к Солнцу с подписью: горю к безсмертію. Так же змієм, совлекшим свою ветошь весною и обновившим юность“ ітд. (269). Сковорода згадує і емблематичний малюнок, який він бачив в Харкові „на стѣнѣ заль“ (як фреску або як штих — Баг. II, 171).

Сковорода подає в своїх творах і цілу теорію символіки, на якій ми тут не будемо зупинятися. Звернемо лише увагу на його означення „емблеми“. „Древніе мудрецы“ — пише він (268) „имѣли свой язык особливый, они изображали мысли свои образами будто словами. Образы тѣ были фигуры небесных и земных тварей“. „Образ, заключающий в себѣ тайну, именовался по гречески *Ἐμβλίμα*“ (269).

Це уявління про якийсь таємничий язык символів виходить по за межі загальних елементів символічного світогляду. Але це уявління дуже характерично для часів барока. І як раз це уявління є тим елементом, який барок в емблематиці переняв від ренесансу. В часи ренесансу це уявління повстало почасти в зв'язку з невдалими спробами розв'язати питання про єгипетські гієроліфи. Власне фантастичні трактати про гієроліфи були першими збірками емблем!⁴ Але елементи „єгипетські“ хутко сполучились там з античними: більш відомими та більш зрозумілими оповіданнями типу байок, традиційними символічними витовмаченнями, тощо. Шерез емблематичних збірок досить „вченого“ характеру походить ще з часів ренесансу. Початки барока дають найвидатніщі та найвпливовіщі емблематичні збірки. Але барок вже не вважає емблематику наукою: це літературний ґатунок, що може бути присвячений і серйозній цілі, але також легкому повчанню, і бути суто літературною вправою або навіть легким жартом. Вчений характер збірки барока здебільша втратили. Лише принагідно зустріваємо ще „гієроліфіку“. Але втративши на „серйозности“, емблематичні збірки надзвичайно придбали на популярности: про це свідчить і сила видань окремих найбільш улюблених збірок і числені наслідування, нові обрібки, перерібки та навіть плаґіати улюблених збірок. Емблематична поезія належить в часи барока до „масової літератури“.

Емблематичні збірки — це своєрідна синтеза малярства (чи власне штихарства) та поезії: в них сполучені штихи та вірші і ин. тексти до них. Важливо, що сама форма сполучення малюнку та віршу ставила пред авторами віршів (що одночасно мусили „вигадати“, „винайти“ малюнки або вибрати їх з вже відомого матеріалу інших збірок) своєрідні завдання, з якими ми в дальшому на конкретних прикладах познайомимось. Де в чому техніка емблематичного віршу нагадує техніку спіґрами.

Не треба думати, що емблематична поезія знаходила своїх прибічників лише серед другорядних поетів: серед авторів багатьох латинських збірок (а і новолатинським авторам не треба відмовляти в натхненні та в поетичному вмінні) і серед авторів емблематичних збірників, писаних новими мовами, зустрічаємо видатних поетів. Ще більше знайдемо видатних поетів, що дали лише окремі вірші з емблематичною підставою або згадки про емблеми, натяки на них, тощо. Знайдемо натяки на емблеми і в Шекспіра, і в Аріоста, і в Антела Силезія і в числених зараз може й забутих, але в свої часи славетних поетів. А цілі емблематичні збірки видавали і Ф. фон

Цезен, і Г. Арнольд, і відатні барокові голандські поети Катс та Лейкен. Та нас тут буде цікавити лише українська поезія.

Емблематичні збірники не були єдиним місцем, в якому жила емблематична поезія: діалоги Сковороди, що ми їх тільки що цитували, є прикладом цього. Але емблематична поезія знайшла собі шлях до літературних творів з більш приватним призначенням, — а власне до різних „панеїриків“, „тербовних віршів“, творів на спогад померлих („Нагробки“) тощо. Емблематику в творах Сковороди з її цікавим теоретичним обґрунтуванням я вже мав нагоду освітлити в інших працях. Тут зупинимось на прикладах різних типів емблематичної поезії на Україні.

Що до емблематичних збірок, то ми маємо певні докази того, що українські вчені та письменники часу барока не пройшли без уваги повз цей модний літературний жанр. Про це свідчать поперше бібліотеки українських вчених, письменників та духовних.⁵ Нам приступно лише кілька каталогів, але встановити за ними, про які саме книжки йде мова, не завше легко: всі ці каталоги є описами бібліотек, що зроблені по смерті їх власників людьми не завше досить освіченими та до того писані славянськими літерами, так що усі — здебільша латинські — назви книжок сучасний дослідник мусить так би мовити „розшифрувати“. Не так важко переписати латинські імена та назви кирилицею, але не завше легко встановити точне ім'я автора (як до того іноді в каталозі зовсім не згадується), точну назву твору, не говорячи вже про видання (а видання емблематичних збірок одріжняються одне од одного малюнками іноді досить значне). Але і те, що можемо встановити та що вже встановлено попередніми дослідниками, показує в кожному разі, що на Україні емблематична література була відома, та з окрема були приступні деякі найвизначніші твори цього гатунку.

1. Вже в списі книжок, які П. Могила купив в Кракові 1632—33 р., зустрічаємо якусь книжку, що зазначена, як „Емблемата“. Розуміється в цьому випадку зайве гадати, що це за книжка, та навіть в якій мові (латинській чи польській) вона була написана.

2. Радивилівський сам згадує по меншій мірі дві збірки, якими він користувався: 1. Ніколая Косена „Історію символів“ (це — „*Electorum Symbolorum et Parabolarum historiarum syntagmata*“ видання 1618, 1622, 1634, 1647, 1654, про автора див. далі) та 2. „*Hieroglyphica*“ Піерія (це „*Hieroglyphica sive de sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis*“ autore Picrio Valeriano, видання Базель 1556, Венеція 1604, Франкфурт 1628, 1678, Кельн 1684, крім того французьке видання 1615 р. P. Valerianus жив 1475—1558).

3. В бібліотеці Епіфанія Славинецького знаходилась якась „Символіка єгипетська“. Як ми вже згадували в часи ренесансу були спроби символічного витовмачення гієрогліфів. Можливо, що Славинецький посідав книжку „*De symbolica Aegyptiorum sapientia*“ Н. Косена (N. Caussin, 1503—1607), що належала до расповсюджених емблематичних творів (мені відомі друки з Кельну 1622, 1631, 1654, з Парижу 1633 та 1647). Але не виключені й інші можливості (напр. що це була книжка Піерія Валеріяна — див. вище).

4. Найбільший вибір емблематичної літератури був за каталогом в бібліотеці Стефана Яворського. На жаль деякі книжки зкаталоговані недостатньо точно та встановлення їх точної назви не вдалося ані заслугованому видавцеві каталогу, С. Маслову, не вдається і мені. — 1. Якусь французьку збірку каталог згадує без імені автора: „*Devises et emblèmes curieuses*“ (Nr. 394) — 2. Велика збірка біблійних символів, невичерпальне джерело для проповідників, „*Sylva allegojarum totius sacrae scripturae*“ Г. Лавретуса

(H. Lauretus Венеція 1575, Париж 1583, Кельн 1701) згадана в каталозі як „Sylva allegoriarum“ (Nr. 35). — 3. „Appelles symbolicus“ є твір J. M. Кеттена (Nr. 170 та наступний, Amsterdam, 1699). — 4. Невелика, але цікава збірка є „Христіанський зодіак“ („Zodiacus christianus“) І. Дрежел(іус)а (Drexelius, видання — München 1618, 1622, 1625, 1629, 1631, 1632, Кельн 1622, 1629 (?), 1632, 1633, 1634, Дюе 1630, і т.д. 1581—1638), надзвичайно популярного католицького письменника часів барока, твори якого перекладали і на чеську та на польську мову (польське видання нашої книги зробив Хоментовський 1632 р., та його було передруковано навіть ще 1870 та 1874 р., вже, мабуть, не з огляду на емблеми, а на гарний повчальний текст книжки). — 5. „Firmamentum symbolicum“ є твір Sebastian'a a Matre Dei, Люблин, 1652 (Nr. 402). — 6. „Symbola amoris“ є, ма буть, одна з найцікавіших емблематичних збірок — „Symbola amoris divini“ або „Amorum emblemata“, Антверпен 1608, складена голандцем О. Вен(ус)ом (O. Vaenus 1550—1629); сполучення христіанського змісту з мітологічними малюнками, на яких амур (купідон) та Венера грають головну роль, зробило цю книжку улюбленим джерелом для тих з письменників барока, які стремили до синтезу античності та христіанства — по меншій мірі в зовнішній формі своїх творів. Цікаво, що й Сковорода в „Алфавіті мира“ зокрема згадує численні „купідонів“ на емблематичних малюнках, про які там йде мова: що правда, такі малюнки знаходимо і в напевне використаних Сковородою амстердамських „Символах та емблемах“, — але там вони запозичені здебільша як раз з книжки Вена, так що її можемо вважати по меншій мірі „непрямим джерелом“ емблематики Сковороди. — 7. Такий самий основоположний твір є і збірка „Piae animae desideria versibus et symbolis“, безумовно твір Германа Гуго (H. Hugo 1588—1629, Nr. 536; видання просто важко перерахувати: Антверпен 1624, 1628, два видання 1629 р., 1632, 1636, 1637, 1647, 1659, 1668, 1703, 1721, 1740, Лейден 1625, 1679, Мілан 1634, Кельн 1635, 1673, 1682, 1709, 1717, 1741, Париж 1637, 1654, 1670, 1689; Реймс 1635, Лондон 1677; Венеція 1703, 1757; Генуя 1703, Гота 1707; Липськ 1721; Айзенах 1727; Триєст 1747, крім того кілька видань без року та кілька перекладів на різні мови), що не лише визначається гарними малюнками та цікавим (прозаїчним та віршованим) текстом, але і зробився основою різноманітних збірок різними мовами (є хорватське видання, Šafarik II, 251, кілька польських: Краків 1673, 1674, 1679, 1744, 1774, Вільна 1754, 1774; Варшава 1843); зокрема його малюнки стали основою інших поетичних обробок, також і з боку видатних духовних поетів, зокрема голандця Я. Лейкена (J. Luuken) та французької „квієтистки“, мадам де Гюйон (Mme de Guyon). І в Сковороди можемо знайти сліди того, що він користався цією збіркою. Як побачимо її було перекладено і на Україні. — 8. Треття не менш відома збірка є збірка політичних емблем, що в каталозі згадана, як „Symbola politica Savedrae“ — це безумовно славетний твір видатного еспанського барокового письменника Фохардо Сааведри (Foxardo Saavedra, 1584—1648). І ця книжка відома нам в численних виданнях різними мовами, здебільша еспанською та латинською (видання Монако 1640, лат. Кельн 1650, нім. Амстердам 1655 і т. д.), та належить до тих емблематичних творів, які війшли до загальної історії літератури. Як побачимо і над перекладом цього твору на слов. мову працював українець. І Сааведра, можливо, був відомий Сковороді. — 9. Зустріваємо в бібліотеці Яворського і твори впливового католицького емблематичного містика Максиміліана Сандеуса (Maximilianus Sandaeus 1578—1656), по перше „Conciones de Morte“ (Nr. 139)

себто „Conciones de morte, in quibus symbola mortis commentationibus theologicis illustrantur... Plato Christianus“ (Майнц, 1624). — 10. Цікавіще інший твір Сандеуса: „Sol mysticus Maria“ — це „Maria Sol mysticus“ (Кельн 1636), символічний трактат про Богородицю. Сандеус цікавий для нас тим, що його інші твори були джерелом найкращого твору німецької містичної лірики, „Херувімського мандрівника“ Ангела Силезія. — 11—12. Нічого певного не можемо сказати про рукописні емблематичні збірки в бібліотеці Яворського. Їх було по меншій мірі дві: „Hypomnema symbolorum“ (Nr 236) та „Firmamentum symbolicum“ (Nr. 406). Навряд ж це були списки відомих видань. На жаль ми навіть не знаємо, чи є друга з цих збірок та сама, що її друкване видання теж мав Яворський (вище, 5), та не знаємо, чи є це оригінальні твори, де вони повстали, та в якій мові писані (їх латинські назви ще не є гарантією латинського тексту). В рукописних творах Яворського цитовано ще збірку Енгельграве.⁶

5. Не так багато емблематичних творів в бібліотеці Т. Прокоповича. Але деякі з них, що їх Прокопович напевне мав в руках, чомусь не збереглися в його бібліотеці: так немає в каталогі тієї книжки Сааведри, яку Прокопович навіть переклав (див. в бібл. Яворського — 8)⁷. Але зустріваємо тут інші важливі емблематичні твори: 2. Менестреріус „Philosophia imaginum“ (N. Menestrier, 1631—1731, 1705; франц. видання Париж 1682, лат. Амстердам 1695). — 3. Тут зустрінемо і важливу збірку протестантського богослова Йоахима Камерар(іус)а (Nr. 1540, J. Camerarius, 1534—1598) „Symbolorum et emblematum centuriae quatuor“, що теж вийшла в чималій кількості видань (напр. 1549, Франкфурт 1661, Майнц 1697 і т. д.). Цей збірник навізується своїм змістом до традиції „Фізіолога“. — 4. Напевне вже згаданий твір Косена (бібл. Славинського, див. вище) є та книга „De symbolica egiptiorum sapientie“ (Nr. 1284), яка в каталозі приписана невідомому автору „Іоанніс Канкі“, — в дійсності це кельнський видавець книги Косена. — 5. Книжка „Ars nova argutiarum“ (Nr. 2952) Я. Масеніуса (1606—1681, книжка вийшла в Кельні 1659, 1660, 1689 та 1711 р.) є в першій своїй частині теж збіркою емблем. — 6. Невідома мені книжка Я. Ботзака (Nr. 2610, J. Botsac, 1600—1674) „Promptuarium allegoriarum“ мусить теж належати до емблематичних збірок.

Ми могли б значно поповнити ці списки, як би узглядали ще ті твори, які лише так чи інакше торкаються проблем емблематики, але не належать власне до емблематичної літератури.

В кожному разі ці збірки не лише були джерелами напр. символіки в проповідях українських проповідників (див. далі в главі про проповідь) або містичної символіки творів Сковороди (крім згаданого амстердамського видання 1705 р., Сковорода користався, може бути, збірками Вена, Гуто та Сааведри).⁸ Вони грали ролю і в історії українського мистецтва (Я. Маркович мав в руках якусь, ма бути, амстердамську збірку 1705 р. та давав її перемальовувати, Арсеній Мацієвич заніс емблематичне малярство навіть до Ростова, де емблематичні малюнки прикрасили двоє дверей ростовського Кремля: це, до речі, є доказ, що Мацієвич мав в своїй бібліотеці по меншій мірі амстердамське видання 1705 р.). Але на Україні знайшлися і перекладчики емблематичних творів, з окрема двох з найславетніших — Г. Гуто та Сааведри.

Ще як префект Київської Академії Прокопович переклав твір Сааведри з латинської на церковнослов'янську мову під назвою „Изображеніе христіано-политическаго властелина символами объясненное от Дидака Сааведры Факсадра (sic!), нынѣ же съ латинскаго на діалектъ русскій переведенное“. На жаль, досі не видруковано ніяких уривків з цього перекладу,

так що судити про мову його ми можемо лише з власної передмови Прокоповича. Досить чиста слов'янщина цієї передмови навряд чи відрізняється від мови самого перекладу, так саме як і правопис з фонетичними українізмами. З передмови ми довідуємось і про те, що переклад було зроблено на доручення царя Петра (який, ма буть, хотів, щоб цього перекладу було вжито при навчанні нещасного царевича Олексія). Не дивлячись на московську ініціативу перекладу, ми без помилки можемо вважати цей переклад за твір української літератури.⁹

Так само знаємо лише назву іншого перекладу, якого рукопис переходивався в Ніжені, де його 1914 р. знайшов А. Грузинський, що і подав, на жаль, занадто коротенькі відомості про нього. Це переклад твору Германна Гуто „*Pia desideria*“ під назвою „Желанія Благоговѣйная трема книги объятая, от них же содержит: 1. Стенанія души кающейся. 2. Обѣты души преподобныя. 3. Воздыханія души любящія“. Перекладено, як здається, лише вірші Гуто, без прозаїчного тексту. Переклад зроблено в Москві 1727 р., кимось з українців, що працювали там в той час як вчителі або священники. Чи дістав цей рукописний переклад якесь розповсюдження, сказати зараз неможливо. Цікаво лише, що книга Гуто не залишилась без впливу на значно пізнішу поезику Гр. Кониського, який, розуміється, міг знати Гуто і в оригіналі.¹⁰

Значно цікавіше для нас, що на Україні видано було і оброблену в Києвопечерській лаврі оригінальну емблематичну збірку, яка знайшла широке розповсюдження і на Україні і по за її межами: це звісна „Иѳеика ієрополитика“, що вийшла в Києві 1712 р., та передруковувалась кілька разів: 1718, 1724 (Петербург), 1728, 1730 (Москва), 1760 (Львів), коло 1790 р. (Відень). На жаль, хоч текст мені і приступний,¹¹ я не можу судити про малюнок в усіх виданнях.¹² За те текст дає нам змогу подати на підставі українського матеріалу деякі замітки що до поетичної техніки емблематичних творів.

Збірка обіймає 67 чи 68 малюнків з віршованим текстом; здебільшого маємо чотирьохрядкові епіграми (про епіграматичну техніку їх ми вже зробили деякі замітки в главі 2 та 3). Техніка емблематичних творів базується на тому, що їх текст є єдністю з малюнками: найчастіше (але не завше) маємо в віршу (короткому чи довгому) якусь вказівку на малюнок, якусь згадку того, що на малюнку зображене. Малюнок завше і подає той „символ“, ту „емблему“, якої захований, таємничий сенс (моральний, релігійний, постичний) має бути розкритий в супровідному тексті. Коротенькі вірші (навіть двовірші нерідке з'являються в пояснювальному тексті емблематичних збірок) змушують їх авторів до стислої формулювання думки, до формули-прислів'я. Розуміється, залежить від вміння поета, чи вдасться йому подати формулу дійсно стисло та разом ясну за змістом. Вказівку на малюнок може бути подано, як порівняння, — метафору, звичайну в поезії всіх типів, або як опис малюнку.

Треба сказати, що автор (чи автори) „Иѳеики“ не належать до дотепніщих та ліпших українських поетів часів барока. Лише в деяких випадках їм вдалося подати дійсно дуже ясну формуловку думки та досить кратку вказівку на малюнок. Ось приклади найліпших емблематичних епіграм збірника. З початку беремо вірші одного певного типу:

- I. 1. кратокъ животь нашъ, бѣдень, скорбень, слезный,
но добръ живщимъ будетъ он полезный;
суетнымъ кратшій есть и многолѣтній,
исчезнетъ, яко пузиръ разноцвѣтній.

(Повторення: 1 . 2 / 2 / 1 / .) Очевидно, малюнок мав зображати мильний пухирь, дитячу грашку. Вказівку на цю емблему людського життя розміщено в останньому рядку. Перший натомісць подає власну думку епіграми, а 2—3 рядки трохи її розвивають, розрізняючи обидва типи „добрі живших“ та „суетних“ людей.

2. чистая совѣсть безпечальна присно,
въ бѣдахъ и нуждахъ вездѣ ей негѣсно.
Въ пучинѣ морстей мирно живет она
по подобію птенца алкіона.

Тут перші два рядки подають основну думку віршу; та власне вже перший рядок досить ясно та стисло її висловлює. Два останні рядки подають вказівку на малюнок: це „алкіон“, зимородок, що ніби гіпадітсь на скелі серед моря (або навіть на морських хвилях).

3. служащій многимъ многи имать труды.
нѣсть онъ свой и всѣхъ имать аки уды.
всѣмъ служитъ и всѣмъ даетъ совѣтъ здравый
о всѣхъ бодрствуя, аки стражъ жоравый.

(Повторення: 1 . 2 . 2 . 3 / 4 . 3 / 4 . 1 . 4 / 4 .) Цей віршик безумовно має на увазі оповідання про те, що журавлі мають завжди свого сторожа; цей сторож, мовляв, щоб не заснути стоїть на одній нозі та тримає в другій камінь; як що „сторож“ починає засипати, камінь випадає з його когтей та він прокидається.

4. хотяй господа истинно любити,
въ страсѣ господни потщися ходити,
сю бо любовь страхъ господень родить,
яко вѣтръ пламень з оуглія изводитъ.

(Повторення: 1 . 2 / 3 . 1 / 2 . 1 . 3 / .) І тут рядки 1—2 коротка сентенція, яку ще трохи роз'яснює 3-ій рядок. 4-ий подає образ: вугіль горить, вітер роздмухує вогонь.

Ще простіше такий віршик:

5. красна есть юность, и свѣтла, и драга,
вся стыдѣнія стяжавшая блага,
вездѣ похвална, вездѣ знаменита,
іакъ въ вѣнци царствѣмъ драга маргарита.

Тут образ (перлина в короні) лише приєднується у самому кінці віршика до характеристики почесної юности, як образ, який не вимагав би власне ніякого малюнку.

Деякі емблеми не відповідають думці віршу. От наприклад:

6. люто свирѣпство и вездѣ то мучить,
кротость пріятна и мира всѣхъ оучить.
кротость мѣй везде, та будет ти щитом,
привлечитъ и желѣзо магнитом.

Магнет — звичайний традиційний образ (Божеської) любові. Що тут його вжито яко образу „кротости“ непереконливо та не дуже зрозуміло. Можливо, що автор мав на увазі думку, яка не висловлена ясно: „кротость“ побіждає силу, магнет пересилає залізо. Але, як сказано, ця думка не є ясно висловлена.

Теж неясний і такий вірш:

7. Аще ли зриши другаго падежи,
брань се есть и се бѣсовскія мрежи;
тѣмъ нерадуйся о таковомъ дѣлѣ:
огнь искушаетъ и злато в горнилѣ.

Останній рядок, ма бути, натякає на „емблему“: золото у вогні — улюблений образ „очищення“ та „іспиту“ людини. Але чому цей образ звязаний з порадюю не радіти над нещастям („падеж“) иншого? Мабуть, автор радить зрозуміти, що такі нещастя є лише іспити, випробування людей, що їх переносять. Думка, в кожному разі, не висловлена ясно.

Іноді малюнок вибрано недобре:

8. море есть жизнь: та грозни иматъ волны;
не всиже добръ плавати доволны.
присѣдай книгамъ сей добръ плаваєтъ,
знаеть бо вѣтры и волны онъ знаеть.

(Повторення: 1/2.3/2.3/4.1.4.) Ця порада „почитанія книжного“ не зла: море — звичайний символ „світу“, „світова буря“ — найбільша небезпека для людини. „Почитаніє книжное“ — засіб підготуватись до спокус, небезпек та загроз світу. Образ тут — море і на емблематичному малюнку ми чекали б бачити розбурхане море. Але малюнок подає нам спокійну аскетичну фігуру читача книг в спокійній хаті.¹⁸

II. Вже останній вірш подав образ на першому місці — перед реальністю (море поперед „світом“) та присвятив половину віршика цьому образу. Такого типу і деякі інші вірші: вони змальовують досить широко образ „емблему“, а потім в порівнанні з образом говорять про ту реальність, яку вірш має на увазі.

9. огнь во тмѣ свѣтлъ есть, в мразѣ согрѣваєтъ,
огнь смрадъ губить, а злато очищаеть.
любовъ такова: свѣтитъ бо и грѣеть,
вся чиста чистить, все зло в ней истаѣеть.

(Повторення: 1.2/3/1.2/3.3). Цей досить вдалий віршик, збудовано на повному паралелізмі обох половин: перша говорить про „вогонь“, друга про „любов“, повний паралелізм порушує лише те, що останні два члена чотирьохчленного порівнання переставлені („свѣтлъ есть“: „свѣтитъ“, „согрѣваєтъ“: „грѣеть“, „губить“: „истаѣеть“, „очищаеть“: „чистить“), але це не перешкоджає прозорості думки.

Не так добре порівнання „цѣломудрія“ з музикою маємо в віршу:

10. не отъ равенства струнъ красна бѣваетъ
пѣснь, но аще в та согласно бряцаеть;
разнствіе тамо бѣваетъ согласно.
въ цѣломудрії сіе видимъ ясно.

І тут образ (струни) розвинено в віршу перед реальністю („цѣломудріє“), образу присвячено три рядки з 4-х. Але порівняння (що, може, позичено з Дрекселя) ясно лише тому, хто зверне увагу на старогрецьке джерело цього слова: σοφροσύνη та розумітиме його, як гармонію ріжних душевних сил. Але віршик збудовано прозоро.

Зовсім простий за змістом вірш:

11. оукрухи хлѣба господь благодати
дванадцятемь повелевъ собрати,
„да непогибнеть ничтоже“ — вѣщасть,
так оощадству смертнихъ поучасть.

Але зміст його занадто вже простий. Стиль цього віршу відхиляється від звичайного стилю емблематичних віршів в тім, що ніякої „таємниці“, ніякого „захованого“, „таємного“ сенсу він не розкриває. Навпаки — він надає Письму занадто вже прозаїчний, повседенний сенс.

Так саме простий і дальший віршик, що належить до того самого типу та бере „емблему“ знову з св. Письма:

12. огонь во ошпы Сампсонъ ввѣза лисомь,
огнь беретъ въ нѣдра муж зол, движимъ бѣсомь;
той нивы пожегъ, сей дома и грады,
тойжде и зазоръ носигъ огнь зъ засады.

В цьому віршику цікаво формально лише, що про образ та реальність („Сампсон“ та „муж зол“) вес час йде мова паралельно, дійсність та образ тісно зв'язані.

Але зустріваємо і оригінальніці емблеми, яким присвячені вірші цього типу:

13. на висо(ко)ступцахъ чуденъ есть ходяцій,
но есть чуднѣйшій високомысляцій.
сей бо высится точію играя,
той же вся творить въ истинну вмѣня.

Тут „ходулі“ та думання поставлені в цілому віршику в паралель: тема міняється від рядку до рядку: 1 та 3 говорять про „на високоступцяхъ ходящого“, 2 та 4 про „високомыслящого“.

Іноді автор лише в останніх словах віршу вказує на реальність:

14. пространно море силны имать волны,
малыя рѣки не тако доволны,
в чаши и сыхъ нѣтъ, не движутся воды.
и смиренія таковы суть плоды.

Цей вірш, тема якого нам добре зніома з Сковородинської пісні „Ой ти, птїчко жовтобоко“, досить вдале та коротенько розвиває в антитезі великого моря, річок та „чаші“ образ неспокійного буття „гордих“ та спокію „смирених“. Як і в інших віршах цієї групи, ніякої сентенції цей вірш не дає: маємо тут, власне, розвинене постичне порівняння.

III. В деяких випадках автор обмежується тільки на розвинення образу, не даючи його „викладу“, інтерпретації. Це найлегше можливо в тих випадках, коли образ остільки загальновідомий, що ніякі вказівки на дійсність непотрібні. Такий перший емблематичний вірш збірки:

15. два пути зриши, тѣсный и пространный,
оъ терніемъ, сей цвѣтами убранный.
вѣждже, яко путь въ погибель широкій,
къ радости ведеть тѣсен и жестокий.

(Повторення: 1.2 / . / 1 / 2). „Життьовий шлях“ — остільки розповсюджене уявління та остільки загальнозрозумілий вираз, що ніякого пояснення цієї образ, дійсно, не потребує. Автор прикрашує образ дальшими образами — „тернія“, „цвѣты“ ітд. Два останніх рядки подають сентенцію.

Так саме на загально відомому євангельському порівнанні базується й інший віршик цього типу:

16. Сучець изяти з очесе другаго
спѣшимся, аки что дѣюще благого.
благо есть себе блюсти от порока:
изимѣмъ бревно изъ своего ока.

(Повторення: 1 / 2 / 2 . 3 / 3 . 1). Тут цілий образ є одночасно сентенцією. На реальність немає навіть натяку. Передпосилкою зрозумілості таких віршів є знайомство читача з даним образом. Розуміється, таке знайомство безсумнівне в християнському світі.

Теж прозорий образ „сосуда“ для людського духа не потребував одвертого натяку на реальність:

17. Аще ты чисто сосудъ твой храниши,
чистыхъ аромать его наполниши,
будеть сій во честь, духъ и святъ осѣнить,
въ нечесть же мерзкій и прадный измѣнить.

IV. Нарешті остання група віршів взагалі не згадує образу: зобраз власне є разом і реальністю. Таких віршів, що звичайно сполучують з зображенням реальності і сентенцію, є в нашій збірці чимало. Ось приклади:

18. крѣпка есть любовь, но крѣпка и вѣра,
та сильна есть, но и сей равна мѣра.
аки на земли, путь творить на мори,
словомъ единѣмъ представляеть горы.

Це просто звичайна моральна епіграма, що не потребує ніякого малюнку: коли автор додає до цього емблеми любови (серце) та віри (хрест), то це власне не змінює вірша, як літературного твору. Маємо тут до речі зі звичайною ілюстрацією, або він'єткою до віршу — не більше.

19. хотящимъ въ благо нравъ свой премѣнити
и порожныя примѣти избити
Академія и позорно мѣсто
подасть житіе и чинно и чисто.

Цей вірш (якого зовнішня форма до речі кидається в вічі: він є одним єдиним реченням, без всяких побічних думок) як що потребує малюнка, то навряд чи емблематичного; досить реалістично зобразити обидва місця люд-

ського поліпшення: школу (Академію) та „позорно місто“. Проста життєва мудрість без усякої емблематики є змістом цього віршу.

Також не потрібує сама по собі ніякого малюнку і така сентенція:

20. вся время губить и вся покрывасть,
вся длить время и въ конецъ превращасть,
едну истину, аки свое племя,
хранить, блюдетъ и открывасть время.

Розуміється можливо зображення „часу“ в символічній постаті: напр. Сатурна, або під прозорою емблемою — напр. годинника тощо. Але вірш як такий не несе на собі відбитки своєї приналежності до емблематичної збірки.

Теж не потрібує емблематичного зображення і наступна сентенція:

21. чтоли бо дѣемъ: зло ли или благо,
малоцѣнно ли или зѣло драго
вѣстна всѣмъ будутъ добра и лукава,
вся дѣла наша: не молчитъ бо слава.

Не потрібуємо виписувати дальших прикладів. Та ми до того майже вичерпали скарб більш вдалих та прозорих емблематичних віршів збірки, який, на жаль, не з найліпшого боку характеризує українську емблематичну поезію.

В наших цит. віршах ми маємо досить матеріалу, щоб судити про основні риси емблематичної поезії. В основі, як бачимо, маємо справу з епіграмами. Деякі вірші виказують навіть характеристичну рису української епіграми того часу: повторення окремих слів (деякі вірші ми цит. в главі про епіграму). До того, слова, як легко бачити на наведених прикладах вибрані здебільша вдало: маємо справу з головними поняттями кожного віршу: „животъ, жившимъ“, де йде мова про життя (1), „огнь“, „огнь“, „свѣтъ“, „свѣтитъ“, „согрѣвасть“, „грѣть“, „очищасть“, „чистить“ — в віршу про вогонь любови (9), „огнь“ — три рази в епіграмі про Самсона (12), „время“ — три рази в епіграмі про час (20), „високоступци“ та „високомыслящій“ (13). Це все характеристичні повторення. Але вони не обов'язкові в кожній епіграмі. Не обов'язкова і вказівка на емблему, на той образ, що має бути темою малюнку: лише в деяких типах емблематичних віршів знаходимо одверту вказівку на обидва боки кожної емблеми: на образ та на конкретне буття, яке в цьому образі втілене, яке ним символізоване; на допомогу приходять в тих випадках, коли образу не згадано, малюнок. Коли ж не згадано реальности (наша III група віршів), то маємо перед собою вірші, що ведуть думку читача до дальших думок, уявлень, образів. Автор має, як ми бачили, в цих випадках певність, що думка читача піде в тім напрямку, якого чекає автор, бо ми маємо тут справу з занадто відомим образом. Вірші цього типу нагадують інший досить рідкий тип віршів — вірші загадки, з тією тільки різницею, що в загадках їх розв'язання може та навіть мусить ставити перед читачем певні труднощі, в той час, як емблематичні вірші, можливі без „розв'язання“ лише в виїмкових випадках; як що немає розв'язання, навряд чи можна думати про „повчальне“ значіння віршу; в кожному разі не можна бути певним, що читач вірш правильно розв'яже та зрозуміє думку автора. Лише в емблемах-грашках зустріваємо (в чужих літературах) вірші-загадки. В повчальних збірках епіграм — маємо іноді „загадки“, розв'язання яких наперед відомі.

Характер естетичної насолоди в читача епіграм — досить своєрідний. Його не мусит цікавити лише форма віршу, але не мусить цікавити і лише зміст. Цей зміст, до речі, як ми бачимо на наших прикладах, буває иноді досить примітивним та тривіальним: зміст сентенцій „Иєіки“, дійсно, не відрізняється глибиною. Інтелектуальна насолода, що її дає емблематичний вірш, полягає не лише в змісті, не лише в думці віршу, а також і в порівнанні, яке є головним елементом віршу та малюнка. Найбільш оригінальне, нечekanе, вразливе порівнання — ось те, що розвинена емблематика барська найбільш цінна. Порівнання має бути до певної міри парадоксальне, на перший погляд, може, навіть невірне. Воно має зближувати зовсім далекі речі. Таких парадоксальних емблем чимало в найпопулярніших збірках Вена або Гуго. „Иєіка“ немає блискучих прикладів такого типу емблем. Але ми читали вже дотепний віршик про „високоступці“. Нечекане може і зближення Бога з рибалкою (хоч для нього досить підстав в Євангелії — Лука 5, 10):

22. Со оудицею водамъ присѣдяцій
вижу коликъ имать труд. О тебѣ бдяцій
сколь болѣе тѣдится, да, небесный
глаголь вергъ на тя, изметъ на брегъ десный.

Добрий образ — але відомий з байкової традиції — приязнь глечика з чауном:

23. Аще есть равна дружба, то и сильна,
аще неравна, оубо есть бездѣльна.
ниже бо скудель котлу одолѣти
можетъ, ни оубогъ съ богатымъ пожити.

Може, вразливіще протиставлення ріжних „праць“, „праці“ злодія та птицелова:

24. птичникъ на поли оуловляетъ птицы,
въ домъ чуждый хищникъ влагаетъ десницы.
трудъ имать птичникъ, и хищникъ трудится,
кій трудъ полезный, то въ день обявится.

Повторення: 1 . 1 / 2 / 3 . 1 . 2 . 3 / 3 .

Простота емблем „Иєіки“, можливо, зв'язана з тими колами читачів, для яких її було призначено; до них належали між иншим безумовно і учні духовних шкіл. Що збірник знайшов свого читача, про це свідчать його числені передруки.

Емблеми „Иєіки“ здебільша не оригінальні; та оригінальні, нові емблеми в історії емблематичної літератури з'являються лише зрідка. Досить буде кількох вказівок на старшу традицію кількох зі згаданих емблем.

Мильний пухирь, як зображення „суетности“ світу (в. 1) зустрінемо в ріжних збірках: на обіді ворогів людини: тіла, чорта та світу в збірці Зауберта¹⁴ (1) побачимо світ в постаті гарно прикрашеної людини, що занята цією дитячою грашкою, те саме побачимо як розвагу „світу“ на гарнім штиху в збірці Лейкена (2, штих I). В цікавій збірці Боккія (11, V, 140) Бог навіть видуває весь світ, яко мильний пухирь! — „Альціона“ (зимородка) знайдемо вже в класичній збірці Альціата (15, стор. 178), в великій збірці Кмераріуса (3, ч. III, 45), який подає і історію цього образу почи-

наючи від Аристотеля, також в „етичнополітичних“ емблемах Цинкграффа (12, № 24) та Н. Ройзнера (7, II, 32). Знайдемо його і в енциклопедії емблематики Пічінеллі (4, I, стор. 287 н.). — Оповідання про журавлиних сторожів (в. 3) належить до найрозповсюдженіших емблем: зустрінемо малюнок вже в одній зі старших збірок Гораполло (5), також в Піерія (6, стор. 211), у Н. Ройзнера (7, II, 34), П. Іовіуса (8), у вже згаданого Камераріуса (III, 27), у Silvestr'a a Petrasancta (13, 277), у Асенгайма (14, 48), у Менестрерія (15, стор. 892, II) в пізніших збірках (де ла Фей. 9, амстердамський збірник), та, розуміється і у Пічінеллі (I, 304). — До найулюбленіших емблем належить і магнет (в. 6): знайдемо його в збірках в двох варіантах, як магнет та як компас (пор. Пічінеллі I, 700 н.), Сааведра (10, стор. 180), Philotheus (17, 23), та і в богословській літературі зі старших часів: так вже у Клемента („Stromata“, VII, 2), у містиків середньовіччя (Тавлер, Сузо),¹⁵ у Коменського („Лабіринт“ 44, 5, „Centrum Securitatis“ глави 2—3), у Ангела Силезія.¹⁶ — Так само стоїть справа з більшістю емблем „Івоїки“. Згадаємо лише кілька прикладів тих емблем, які детально обговорені у Пічінеллі: золото (в. 7 та 9), що чиститься огнем (кн. XII, 17, стор. 678 н.)^{16a}, море (8 та 14), як символ життя (II, 387, стор. I, 110), вогонь (9), як символ любови (II, 5, 7, 17), удка (22), як символ Божого слова (XX, 40, 41) і т. д. Деякі з цих емблем надзвичайно розповсюджені і в бароковому письменстві: так море є оден з найзвичайніших символів життя у поетів протягом цілої епохи барока в усіх народів,¹⁷ очищення вогнем (в звязку з алхімічною символікою) — символ очищення людської душі і т. д. Але і рідкі зустрінемо донеде: напр. „позорно м'єсто“ (19) у Асенгайма (14, V) та Альціата (16, стор. 86) або вітер, який роздмухує вогонь (4) у Менестрерія (16, 593, XV, XVI) і т. д. Та, розуміється, майже кожну емблему знайдемо в великих „енциклопедіях“ емблематики, якими з пізніших часів були напр. збірка Бош'уса (більше 2000 емблем) або і амстердамські „Символи та емблеми“ 1705 р. (840 емблем).

„Івоїка“ не єдиний емблематичний збірник, що вийшов на Україні: ще 1709 р. видруковано в Чернигові книгу „Царський путь Креста Господня“, що є, ма буть, перекладом або переріркою латинської емблематичної збірки Гефтена під тією самою назвою (Антверпен 1635).¹⁸ На жаль мені неприступне чернигівське видання. — В 80-х р. XVII віку було видано теж в Чернигові (латинський та польський) панепірик Л. Барановичу, що прикрашений численими емблемами.¹⁹ Але латинські та польські видання — вже поза межами історії української літератури в тісному сенсі цього слова.

Але є рештки збірок українських, невиданих друком. Вони, що правда, без малюнків. Але завдяки вже зхарактеризованій поезії емблематичних віршів, ми можемо, і не маючи перед очима малюнків, хоч приблизно встановити, які саме емблеми мусіли належати до відомих нам рукописних віршів.

В одному з рукописних лат. підручників Київської Академії з рр. 1693—4 серед прикладів до поезики знайдемо польські та словянські емблематичні вірші. В III частині реторики між иншим подана теорія емблематики: Л. Барановичу присвячено 6 польських та 3 словянських віршів, які видав Перетц.²⁰ Словянські такі:

1. Чесо ради сей Пастирь сѣмя свое сѣеть?
Или словеснимъ овцамъ брашно не довлѣеть?
Или есть неплодная сердець наших нива,
Тѣмъ же его требуетъ в таком дѣлѣ жива?

Сей есть добрый нашъ Пастиръ, аще и во смерети,¹
Но любовь его ко нам не можетъ умерети,
Понеже всегда своя словесная стада
От вѣчнаго жelaетъ сохранить² глада.

1. Поділяю „восмерети“, як друкує Перетц, на „во смерети“. — 2. виправляю „соранити“ на „сохранити“.

Малюнок описано по латини: „*Archiepiscopus seminat, cui mors semen in infula porriget seminandum.*“

И прозаїчна сентенція подана тут: „Изиде сѣяй сѣмене сѣяти“.

2. Камо Пастыру градешъ? и с котрией страни?¹
Или во пустыни Духу молитися дани?
В том пути якъ ты терпить смертънее забрало?
Крестънимъ жезломъ пригупил еси смерти жало.
Вожду наш, не тебѣ смерть, но ти смерти страшній,
Понеже твоя бодрость — страх² на ня всегдашній.
Тѣмъ же тебѣ путь в Небо нынѣ устрояеть,
Тебе последовати весь³ миръ научаеть.

1. Виправляю „котрией стран“ на „котрией страни“. — 2. виправляю „бодро стра“ на „бодрость страх“. — 3. виправляю „вс“ на „весь“. — Цей вірш, очевидно, вписано з помилками або рукопис затерто; характеристично, для методи видання Перетца, що він не зробив ніякої спроби виправити помилки, щоб зробити вірш зрозумілим.

(Повторення: . / . / 1 . 2 . 3 / 3 / 2 . 3 . 2 . 3 / 2 / 2 . 1 / 2.) Малюнок мав зображати архієпископа, якому смерть очищає шлях до іншого світу (лат.: „*Archiepiscopus tendit, cui viam gladio mors pręparat et expurgat*“). Сентенція: „Тако подобаше во славу внити“.

І третій вірш, присвячено тій самій темі: смерті Л. Барановича:

3. Се второй Ное в Россиѣ явился
Живъ, и в гробъ земный водворися,¹
Котрого ковчег по житейскомъ мори
Богъ вознесе на Больдынские гори.
В томъ ковчезѣ о миръ миру² у Бога просить,³
И се голубица днесъ мир ему приносить.

Виправляю 1. — „воворися“ на „водворися“. — 2. виправляю „миръ“ на „миру“. — 3. виправляю „проси“ на „просить“.

Повторення: . / 1 / 2 . 1 / . / 2 . 3 / 3; гра словами „миръ миру“. — Малюнок мав зображувати Барановича, що стоїть в ковчезі (тут, мабуть, символ труни), та якому голуб приносить вітку оливи (лат.: „*Arca Noemtica in montibus Agar, in qua Archiepiscopo stanti columba ramum olivę defert*“). Сентенція: „Седе ковчег во мѣсяц седмий на горахъ Арарацъкихъ.“

Всі три вірші (як і згадані польські) присвячені смерті Лазаря Барановича та користуються образами з св. Письма, щоб прославити померлого, яко вождя церкви та пастиря церковного. Отже тут маємо емблематику не загальну, „абстрактну“, а індивідуальну, „конкретну“: емблеми є емблемами індивідуума та його долі. Досить дотепні образи, на жаль, дали привід до утворення не дуже вдалих віршів, хоч перший з них написаний живо та дотепно. Вірши поєднує одна і та сама головна думка: померлий архієпископ зображується в них живим, його життєвий шлях лише про-

довжується і поза труною. Світлий та оптимістичний настрій віршів є характеристичним для християнського світогляду автора (чи авторів, бо про авторство віршів не знаємо нічого певного), але є в кожному разі трохи парадоксальним в віршах з власне траурною темою. Ця парадоксальність — як що не для автора, то для читачів, які скорше б чекали „ляментів“ над труною померлого — типова для емблематичних віршів, що — з окрема в пізньому бароку (а р. 1693 був і на Україні часом пізнього літературного барока) — мають тенденцію вразити читачів, поставити їх перед якимись новими, нечekanими та парадоксальними думками.

Не так парадоксальні подібні думки, але значно більш закінчена форма емблематичних віршів Т. Прокоповича, які заховались в рукопису 1718 р. та присвячені пам'яті Варлаама Ясинського.²¹ Малюнків тут теж немає, але їх вгадати дуже легко без усяких вказівок автора. Ці 11 віршів утворюють невеликий цикл (як що заховались не всі, то можливо, що вони складались в „вінець“ з 13 віршів). В рукопису вони і визначені як „емблеми“. Ось вони:

1. Сѣнь и примракъ, сѣнь нося мертвеннаго тѣла,
 Не могахъ ясно зрити Тройчного свѣтила.
 Но аки во зеркали далече без мѣри
 Вѣдѣхъ Творца моего зенцею вѣри.
 Но се уже сокруши смерть зеркало сіе,
 Чаю убо узрити Господа явственнѣе.

Зображено мало бути, мабуть, дзеркало, свічадо. Дзеркало вживалося як образ для неповного пізнання (лише відбитку, „рефлексу“ дійсности). В іншому посмертному житті „блаженні“ мають безпосереднє бачити Бога. Цього чекає автор для покійного митрополита. Вірш написано в типовій епіграматичній техніці, з повторенням 4-х слів: „сѣнь“ — 2 рази, „зрити“, „узрити“, „мертвеннаго“, „смерть“, „во зеркали“, „зеркало“. Схема: 1 . 1 . 2 / 3 / 4 / . / 2 . 4 / 3.

2. Блаженство смерть ми дает в мѣсто укоризни,
 Егда разлучаетъ ми соуз краткой жизни.
 Не мене бо, но моя терзаетъ пленици,
 Ими же бѣхъ утѣснен во скорбной сей темницѣ,¹
 Даде ми желание мое получитьи,
 Тѣлом² раздрушиться и со Христомъ быти.

1. Мабуть, треба або читати „и“ або випустити „сей“, щоб дістати потрібну кількість складів в рядку. — 2. Перетц пропонує читати „Тѣлом“ замість „Зелож“, як стоїть в рукопису.

Цей вірш з темою філософії Платона: тіло є лише „темниця“ душі, яка по смерті звільняється від „уз“ тілесних.²² „Пленици“ має значити сторожів вязниці, а не полонених. Зображена мала бути вязниця.

3. Храмина тѣла, юже смерть непостоянна
 Раздрушает, от худой персти бѣ созданна.
 Но иное есть жилище на небеси наше,
 То дом мой, то покой мой, — се странница бѣше.
 Убо и о падежи сей не печалую,
 Досугъ бо в домъ отчскій, странницъ не требую.

Тема цього віршу — в традиції містики. Це життя є лише мандрівка, ми в ньому перебуваємо в гостині або в гостиницях (= „странница“). Смерть є поворот до небесної батьківщини (до речі натяки на цю тематику є і в „Лабіринті“ Коменського).²³ І в цьому віршу ясна постика епіграми: повторено „странница“, „странниц“, „домъ“ — 2 рази, до останнього слова за сенсом нав'язуються і слова „храмина“, та „жилице“. Малюнок мусів, ма бути, зображати „гостиницю“, заїзжий двір, а, може, мандрівника.

4. Вездѣ и здѣ сокровище требѣ сокривати,
 Всегда Духом восходити в горняя полати.
 Тамо бисер мой драгій, тамо злато наше,
 Тамо и сердце мое вину пребываше.
 Всуе бо смерть подкопа сей домъ мой тѣлесный,
 Аще и цѣль и безбѣден, храм ми есть небесный.

Тема цього віршу та сама, що і двох попередніх. До тематики двох будинків „тілесного“ та „небесного“ тут приєднується ще тема „сокровища“, скарбу земного та небесного. Мабуть такий скарб або скарбницю і мав зображати емблематичний малюнок. В збірках того часу зустрічаємо часто емблематичні малюнки скарбів: дорогоцінне камення, золото, корони, перлини, каблучки та ин. ювелірні вироби.

5. Луну, рода моего знаменіе красно,
 Умирая на себѣ изобразих ясно.
 Ідѣ же бо землю покровен бываю,
 Тамо, якоже луна, свѣт мой помрачаю.
 Но¹ горѣ свѣтъ Тройчного Солнца безконечный
 Видяй, сам на себѣ прийму зракъ солнечный.

1. Читаю „Но“ замість „На“, бо сенс речення „уторі...“ — „горѣ“ а не „на горі“.

Цей вірш натякає на герб Ясинського з місяцем (див. наступну главу). Зображене мало бути місячне затемнення. Антитеза в цьому віршу не витримана добре: бо коли місяць затемнений, він не дістає сонячного світла. Епіграматична риса, повторення слів є і в цьому віршу: „луну“, „луна“, „свѣтъ“ — 2 рази, „на себѣ“ — 2 рази, „Солнца“, „солнечный“. Схема: 1 / 2 / . / 1 . 3 / 3 . 4 / 2 . 4.

6. Слѣшах о Іаковѣ на каменѣ спищемъ
 И простерту до небесъ листвицу видящемъ.
 Вижду тя, о лѣствице, сведшая к нам Бога,
 Доведи мя, Маріе, горнаго чертога.
 Ревновах сму, и гробъ себѣ рождшей Дѣви
 Избрах во возглавіе сном смерти почивий.

Зображена мала бути драбина Іакова, що її яко образ пізнання вживав і Скворода (118, 382). Для Прокоповича драбина, що правда, символ не пізнання, а духовного удосконалення. Зв'язок образу драбини з маріанською символікою — теж традиційний: зустрічаємо драбину Іакова на маріанському штиху (46) в книзі „Rapsodium Marianum“ автора цілого шерегу емблематичних збірок, єзуїта І. Давіда (Антверпен. 1607).²⁴

7. Все рѣки изначала маліе бывають,
 Но, текуще путь долгій, води умножають.
 Подобно и Варлаамъ ученія ради
 Прейде страни многіе и многіе гради,
 I тако, от огчества далече странствуя,
 Зѣло себе умножи премудрости струя.

Знову типова українська барокова епіграма: крім повторень („умножають“, „умножи“, „многіе“ — 2 рази), зустріваємо гру словами: „страни“, „странствуя“, а також синоніми або близькі за значінням слова: „рѣки“, „води“, „струя“, „текуще“, „прейде“, „странствуя“. Зображена на малюнку мусила бути річка, по можливості на протязі довшого відтинку її шляху, щоб можна було бачити її збільшення.

8. Корабль во волнах морских, хотя спасен быти,
 Не жалѣеть користи и купли губыти.
 Во міри¹ акі в мори видѣвъ² луги волни,
 Варлаам сотворился нищим прозволни.

1. Виправляю „міри“ на „міри“ — образ той самий, що в цитованій епіграмі „Йоїки“, „Книжжое почитаніє“. — 2. виправляю „видѣль“ на „видѣвъ“.³

Вже знайомий нам образ світу, яко моря; цей образ збагачено ще образом полегшення корабля під час бури. Знову зразок епіграматичної віршової техніки: повторення — „морских“, „мори“, „волнах“, „волни“ — та гра словами — „міри“, „мори“. На малюнку мав бути зображений корабль під час бури, з якого викидають у хвилі його вантаж.

9. Молчитъ злато под млатомъ, разнствуя от мѣди,³
 Подобно и Варлаам поношаше бѣди
 Тихостно, роптанія тихостно, многажди¹
 Претерпи ненависти, клевети и вражди.
 С тихостію пріять всѣхъ бѣдъ и золь млати⁴.
 Тѣло убо перстное имѣло духъ златий.²

1. Зміню інтерпункцію, в оригіналі вона не дає сенсу. — 2. виправляю „злати“ на „златий“. — 3. виправляю „виду“ на „мѣди“ за сенсом, та беручи на увагу риму. — 4. Переставляю слова „золь“ та „м“.

Зображено мало бути золото під молотом. Сенс епіграми (повторення: „злато“, „златий“, „бѣдъ“, „бѣды“, „тихостно“ — 2 рази, „тихостію“, „млатомъ“, „млати“) легко зрозумілий. Схема: 1 . 2 / 3 / 4 . 4 / . / 4 . 3 . 2 / 1.

10. Свѣтлость свѣщи, проходя сквозѣ сосуд скляній,
 Множится и большія осязаеть страни.¹
 Варлаамъ свѣтъ смерти сии² ума чистотою
 Пріємъ, и зѣло того умножи собою.
 Зри же: свѣтлость повсюду излія толику,
 I облиста Россію, малу и велику.

1. Виправляю „страши“ на „страни“. 2. можливо треба виправити „сии“ на „сій“ [свѣтъ].

Зображена мала бути свіча в лихтарі (або якомусь скляному посуді). Знову епіграматична техніка: повторення — „свѣтлость“ — 2 рази, „свѣщи“, „свѣтъ“, „множится“, „умножи“, „излія“, „облиста“: Схема: 1 . 1 / 2 / 1 / 2 / 1 / 3 / 3.

Сенс віршу зрозумілий; хоч в окремих деталях досить парадоксальній емблематиці віршу („світль смерти“!) можна закинути певну неясність: неговорячи вже про те, що самий факт збільшення світла, що проходить скрізь „сосуд скляний“ (лихтар), сумнівний, зовсім неясне збільшення „світла смерти“. Прокопович, мабуть, хотів звернути увагу на те, що звістка про смерть митрополита обійшла всю „Росію, малу и велику“.

11. Сін¹ цѣну являють, видятъ бо худая,
Возносятъ, и долу же низходятъ другая.
И добродѣтель лубить тожде мирило,
Зѣло бо честна во всемъ смирается зѣло.
Се же в Варлаамѣ изряднѣ явися:
Честен² бо бѣ паче всѣхъ, паче всѣхъ смирися.

1. Виправляю „сію“ на „сін“. — 2. в рукопису „чтенъ“, мабуть переписувач забув поставити над рядком „с“ — скорочення для „честенъ“.

Це — розповсюджений образ терезів, на яких легкі речі піднімаються до гори, важкі — опускаються долі. Трохи тяжкопадна синтактична будова віршу не робить прозорої думки незрозумілою.

Символи цього емблематичного циклу теж традиційні: дзеркало зустрічаємо в ріжноманітних збірках²⁶ — Ентельграве (I, 340), Давіда (цит. 2), Silvestr'a a Petrasancta (стор. 8), Philotheusa (25, 70), у Коменского (Centrum Securitatis, I), у Сковороди (309 та ін.). Образ тіла, яко темниці, вязниці походить від Платона.²⁷ Затемненню місяця присвячена спеціальна глава у Пічінеллі (кн. I, IX, 312 ін.). Драбина розповсюджений образ (див. вище), який зустрінемо і в збірках, напр. Ассенгайма (Nr. 16) Давіда (цит., Nr. 46). — Річка, що росте плинучи, образ, який розібрано у Пічінеллі (II, 417, стор. 113 ін.), подібний образ є і у Сааведри (стор. 90). Золото, що „мовчить“ під молотом, знає Пічінеллі („mipite sonogum“ — XIII, 24). Терези в тому самому значінні, що у Прокоповича — знову у Пічінеллі (XXI, 23—24). — Та в численних інших збірках ми могли б знову знайти не мало подібних, а то й таких самих, як у Прокоповича емблем.

Прокопович написав ще інший цикл віршів, присвячений Володимеру Великому, якого постать він пізніше опрацював в відомій драмі. На жаль, з Володимировського циклу маємо лише 5 перших віршів.²⁸ Цикл цей не є власне суто емблематичний, але стоїть якось посередині між віршами емблематичними та віршами до ілюстрацій. Те, що наближує і цей цикл до емблематичних віршів, є символічне витовмачення подій з життя св. Володимира: Прокопович вживає кожного епізода життя Володимира, яко символа загальнолюдських релігійних переживань. Весь цикл подавав, мабуть, певну систему релігійної етики. На жаль, як вже згадано, нам відомі лише перші 5 віршів циклу.

1. Зри кія боги славят Владимир прелщенний, —
Недвижни суть, бездушни, отнюдъ нечувственнѣ.
Сіе же зря, дивися Божей благодати,
С такой его пагуби возмогшей изъяти.

Цей вірш, як і усі дальші подає в перших 2-х рядках певну ситуацію з життя Володимира (тут почитання паганських богів), дальші рядки подають загальну сентенцію, що її з цієї ситуації можна вивести. Вірш має певні елементи епіграматичної техніки: „боги“, „Божой“ повторюють той самий

пень, але, розуміється, для християнського автора не є повторенням того самого слова, — скорше це є протиставлення паганських „богів“ та християнського Бога.

2. Великую Владимир част быти славу,
Аще Корсунъ подѣдилъ, объемлетъ въ державу.
Но в томъ ему болшое имя ест готово,
Яко самъ плиненъ будет под иго Христово.

В цьому віршу немає повторень, але є протиставлення синонімічних слів: „великую“ та „болшое“, „побѣдилъ“, „плиненъ будет“, „державу“, „под иго“.

3. Сказуя Владимиру видъ Страшного Суда,
Философъ отстрашаетъ от прежнего блуда.
Такой же философиі внимайте, велможы,
Мудрости бо истинной зачало — страхъ Божій.

Тут маємо повторення: „философъ“, „философиі“, „страшною“, „отстрашаетъ“, „страхъ“. Схема: 1 / 2 . 1 / 2 / 1.

4. Ереси княжеское сердце искушаютъ,
Толкутъ и ищутъ рхода, но не обритают.
В немже бо Духъ Святъ себѣ назнаменна жити,
В томъ сердцу Духъ лукавій неможетъ гостити.

І тут маємо повторення слова „Духъ“, повторення це зв'язане з протиставленням: „Духъ Святъ“ — „Духъ лукавій“, подібне до протиставлення в першому віршу циклу. Вірш має на увазі, очевидно, спроби проповідників західної церкви, про які оповідає літопис, хрестити Володимира.

5. Святити князя тцатся жида, родъ проклятій,
І его в (по)знаніє Бога обновляти.
Но како дати новостъ ветхий завит може?
От сухого корене не растеть ничтоже.

В цьому — для нас останньому — віршу циклу маємо навіть емблему звичайного типу: „сухе коріння“ Старого Завіту.

Українська література мала без сумніву дальші емблематичні твори — частину їх можемо знайти, переглядаючи приклади з підручників поезики тощо. Частина їх — в нам неприступних стародруках або рукописах. Деякі епіграми різних „вінців“ можемо вважати теж за емблематичні вірші. Навіть епіграма Величковського, про яку він сам говорить „власной праці моеї“,³⁰ є емблематичний вірш:

Свѣтъ сей сну естъ подобенъ, а щасте драбинѣ:
Восходят и низходят по ней мнози нынѣ.

В рукописному збірнику, який заховав для нас числені вірші Величковського,³⁰ знайдемо і інші емблематичні вірші; на жаль, видавець збірника, Вол. Перетц, їх не видав, а подає здебільша лише їх початки.

Можна вважати емблематичними деякі „Вірши на Евангеліє для иконописцов“, з окрема чотири вірша про евангелістів, як наприклад:

Іоанъ орла имат, яко возлѣтаеть
Къ солнцу Христу и его божество являеть (70).

Але ці вірші лише випадково емблематичні, — цілий цікл віршів на евангеліє є вірші до ілюстрацій; зображення евангелістів звичайно зв'язуються з зображеннями чотирьох тварин (Матфій — людина, Марк — лев, Лука — віл, Іоан — орел). Дальші малюнки, судячи за віршами до них, не мали в собі нічого емблематичного. Ще кілька дальших віршів мають прямі вказівки на те, що вони належать до малюнків. Коли вірш до „св. муч. Севастьяна“ (82 об.) починається словами: „Зрите, что добрый сей страдалецъ дѣеть“, то слово „зрите“ показує нам, що цей вірш мусів бути віршем до малюнка. Але чи був цей малюнок емблематичний (в стилі напр. цитованих віршів до життя св. Володимира), або просто ікона, — не знаємо. За те майже напевне емблематичний вірш є вірш „Под трупною главу“ (там саме): „Глава есмъ, на нѣсмъ глава, ибо есм безгласна“ — цей вірш („под главу“) є безумовно підписом під малюнком, вже перший рядок виявляє типову рису епіграми („глава“ — 2 рази); типове і дотепне протиставлення (оксюморон): „Глава есмъ, но нѣсмъ глава“; епіграма, мабуть була емблематична, — „мертва голова“ — улюблена тема емблем. — Емблематичний вірш і вірш на „Богородицу с младенцем“ (83), що показує його початок:

Бдит матка, гды сынъ ея, Христочъ, спочиваеть:
Померкшу солнцу ясно то луна сіяеть...

Сонце — Христос, Божа Мати — місяць — розповсюджені емблеми (пор. № 19 в збірці Давіда). — Не можемо сказати, чи є емблематичні вірші чи підписи під ікони ріжні вірші, що за їх початками або назвами мають бути написами (87, 87 об., 90, 90 об. — 93 об.). Але напевне емблематичні є вірші з такими початками або назвами:

На образ старца, держащего клепсидру.

Всуе, старче, клепсидрымъ пѣскомъ измѣряешъ... (94)

Нагробокъ

Хто колекъ схочеть на мой образъ поглядати... (94 об.)

Зри изображеніе видимаго вѣка... (95)

*Кто на чуждая радѣ, той самъ
уловленъ бываеть.*

Злый але страждеть, образ сей тоє намъ являеть... (95 об.)

Оден віршик, що його видруковано цілком, показує, який характер могли мати ці нам вповні невідомі вірші:

*На образ юности красящагося, ему же
смерть тайно вослѣдуетъ.*

Не зѣло, о юноше, красныи, веселися:
 Кто татски во слѣд тебе ходить, обозрися.
 Се ты смерть прежде часа въ гробѣ хочеть мѣти.
 Вѣсть коса и красные пожинати цвѣти.

Традиційний образ смерти-косаря, який дожив до нових часів (пор. вірші напр. Кл. Brentano та Шевченка), мабуть, мусів на малюнку бути поданий разом з „юношею красящимся“: тоді перед нами був би емблематичний вірш та малюнок з циклу „Танцю смерти“. Дальший вірш — „На образ старца“ може теж належати до циклу танцю смерти. Інші вірші, що знаходяться в збірці коло згаданих, усі можуть належати до того самого циклу: цікаво, що двоє з них починаються згадкою про „образ“, а третій про „ізображеніє“.

Про широке поширення емблематичних елементів в інших типах літературних творів свідчать найліпше діалоги та вірші Сковороди: вони пересякнуті емблематичними елементами, про що я мав змогу говорити в іншому місці. Але, щоб показати наочне значіння емблематики для інших літературних татунків, найліпше звернутись до проповіді або до драми. Про проповідь будемо говорити далі; візьмемо тому кілька прикладів емблематики з староукраїнської драми.

Що українська драма любить символіку, алегорію про це згадують усі дослідники драми. Але, що драма часто вживає символів та емблем в окремих місцях, в прологах, кантах, монологіях, на це не звернено достатньої уваги. Тут найдемо лише кілька прикладів.

Вже в різдвяних віршах Памви Беринди (1616) зустріваємо вказівку на символіку: сьомий хлопець, оповідаючи про трьох царів з дарами говорить:

Смурною, якъ смертельного Христа почтили:
 И презъ ню Въскресеніе его значили.
 И злато, якъ Кролеви, было тежъ отдано:
 Презъ що Царство его было фігуровано.
 Ливанъ тежъ и тотъ якъ Богу офѣровали:
 И несмертельность его презнь выражали.²¹

„Фігурування“ є в часи барока синонім символізації. Не є термінами слова „значили“ та „выражали“, але їх значіння тут те саме; та перше з них часто (ще в Сковороди) має те саме значіння — „символізувати“. Отже маємо тут дари Христові яко емблеми.

Рясні емблеми в „Розмишлянні о муці Христа“ Іоанікія Вовковича (1631). Ось наприклад, як „Вісник 6-ий“ оповідає про шлях Христа на Голготу:

Южъ на ramo его Ключъ Давидовъ възложено,
 Которимъ маеть быти небо отворено.
 Южъ Фениксъ единый самъ древца згромажает,
 На которихъ спаленный для нас быти маеть.
 Южъ ся Исаакова Фѣгура сполнила,
 Незбожность на ramo стос юж Творцу възложила,
 На котором за ввесь свѣтъ мает быть пожранный,
 Огнемъ любве къ народу людскому спаленный.²²

Христос, яко „Фенікс“, хрест, яко „Ключ“ до неба, жертва Ісаака, яко символ хресної смерти Спасителя, „вогонь любови“ — це все типові ре-

лінійні емблеми барока. В кінці „Розмишляння“ зустрінемо знову тіж символи та ще детальніше витовмачення символічного значіння знаряддя мук христових: „Крестъ“, „Копіє“, „Трость“, „Гвоздіє“ виносились на сцену, та в відповідних монологіях з'ясовувалась їх символіка (125—6). Зустріваємо в „Розмишлянні“ і символіку барв, улюблену вже в середньовіччі:

„Треба чирвоної любви, зеленой красоты,
Чорной покори, бѣлой внутренне чистоты.
О пендзель ласки Божей треба ся старати,
И такъ страсти Христовы всѣ обмалевати“ (123).

Любив емблематику і нам вже почасти, як поет, знайомий св. Дмитро Туптало. Ось наприклад в своїй різдвяній драмі він виводить символічні постаті „Ярость“, „Ненавист“, „Фортуну“ (IV, 93—4), вони з'являються, озброєні своїми емблемами — стрілою, зубами, колом, про які і йде мова в тексті драми. — Його ж „Комедія на Успеніє Богородици“ закінчується (сцена 5; V, 235 нн.) сценою, в якій, очевидно, представники різних типів чеснот та побожності виносять на сцену різні предмети, що зв'язані з емблемами Богородиці (розібраними в згаданих книгах Давіда або Сандеуса). Ті вірші, які до цього читаються, є типові емблематичні вірші. Виносяться на сцену: мітра, бо Богородиця є символічно церква; „вѣнецъ съ зеліа от дѣвиць“ — Богородиці, яко (символічному) раю; котва, бо символом Богородиці є корабль; крила; серце; ключ, бо символом Богородиці є ворота; свіча, бо Богородиця є кіот; щит, бо Богородиця є „Столп, тысящми щитовъ украшенный“; лілея; пірнач; прапор („взбранной восводѣ“), шолом, труба, меч. Ось приклади віршів Туптала: ³⁸

1. *Митра Церкви*

Понеже дѣва чиста Церков нареченна,
Да будет епископскимъ вѣнцемъ украшенна:
Тыи Христовы церкви вѣнцы украшают,
В нихже архіерси свѣтила сіяют, —
Да Маріи сіяет имя во всемъ мірѣ;
В церквах прославляймо христіанской вѣры.

(звернемо увагу на типові епіграматичні повторення! Схема: 1 / 2 / 3 . 2 / 4 / 4 / 1 . 3).

3. *Котва кораблю от морнарей.*

Радуйся Кораблю спастися хотящимъ,
Ти помощница буди по морю парящимъ
Се тебѣ за даръ котву смиренны приносят,
Ты благъ вѣчныхъ надежда и имъ буди — просят, —
Да ни единъ от них когда погрузится в море,
Да никто возопіет: „Утопаю, горе!“.

6. *Вратамъ ключъ от мудрыхъ.*

Врата, во вѣки суца затворенна
И никому же никогда отворенна,

Токмо едину Церкви и Богу,
Иже самъ пройде чрез тайну си многу,
Не мудрствуещи мудрцы ключъ приносят:
Ключю царствия, рай нам отверзи, просят.

7. *Кіоту свѣща.*

Кіоте, Духомъ святымъ позлащенный,
Сосуде, даровъ Бога исполненный,
Вѣрныи, иже ты матеръ Бога знают,
Да свѣтъ твой просвѣтитъ свѣщу поставляют.
Да в нощи невѣрія сущи просвѣтятся,
И тебѣ, дѣвѣ чистой, всѣ да покаратся.

(Схема повторень: . / 1 / 2 . 3 . 1 / 4 . 3 . 4 . 4 / 2 . 4 / 3).

8. *Столпу щитъ отъ граждан.*

Столпе, тысящми щитовъ урашенный,
Тысящми тысящъ буди похваленный:
Защити вѣрныхъ отъ злыхъ агтаряинов
И от невѣрныхъ прочіихъ поганов!
В градѣ и всѣхъ молятся бо люди:
Святая дѣво, ты стѣна намъ буди!

(Повторення: 1 . 2 / 1 . 1 / 2 . 3 / 3 / . / . / .)

11. *Пърначъ Маріи.*

Маріе, защитница христіанска рода,
Защити насъ отъ враговъ, силна воевода!
Имже защищаются воинове в брани,
Тебѣ приносятъ, ты ихъ от язвы сохрани.
Дѣвѣ и полковъ небесныхъ крѣпчайшей царицы,
От вождовъ полковъ земныхъ держимый в десницы
Знакъ управленія азъ приношу ти смиренный,
С нимъ же в десницу даю ввесъ родъ просвѣщенный:
Воспримай и управляй, крѣпка воевода,
Руководительница будь нашего рода!

(Повторення: 1 . 2 / 1 . 3 / 1 / 5 . 4 . 5 / 6 . 7 / 6 . 8 / 9 . 4 . 5 / 8 . 2 / 9 . 7 . 3 / 2).

13. *Шлемъ Маріи.*

Прійми шлемъ, да покроешь всѣхъ христіян главу,
Во вѣки вѣковъ вѣнчается в славу.

14. *Труба.*

Благовѣщанною естъ Марія трубою,
Яже с неба намъ Христа прогласи собою;
Егда на страшномъ судѣ агтель намъ затрубитъ,
Кротцѣ сина умоли, да насъ не погубитъ.

Рясні повторення та різні цікаві співзвуччя („Марія“, „мірѣ“, „святѣм“, „свѣт“, „вѣки“, „вѣнчається“ і т. д.) нам вже відомі з „вінців“, як характеристична риса поетичної техніки Туптала. Емблеми Божої Матері — традиційні (пор. Давід — 1—34 та 36, 3—10, 6—47, 7—43, 8—26, 27, 11—28, те ж саме 13 та 14).

В „Дѣйствіи, на страсти Христовы списанном“, яке нам вже знайоме з численних „вінців“, які належать до його змісту, знайдемо, як раз серед віршів „вінців“, чимало типових емблематичних віршів. Ось кілька прикладів:³⁴

- 2,5. Напаяется земля, усохшая нынѣ,
Кровию, аки дождем: егда наединѣ
Молитствуєтъ Христос, паде пот крвавый от тѣла
На землю, дабы вмѣсто терній крынѣ мѣла.

(кров Христова, яко дощ.)

- 4,3. Вянет лоза: се лозу къ столпу привязаша,
Егда во вертоградѣ дѣлаты начаша
Рабы злыи; добрыи рабы винограда
къ сердцу привяжут божественна сада.

(Христос, привязаний до стовпа, яко виноградна лоза.)

- 4,12. Егда камень о камень кто ли ударяетъ,
Скоро огнь во молніяхъ от нихъ воскрешаетъ;
Но у каменна столпа мысленный той камень,
Ісус бієнь, от него любви горитъ пламень.

(Христос, яко символічний („мысленный“) камінь.)

- 6,3. Небесное въ терніе сѣмя упадетъ —
Христос, но въ достойные плоды прозябаетъ!
Егда бо от сѣмене сего процвѣтають
Цвѣты, тогда тернія грѣховъ увядають.

(Христос, яко „небесное сѣмя“.)

Дальші емблематичні вірші в цих „вінцях“: 2—6, 7, 12; 4 — 4, 5, 7, 11; 6 — 1, 4, 9; 11 — 1, 8, 9. І тут маємо типові повторення, які, що правда, нам в цій групі віршів вже знайомі.

В „Воскресеніи мертвыхъ“ Г. Кониського (1746) емблематичні елементи стали навіть центральним образом цілої драми.³⁵ Цілий перший акт є розвитком думки про воскресення на підставі символіки життя рослини. Монолог „земледѣла“ та його розмова з священником, присвячені думці, що

Не умерло знат в земли зерно а нѣмало:
Ба, умерло все, да все жъ и пооживало...

Зерно є символом з одного боку воскресення людини, з другого — росту та життя „слова Божого“ „в серцу людском“. Ця тема повторюється в канті, який закінчує дію:

Війди на степь и поле, посмотри на ниви,
 Испытай, что дѣется с твоими засѣви:
 Гніют зимою,
 Растут весною, —
 Такъ и ты истлѣеши,
 Послѣде имѣеши
 Ожить по-прежнему цѣл.

Розуміється, ці образи базуються на св. Письмі. Але навряд чи можемо ігнорувати вплив розповсюдженої емблеми, що зображує рослину, з зерна якої росте нова; підпис був „Чаю будучія жизни“ (амстердамський збірник; ця емблема надзвичайно розповсюджена — пор. Кмераріуса I, 100, амстердамську збірку 1705 р. — 417). В канті до цього образу приєднується ще інший — щоденного заходу та восходу сонця. — Це емблематичне витовмачення воскресення подає основну думку драми глядачеві.

При допомозі емблематики ми іноді можемо навіть розшифрувати деякі незрозумілі місця драм. В так званому „Ростовському дійстві“, від якого заховався лише проірам,³⁶ в третій дії, 2 сцені „Бездушний образ“ образъ человека смертнаго прывѣтствуетъ восходящее солнце, имъ же прознаменується (знову синонім — „символізується“!) Христось, предвѣчное солнце, прывшедшее нынѣ на свѣтъ“ (IV, 150). Шляпкін свого часу гадав, що витерте слово, яке ми визначили крапками, є „Мемнон“ — відоме, що в Єгипті стояла велика статуя Мемнона, яка ніби при восході сонця давала гармонійний тон.³⁷ Але Резанов (IV, 59), наглянувши до рукопису, твердить, що рештки літер, які ще залишились на папері рукопису, зовсім не нагадують слова „Мемнон“. Гадаю, що емблематика допомагає нам роз'яснити це місце. В „Алфавіті мира“ Сковороди зустріваємо таку розмову з приводу емблематичних малюнків: „Афанасій: . . . Ба! да ты, братец, и слона кушаеш? . . . Хлѣб да соль . . .“ (нагадаємо, що „істи“ в символічній мові Сковороди визначає теж „пізнавати“)³⁸ — „Григорій: Нѣтъ ево вкустиѣе и здоровѣе. И вас милости просим. Он мене укрьпляет искать щастія в Богѣ . . . Афанасій: На что ж он в гору поднимает хобот! — Лонгин: Ожидает поздравить восходящее солнце . . . Не живой ли се образ человека благочестиваго!“ (353—4.) Це оповідання про „побожність“ слонів є традиційне оповідання з циклу „Фізіолога“. Знайдемо малюнок слона, яко емблему і в безпосереднім джерелі Сковороди, в амстердамській збірці 1705 р. (Nr. 422) підпис „Совѣсть чистая Богу угодна“, „Pura placet pietas“, зустрінемо його у Philothe'я (цит. 17, 42) і в збірці „Emblèmes ou devises Chretiennes“ (Утрехт. 1697, стор. 96) і в нюрнберзьській збірці „Aug- und Gemüth-belustigendes Sinn-Bilder Cabinet“ — (1732, Nr. 18), трохи інше у Камераріуса (II, I) і т. д. Отже маємо всі підстави припускати, що в „Ростовському дійстві“ на сцені з'являлась „бездушная фігура“ слона. Це досить відповідає тій любові до оригінальності постановки, яку виявляє автор „Ростовського дійства“ — в ньому (дія I, сцена 3) „Злоба грѣховная“ з'являлась „на лютом Змѣю“, показувався субій Давида з Голіатом, „молнія побивала дьяволовъ, куюющихъ и уготовляющихъ орудия мучительская на Грѣхи“, а в сцені 3-ій II-ої дії Христос-сонце лежить в яслах: „при сем огонь от сердца Христова исходит и сердце Человѣческое запалаетъ“ — це тема цікавої емблеми на надзвичайно гарному малюнку та в гарному віршу Я. Лейкена в його збірці *Jesus en de Ziel* (Amsterdam, 1692 й ин., Nr. XXVI).

Так саме, як емблематичний вірш може (хоч би з технічних причин, з неуміння авторів або переписувачів емблематичних віршів виготовити

добрі малюнки) відділитись від малюнку та вести далі власне життя, так саме і емблематичні малюнки можуть почати жити самостійно: як образ на стіні (див. у Сковороди вже цит. згадку), як окремий малюнок, як деталь ікони (пор. тварин на іконах євангелістів), деталь штиху, деталь титульної сторінки книжки, нарешті навіть малюнок на кахлях тощо. Про такий вжиток емблематичних малюнків зібрано вже деякий матеріал, але поки недостатній, та не оброблене його добре.³⁹ Тут дуже важливо розрізнити старовинну християнську символіку (яку нова емблематика почасти прийняла до себе) та новітню емблематику. Лише добрі репродукції образів та автопсія може тут керувати остаточним судом. Один приклад безпосереднього запозичення маємо на двох великих дверях Ростовського кремля, що їх було зроблено на замовлення Арсенія Мацієвича: на обох бачимо числені малюнки, запозичені (як можемо судити на підставі репродукцій) з амстердамської збірки 1705 р., себто з тогож самого джерела, з якого походить значна частина емблем у Сковороди. Але про цю тему можна тут лише згадати.⁴⁰

При порівнанні зараз відомого матеріалу емблематичної поезії української з західною кинеться нам в вічі одна риса: українські емблематичні вірші в переважній кількості можемо вважати продуктом творчості духовних осіб та мусимо відносити їх до духовної літератури. Західна емблематична література, що правда, знає велику кількість емблематичних збірок духовного змісту („святі емблеми“, „християнські емблеми“ тощо), та частина цих збірок належить до виразно містично закрашеної релігійної течії (збірки Дан. Зудермана, Лейкена, Г. Арнольда, Мадам де Гюйон і т. д.).⁴¹ Але поруч з ними зустрінемо не менш числені збірки виразно світського характеру, призначені для світського читача, та присвячені світським темам (дуже часто політичним). З таких збірок на Україну прийшла напр. збірка Сааведри. — Тут зустріваємось з тією рисою літератури українського барока, що для нього дуже характеристична, але що була до певної міри і небезпечна. Українська барокова література має релятивно завелику перевагу духовного елемента. Що правда, барок, епоха великих синтез та спроб примирення усіх протиріч, якось звязувала християнство з античністю, сполучувала і духовну тематику зі світською. В часи барока духовні письменники, не маючи вже тієї літературної монополії, як в середньовіччі, всеж брали значну участь в утворенні світської, наукової літератури, та навіть літератури, призначеної не для повчання, а для розваги. Та на Україні не бракувало і світських письменників. Але ці світські письменники були найбільше дилетантами, в той час, як духовні були професіоналами в літературі. Вища школа в Києві мала, не дивлячись на свій універсалізм, всеж переважно духовну закраску. Це все мало певні наслідки для української літератури доби барока (про що ми ще поговоримо далі). Певні гатунки літератури не розвинулися, або розвинулися недостатньо. До таких занедбаних гатунків належить в першу чергу епічна література, як прозаїчна так і віршована. Що правда, перекладали та перероблювали західні повісті в чималій кількості. Але самостійної повісти не повстало. Хоч Україна в значній мірі постачала Росії західну повістярську літературу, але сама не утворила власної повісти, — це єдина галузь літератури, в якій Україна залишилась в часи барока позаду Москви (де утворилась власна повістярська традиція). Світського віршованого епосу навіть не перекладали: спроба перекладу „Звільненого Єрусалима“ залишилась незакінчена та є почасти прикладом нездібності духовного перекладчика оволодіти тематикою та стилістику рицарського світського епосу.

Духовний епос теж розвинувся недостатньо, — і мабуть, саме тому, що в віршованому епосі світська традиція завше мала перевагу та вела перед: без вишколення на світському епосі, духовний не міг достатньо розвинути. Однобічна і традиція української драми, хоч духовні автори і спромоглися на деякі твори зі світськими темами; але поруч з надзвичайною перевагою духовної тематики негативно відбився на розвитку драми і той факт, що вона виростала виключно з традиції (духовних) літератів та не утворила самостійної літературної традиції акторів, що була усюди така плідна (згадаємо її історію від Шекспіра до Мол'єра). Найменш однобічна українська література барока в сфері лірики та інших малих форм віршу. Але і тут деяка диспропорція помітна. Україна — не єдиний приклад такої літературної однобічності в часи барока. Щось подібного знайдемо у чехів (у яких до того ще майже бракує драми, за те добре репрезентована світська наукова література) в протилежність до літератур польської та хорватської, в яких релятивну перевагу має в часи барока світська література.

Ця диспропорція виявилась і в сфері емблематичного віршу! Як ми бачили, в ньому майже бракує світської тематики. В розібраних нами пам'ятках, що правда, донеде зустрівали ми і світські мотиви, або по меншій мірі мотиви, які не мають однобічно релігійного характеру. Що правда, одна галузь світської емблематичної поезії розвинулася досить широко. Ця галузь остільки самостійна, що ми присвятимо їй окрему главу. Це — „гербовна поезія“.

9. Гербовна поезія.

Той окремий гатунок емблематичної поезії, який ми коротенько розглянемо в цій главі не залишився без уваги дослідників. Та дослідники не лише зібрали досить матеріалу для характеристики цього гатунку, а навіть дали майже повну характеристику його поетичної форми. З огляду на ту вичерпливу характеристику, що її подали С. Голубев та В. Отроковський,¹ ми можемо обмежитись на підведення підсумків дослідження та мусимо додати лише деякі окремі замітки.

Гатунок, про який ми говоримо є „гербовна поезія“. Це — вірші до гербів тих осіб, міст та вельможних родів, якими так часто прикрашені українські стародруки. Що ці „гербовні вірші“ є лише певною відміною емблематичних віршів, побачимо легко, придивившись в дальшому до змісту цих віршів. Що правда, гербовні вірші мають на Україні значно старшу традицію, аніж емблематичні. Але герби, яко емблеми, зустріваємо вже на початку емблематики в часи ренесансу та найрізноманітніші спроби зв'язати витовмачення гербів з емблемами знайдемо на Заході з самих початків геральдики.²

Українська гербовна поезія знає в першу чергу витовмачення усього, що ми бачимо на гербі, або „клейноті“, як звичайно висловлюються автори українських гербовних віршів, як емблему певних чеснот тієї особи, якій присвячено друк та вірш, або усього роду цієї особи. На початку розвитку української гербовної поезії зустріваємо здебільша досить загальні та постійні формули (вже звернено увагу на постійну риму: клейноти :: цноти). Але гербовні вірші, при всій обмеженості своєї тематики, є досить добрим симптомом розвитку стилю барокової поезії: з часом вже не задовольняє традиційний зміст витовмачення. До того в українських гербах досить часті більш менш складні, але, що тут головне, мало зрозумілі геометричні фігури; нав'язуючись до них, фантазія автора віршів має змогу подати

дотепне, нечekanе, „сенсаційне“ витовмачення (пор. далі вірші на герб Долматів). Витовмачення „клеїнотів“ цілком відповідає традиції емблематичних віршів. Ми зустріваємо тут ті самі типи віршів, що ми їх бачили серед емблематичних віршів; лише — в протилежність до емблематичних віршів — „клеїнот“ мусить хоч би згадуватись в віршах;³ якби автор просто перейшов до вихвалення особи, міста або роду, втратилась би основна риса гербовного віршу; між тим при емблематичних віршах іноді самий малюнок заміняв одну частину віршу, та автор міг говорити лише про те, що символізується цим малюнком. За те досить часті в гербовних віршах „додатки“ до самого витовмачення клеїноту: це головне побажання особі, місту або роду, яким присвячені вірші, побажання усього ліпшого в цьому та майбутньому житті. Ці побажання іноді приймають форму моральних або релігійних приписів; автор не стільки бажає добра особі або роду, скільки висловлює надію, що українське суспільство (найбільше Церква) буде мати добро від дальшого життя та діяльності особи або роду.

Окремі випадки ставили автора перед важкими проблемами. Коли на початках гербовного віршування зустріваємо в значній мірі традиційні формули, в пізніші часи вже неможливо було просто переписувати чи переспівувати ті самі вірші в відношенню до іншої особи. Ба більше: навіть, коли нові вірші було присвячено тій самій особі або тому самому роду, автори здебільша вибирають якусь нову тематику: так при новому оспівуванні клеїноту Могилів, Т. Земка відривається вже зовсім від гербу, та виходить не з символіки клеїноту, а з імені „Петро“ в його значінні „камінь“, „скеля“. Тут маємо власне вже перехід від гербовної поезії до чистого панегірика. В важких випадках не дається вже витовмачення усіх окремих елементів клеїноту, а після їх вичислення, автор просто так саме перераховує „цноти“ особи або роду, які він оспівує, та обмежується вказівкою на те, що сенс їх „не тайний нікому“.

Можливо, що певні труднощі зустрівали авторів гербовних віршів теж і в зв'язку з новим смаком 18-го віку. Розвиток гербовних віршів де в чому нагадує розвиток української епіграми взагалі: коли в 16—17 вв. можливі були довгі розвинені епіграми, вже кінець 17-го віку показує нам, що автори та читачі бажають мати корстеняку дотепну формулу, так що в Сковороди епіграма навіть зливається з штучним прислів'ям. Подібний розвиток до стислості, афористичності бачимо і в гербовних віршах 18-го віку.

Зразки гербовної поезії маємо вже з кінця 16-го в. — великий вірш Г. Смотрицького на клеїнот князів Острозьких.⁴ Цей вірш складається з 6 строф по 10 рядків. Перша строфа є своєрідним вступом: про значіння „клеїноту“:

Зри сія знаменія княжате славнаго,
их же съдръжить домъ его от вѣка давнаго,
И разумѣй, яко не туне, и не безъ причины,
о чомъ властнѣи и ширѣи повѣсть ти кто инши,
Но яко достоитъ дѣлатель своая заплаты,
нещадяще здравія никоея оутраты,
Крѣпко побѣждалъ различныхъ съпостат полки,
и разгонялъ с короны драгѣжныа волки.
И еще можетъ,
аще богъ поможет.

Дальши 4 строфи викладають окремі частини клеїноту Острозьких: двох „рицарів“, зірки, хреста. Наведемо, як приклад, строфу про зірку:

Всіяла звѣзда ясно от востока,
 послѣдуя пръвои, възвѣщенеи от пророка.
 И приводитъ от Пръсиды трехъ царей съ дары,
 поклонитися съ вѣрою цареви над цары.
 Твоя звѣзда нынѣ тому же послѣдуе цареви,
 хотя всѣхъ створити жители расви.
 И убываетъ луна ветхаго завѣта,
 сіяеть бо солнце неприступнаго свѣта,
 в нем же ходя, не поткнется,
 но паче спасетъся.

Емблематичний характер цієї строфи цілком ясний. Так саме збудовані і три інших строфи (2, 3 та 5 цілого віршу), що присвячені витовмаченню інших елементів клейноту. Вірш закінчує строфа, що висловлює побажання автора князеві Константинові-Василеві Острозькому:

Великая глубины богослова княже стьименныи,
 да сподобить тя Господь Богъ вѣнецъ пріяти нетленныи.
 Въ здравіи же телеснѣмъ благообразно долгоденьствовати,
 и въ царствіи небесномъ съ избранными радостно лико(в)ствовати.
 Яко всѣмъ по чину представилъ еси божественное писаніе,
 истиннаго Бога и правды его в похвалу и познаніе.
 Да всякъ читайъ благолѣпно благодарить създателя,
 и да не забываетъ достойна мзды своея дѣлателя.
 Иже благую часть избираеть,
 от него ся не отнимаетъ.

Разом з побажаннями князеві, автор згадує спеціально і привід самого віршу: друк Острозької Біблії 1581 р., — привід віршу згадують часом і інші автори гербовних віршів.

Можливо, що цей вірш можна було б назвати „одою“, як називає Перетц трохи пізніший вірш А. Римши (1588) кн. Льву Сапізі. Плян цього віршу⁶ з 34 рядків, той самий, що і віршу Г. Смотрицького; зпочатку загальне міркування про значіння клейнотів (рр. 1—12):

Хочешъ же ся присмотрет гербомъ праве значнымъ,
 заразъ можешъ познати, иж суть в дому зацнымъ.

Далі слідує виклад емблем клейноту (рр. 13—30), наводимо їх в скороченні:

Зъ давна славныхъ Сапегов тые зъ предковъ своихъ
 Заквитывали въ цнотахъ, знат въ лилияхъ троихъ.
 При которыхъ зъ оружемъ конгны воинъ стоитъ
 Знакомъ того иж ся зъ нихъ ни одинъ не боить
 Служить своимъ сподаремъ, ку каждой потребе,
 Не литуючи скарбовъ, ни самого себе...

Въ тыхъ же гербехъ посредку есть стрела зъ крестами
 Двема, а третій блиско, осажонъ лунами.
 Тые знакомъ ижъ они болшъ для хрестиянства
 Клади здоровье свое, несмотречи паньства.

Смотрижь выше узришь тамъ надъ гельмомъ⁶ коруну,
Которая дасть знать, иж тамъ Богъ фортуну
И цноту зъ сильнымъ мужьствомъ сполне коронуе,
Чого у нихъ ани моль ни ржа не попусет...

Закінчується вірш побажаннями: (рр. 31—34):

Живете жь Сапегове, вси въ многие лета,
Ваша слава слытъ будетъ, покуль станеть света.
Подавайтежь потомькомъ, што маєте зъ предьковъ,
Вежси вашихъ цныхъ справъ вестъ светъ полонъ светьковъ.

Римші належить і ще одна гербовна ода (32 рядки) — вірш „на гербы“ Теодора Скоумина, воеводи новгородского; цю оду автор сам, як і попередній вірш зве „епиграмма“.⁷ І її план той самий, що і попередніх віршів. Ріжниця лише в тому, що міркування про значіння клейнотів подано не лише на початку віршу (рр. 1—2), але і після витовмачення самого клейноту (рр. 27—30):

Не простымъ людемъ гербы зъ неба посылаютъ,
Яковий Скоуминове въ своимъ дому мають...

Вер ми, гербовъ не дають въ дому сидящому,
Але зъ татарами въ полю часто гулящому,
Не зъ голою рукою, зъ шаблею острою,
Завжды будучы готовъ до смертного бою...

Витовмачення емблем герба складається з порівняння місяця та зорі зі славою шляхетського роду, трьох рік з „плаванням“ Скуминів на службі „господару... и отчызне милой“, лише коротко згадані інші два поля герба, про які лише довідуємось, що

Тыхъ достали предкове его, на свободе
Будучи, а цнотю оныхъ доставали...

Головною рисою, що відріжняє гербовні вірші від інших емблематичних є та більша свобода, з якою може витовмачувати автор гербовних віршів емблеми, що входять в склад клейноту: рицарі, стріла, хрести, місяць, корона, зорі, річки — все лише теми для вільних вірацій на тему рицарської шляхетської „цноти“; а там, де витовмачення заводило б занадто далеко, автор навіть може обійти емблеми мовчанкою. Так зробив, до речі, той самий Римша в коротенькому віршу Остапові Воловичу:

Што двѣ стрѣлы, што врубы, што лелси значатъ,
то вси люди мудрыс вельми гораздъ бачать,
Которыхъ зацный тотъ домъ за гербъ уживаетъ,
вѣрь мнѣ, иж тамъ господу цнота свою маєть.

З кінця 16-го віку гербовні вірші тягнуться безперервним шерстом аж до кінця барокової епохи. Може найцікавіше поглянути, як варіюють вірші на ті самі клейноти та витовмачення тих самих емблем. Поглянемо на чотири ріжних вірша на герб князів Острозьких. В „Листі Мелетія, святійшого патріарха Александрійского, до велебного епископа Ипатія

Потѣя...“ (Дерманський монастир. 1605) знайдемо навіть серію з трьох віршів, з яких кожний викладає одну з емблем клейноту: ⁹ „На крестъ въ гербѣ“, „О томъ што на кони“, „На мѣсяцъ и звѣзды“ — такі окремі назви мають ці три вірші. Ось вони:

На крестъ въ гербѣ.

О крестъ, предъ тымъ вѣрныхъ забивано,
Кгда в ихъ сердцахъ вѣры добывано.
А кто вытравлялъ при вѣры в сталости,
Крестъ потомкомъ доховалъ в цалости.
Тымъ ся здавна Острозскихъ домъ хвалитъ,
Мощно стоить, иншій кто ся валитъ.
То гербъ предковъ его стародавнихъ,
Владимера и потомковъ славныхъ.

Носій клейнота отже порівнюється в вірності з св. мучениками, — Смотрицькій порівнював Острозьких з Константином Великим: згадка про вірність (не лише христіанську, а і конфесійну, „православну“) була цілком на місці р. 1605!

О томъ што на кони.

Тоуть Георгій змію оубиваесть,
Обронцею Бога тотъ домъ маесть.
Кгда звѣтязства святыхъ в гербѣ носить,
На обронѣ божой маесть досыть.

Тут вже світська тема — перемога над ворогами під такою самою обороною Божою, яку мав св. Георгій. Смотрицький оспівував обох кіннотчиків в клейноті Острозьких інакше: він говорив про символіку духовної перемоги:

Боди бо, князе избранный, мыслнаго сопостата (строфа 2)
Отсѣкаи, Константине, мракъ идоолскія лести (стр. 3).

На мѣсяцъ и звѣзды.

Мѣсяцъ, звѣзды на небѣ сличные,
Такъ в томъ дому цноты обличные,
Которыми яснѣй солнцы свѣтитъ,
А злеще, кгда на вѣрѣ ихъ клѣтитъ (?).

Автор тут не вийшов по за межі загального порівняння небесних світл з „цнотами“, в той час, як Смотрицький підкреслив в цих емблемах релігійний момент.

Іншу тематику подає вірш на клейнот Острозьких, вже єдиний, з „Октоїху“ (Дерманський монастир. 1604): ¹⁰

Крестъ гербомъ тому належитъ, кто рыцаремъ естъ дознанный,
Царю Константину за звѣтязство въ гербѣ естъ приданный,
Не для того ижъ былъ славный, имѣлъ широкое паньство,
Лещъ ижъ нимъ звѣтязалъ противныхъ и опустилъ поганство.
Звѣздами былъ ему написанный на высококомъ небѣ,
Тое домъ Острозскихъ трое в своемъ слушнѣ маесть гербѣ.

Крестъ, звѣзды и мѣсяць, ижъ есть и телесне и духовне,
 Звытяжца тыхъ обоихъ непріятелей невымовне.
 Оузброенный рыцѣру, з голымъ мечемъ, готовый до бою,
 Абы отчизна и речъ посполитая была въ покою,
 На проудкомъ кони с копѣєю и з мечемъ стоишь в гербѣ,
 Такъ ты видано предъ тымъ в полю, каждый то носить ве лбѣ.
 Для тыхъ теды двоухъ причинъ того меча оуживай,
 Домовыхъ звадъ оутѣкай, приватныхъ кривдъ занедбавай.
 Ово згола: альбо ты звѣтяж, альбо оумри смѣле
 За речъ посполитую, абы ты спомнано миле.

Вірш сполучує власне всі три емблеми в єдність: хрест, мовляв, було св. Константину „написано“ на небі зорями; цей „герб“ Константина є символом перемоги „телесне и духовне“ над „противними“ та „паганством“; рицар має боротися проти цих обох ворогів. Це цікавий приклад спроби якось перемогти ту розірваність сюжетів, до якої звичайно змушує поета герб з різнотематичними емблемами.

Інший автор подає мініатюрний гербовний вірш („Лѣкарство на оспалый оумысль чоловічій“. Острів. 1607);¹¹ але і в цій мініатюрній формі автор зумів кинути навіть слово про значіння клейнотів:

Гербъ каждый цноты дому выражаетъ,
 Звацца кгдаы въ чомъ Богъ не ображаетъ.
 На кони рицаръ з мечемъ значитъ мезъство,
 А крестъ, мѣсяць и звѣзды — набоженство.
 То первое в томъ дому каждый бачитъ,
 Моудрый признаетъ, глупый, яко рачитъ.

Зустріваємо нарешті і вірш, який взагалі не говорить конкретно про емблеми клейноту, і наближається отже до певного типу емблематичних віршів, що взагалі не говорять про зміст емблеми, а лише про її сенс взагалі; як згадано, в гербовних віршах звичайна є всеж хоч згадка про клейнот; автор цього віршу починає з міркувань про загальне значіння клейнотів, щоб, згадавши про клейнот Острозьких, перейти зразу до вихвалення їх „цнот“ („Часословъ“ Острів. 1612):¹²

Сличное злото нѣкды бы не сіяло,
 Кгда бы ему солнце промени не взычало.
 От него теды вдячную сличность мает,
 Простый кроушецъ многоцвѣтнымъ ставает.
 Такъ тежъ и славою нѣхто не сіает,
 Кгда ей огонь цноты не разжигает.
 Але як предки тїи много помагаютъ,
 Так не менше и дѣлности высвѣдчаютъ,
 Котрыми певныи знаки выслугуютъ
 И цнымъ потомкомъ за клейнотъ зоставуютъ.
 Тыхъ еси,¹³ о квите, в дому княжатъ Острозскихъ,
 Котрыхъ з славныхъ предковъ маютъ, з даровъ бозскихъ.
 Гдѣ бачимъ знаки богатырского мензства
 Веспол с цнотами, полными набоженства.
 Не продкуютъ тоутъ крещкїи Ахилесы,
 Нѣ оныи лвосианыи Геркулесы.

Острозскіи бовѣмъ пляц им заступають,
Котріи в Савромматех с кролми ровняют.

Не менш численні варіанти різних гербовних віршів маємо для клейнота Могилы.

В „Евхаристеріоні“ (Київ. 1632)¹⁴ зустрічаємо такий вірш:

Стемма Ясновелможныхъ Могиловъ.

О Орле, тожъ високо наддеръ вылѣтаешъ,
Гды на гербъ цныхъ Могиловъ Короны вкласаш,
Не толко того свѣта знакъ влады Монарховъ,
Але тежъ и Духовныхъ оздобу Ексарховъ.
Позволяю (бось годенъ), продкуй в томъ Клейнотъъ,
Пристойт абысь служилъ ихъ такъ свѣтлой цнотѣ.
Вѣмъ жесь нѣгдыс(ь) срогій звыклъ громы носити,
Теперь срогость в ласкавость часъ южъ отмѣнити.
Орле, шлануй Презанныхъ Могиловъ Короны,
Бо тотъ знакъ всей Церкви есть знакомъ обороны.

Цей вірш цікавий і тим, що автор обмежується лише на дві емблеми (орел, корона) з численних та складних емблемах „клейноту“ Могилы, і тим, що автор звертається до орла, і — нарешті — тим, що автор торкається особистої долі Петра Могилы, як того факту, що він, представник вельможного роду, зробився „екзархом“, так і його ролі, як оборонця православної церкви на Україні.

Більш традиційний характер має вірш в „Евфонії“ (1633):¹⁵

Мусить то быт(ь) Валечный Домъ, котрому з Неба
Вѣкопомне Фортуна сличность дала Феба.
Ото в томъ Гербѣ слонце не теперь з Луною
Свѣтит Ясне Велможнымъ Могиламъ в покою.
Свѣтит Олимпъ з Звѣздами, Марсь тутже складает
Тарчи свои при Крестах: снат Могиловъ знаеть.
Або то разъ Белліона ихъ дознала силы,
Нераз ся прислужили Сіону Могилы.
Еслис(ь) коли был Петромъ, теперь, Петре, славы
Доказуй, Кды през тебе прагнетъ Русь направи.
Азажъ Оронъ Митрополіи недодасть охоты,
Марсь не трафит, ты з Неба вшак достанеш цноты.

Цей не дуже вдалий вірш (з значними полонізмами мови і по за межами звичайної гербовної термінології, в якій деякі полонізми — „цноти“, „ме(н)-зство“ ітд. зробились звичайними) цікавий і своїми численними античними мітологічними ремінісценціями, і спробою витовмачити, як не всі, то хоч би значну частину емблем гербу Могилы. Знову не бракує і мотивів, що зв'язані з особою самого Петра Могилы.

Але з трохи ранішого часу маємо і зразки коротеньких віршів на клейнот Могилы; віршів, що цей клейнот лише згадують: так в „Імнології“ 1630 р.¹⁶ читаємо:

Тыи твои Пресвѣтлыи, видячи Клейноты,
Отче Архимандрита, Кто на твоѣ цноты

Ведлугъ свѣта и Духа Кто ся не здумѣтъ,
Хиба кому ку Ближнимъ заздросъ в сердцу крѣтъ.

Або з „Поученій аввы Дороея“ (1628):¹⁷

Крук, голова в коронах, новина, остоя,
Елита знакъ и мечъ, войны и покоя,
Значать твои дѣлности, к тому набоженство,
О цный Петре, з котрогоъ взят на преложенство.

Автор останнього віршу, Тарасій Земка, написав і чи не єдиного цього типу віршу до герба, що взагалі виходить зовсім не з емблем герба, а з імені Могили — Петро („Службникъ“ 1629):¹⁸

Петра — скала, Петръ — Камень, от Петры тоєи
Бѣ Врѣховный Апостоль: иже от своєи
Исповѣди нареченъ, многимъ Петромъ быти
Даде и Христа Сыномъ Божимъ оучити.
От него же ты, отче Всепреподобийшій,
Петре Архимандрите, Пастырю Честийшій,
Имя приємъ, и хотя сердцемъ и оустнами
Христа исповѣдати Богомъ присно с нами,
Сеже в Евхаристіи: повелѣ издати
Литургіаръ: еже ради благодати
Дасть ти Христос Сынъ Божій ясти свос Тѣло,
Крѣвь пити, Петромъ же быт(ь) на той Петрѣ цѣло.

Інші цікаві варіанти маємо у віршах на герб Долматів — по перше в друку „Бесѣдъ“ Іоана Златоустого та „Дѣяній“ з р. 1624;¹⁹ складний герб Долматів ставив авторові віршів не одне важке завдання; ось як вони тут розв'язані:

Пятирог то з Звѣздою, в том Гербѣ єсть знаком,
Же цный Долмат яснымъ был в змыслѣ пятаком:
Рыцерь з ужем мудрое сѣмвол єсть сталости,
Шабли — цнот богословских и в Вѣрѣ цалости.
Трубы значат Науки, которые коханемъ
Чтилъ в животѣ, а в смерти оздобил наданем.
В твой прето, Константине, дочасности конецъ
Тую Псалтир мѣй от насъ, до вѣчности Гонецъ.

Друга передмова до того самого видання подає інший вірш нам вже відомого автора, Тарасія Земки:

Зацный клейнотъ Долматовъ, и въ церкви Презацныхъ,
И в Речи Посполитой оуслугою значныхъ,
Христіанству што служить, все то в собѣ маєтъ,
Гды своими гранями в гербѣ объясняетъ.
Под Звѣздою пяторогъ смысловъ пятакихъ
Знакъ позвѣрхнихъ и внутринихъ: же ихъ от вшелякихъ
Ховаючи завше злюбъ, Святыхъ шоль стопами,
Которымъ при Христѣ зовутся Звѣздами.

Рыцерь, оужа хибкою держащи рукою,
 Значить, же былъ наполненъ мудростю святою:
 Котрую Панъ залещилъ зъ межи наукъ многихъ,
 Жебъ по смерти кождый мѣлъ друговъ от оубогихъ.
 Шаблѣ трои, вѣры знакъ правой въ Исуса, —
 Рыцерское оружье, же ему покуса
 Не шкодила жадная, гды онымъ противныхъ
 Вѣру, Любовь, Надежу мѣлъ рыцеровъ дивныхъ.
 Трубы значатъ Проповѣдь, в которой ся кохаль,
 И для той голосу Типографіи даль,
 Жебы трои явыки троими трубами
 Типомъ на свѣтъ плынула якобы оустами.
 С тыхъ мѣрь, о Константине, ты ти Бесѣды
 Церковъ дасть, зычачи, жсбысь на обѣды
 Небесныи былъ прошонъ, и тамъ чествованный,
 За тотъ банкетъ Науки, всѣмъ от тебе даный.

Це, здається, найліпший гербовний вірш Тарасія Земки: в ньому сполучене витовмачення окремих частин герба (усі чотири поля) з под'якою покійному шляхтичу за пожертву та побажаннями для нього усяких благ в небесному царстві.

Але трей вірш на клейнот Долматів з другої передмови до „Толкованія“ на Апокаліпсис Андрія Кесарійського (1625 р.)²⁰ є найоригінальніший. Він, залишаючи на боці усі емблеми герба, зупиняється лише на загадковому „пятирогу“, та обмежується на приклади п'ятириць зі св. Письма (пять камінів в тобольці Давида, пять ран Христових):

Пять Каменій мѣлъ Давидъ в пастушей тоболи,
 Гды, чинячи Саоула Кроля досытъ воли,
 Шоль противко срогого смѣле Голиада,
 Израильского вѣрне боронячи стада.
 Пятириця Правицы Пять Каменій мѣла,
 Маючого пять Духовъ гордости забила.
 И ты, о цный Григорій в Защности Долмате,
 Фамилією славный по всей Сауроммате,
 В своемъ Гелме шляхецтва того Пяторога
 За знакъ собѣ маючи, взивай ено Бога.
 Певна будетъ, Же Пять Ранъ помнячи Христовыхъ,
 Мѣти будешъ Пять змысловъ ку битвѣ готовыхъ.
 А якъ естесь ку Врагомъ телеснымъ валечный,
 На всѣ боки концами страшный и безпечный,
 Такъ дасть ти Богъ, гды к Орѣдоксїи ся вернешъ,
 Всихъ валчачыхъ на цноты снадне встечъ обернешъ.

Ми вже згадували, що з часом гербовні вірші починають ставати все коротшими. Цей процес, як ми вже бачили на прикладі віршу Римші О. Воловичеві, не є процесом простим. В кожному разі, з часом довгі вірші майже зникають, а серед коротших зустріваемо досить вдалі. До коротких віршів належить з раніших напр. вірш „На Гербъ Силного Войска... Запорозкого“ (з віршів „На жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного...“, 1622):²¹

Кды мензства запорозцовъ Кролеве дознали,
Теды за гербъ такого имъ Рыцера дали,
Который ото готовъ Ойчизнѣ служити,
За волность еи й свой животъ положить,
И якъ треба землею albo тыжъ водою,
Вшеляко онъ способный и прудкій до бою.

Цей вірш (Касіана Саковича), що правда, і не вимагав довгих витовмачень, бо герб запорозського війська, як бачимо його в друку 1622 р. має лише одну фігуру.

Майже таке саме просте завдання стояло перед Т. Земкою, коли він писав вірш на клейнот Копистенських:²²

Яко звѣзда оу мудрыхъ цноту прозначаєть,
И яко мѣсяцъ взвышь по острый погоды знакъ маєть,
Такъ тежъ мѣсяцъ и звѣзда в Копыстенскихъ дому
Вѣры и цнотъ ижъ знакомъ, не тайно никому.

Той самий автор написав і довший вірш на той самий клейнот,²³ тут він трохи ширше подає натяки першого коротшого віршу:

В Копистенскихъ Клейнотѣ Мѣсяцъ из Звѣздою,
Архімандрите Печерскій, славны тобою,
Жесь отмѣнилъ свѣтъ в Духа и всѣхъ освѣчаєшь
Проповѣдо, Книгами и Житьємъ сіаєшь,
Свѣтчи якъ нѣгдысь Копистенскій Михайль,
Стрый твой, гды на Премыслской Епископи жилъ.
Мѣй же Мѣсяцъ, Захаріе, Богородицу в цнотахъ,
Преподобныхъ зась Звѣзды, абы в твѣхъ работахъ
Вѣра Православна и дѣтокъ цвичень
На ратунокъ ближнему, церкви вспоможенъе
И Мѣсяцъ и Звѣзды оуоставне сіали,
Копистенскихъ въ особѣ твоей высловляли.

Вірш, мабуть, писаний самим Могилою на герб кн. Корибут-Вишневецьких („Хрест Христа Спасителя...“, 1632):²⁴

Луносвѣтлымъ Клейнотамъ Корибутовъ славныхъ
Вѣрне служитъ Фортуна, а служитъ з лѣт давныхъ.
Што Юно, што Аполью, што Харитесь мѣли,
Все то в Гербъ того Дому пристойне зложили.
Тут ест(ь) Луна, ту Кресты, ту Марсова справа.
О значна Савроматомъ з Вышневецкихъ слава.

Тут власне ніякого витовмачення емблем немає; воно подане лише між іншим: хрести ніякого витовмачення не потребували, два місяці влучне зв'язані з традиційною вже темою слави, якої символом є для поетів світила небесні („Луносвѣтлымъ Клейнотам“), рицар на коні та дві шаблі лише згадані в короткому виразі — „Марсова справа“, волова голова взагалі не згадана. Цікаві мітологічні прикраси віршу.

Учительна Євангелія 1637 р. подає вірш на клейнот Стеткевичів (теж, мабуть, Могили):²⁵

Видить в том Клейнотъ свой Клейнотъ Церковь наша,
Же и отчизна видить — то оздоба ваша,
Стеткевичеве; а тожь теперь южь всѣмъ явно,
Гды Церковь, отчизна васъ хвалить недаремно.
Бо стрѣла и Котвица с Крестомъ ся скупили,
Мечъ острый, Мѣсяци и гроты ся зявили,
С котрыхъ Стрѣла, Котвица ку Церкви жарливість,
Мечъ, гроты ку отчизнѣ вашу кажуть милость.

Ще коротше присвята (І. Старушича) кн. Святополк-Четвертинським („Казане погребовое“ 1641 р.):²⁸

Не тайна — Четвертенскихъ княжатъ в полю слава,
Не тайна в Церкви Всклдной и в отчизнѣ справа.
Свѣдчитъ Шабля, Рыцери, и бокъ твой одкрытый,
Же всюды Четвертенскихъ Домъ ест(ь) знаменитый.

Короткий і вірш на герб Д. Балабана („Столпъ“, 1658).²⁹ Так саме і вірш на клейнот Обѣдовських („Виноградъ Христовъ“ 1698 р.):²⁹

Здѣ Орель Обѣдовскихъ прекрасный въ позорѣ
Зѣ дорогими каменьями возлетаетъ горѣ.
Для чегожь? Бо домъ оныхъ то зѣ натуры маеть,
Сокровище нещадно въ небо пресылаеть.

Так саме і вірш на герб І. Кроковського (намет) з „Алфавита Духовного“ 1710 р.:²⁹

Древнему Израилю Кровомъ Облакъ бяше,
Егда в обѣтовану землю пут(ь) творяше.
Нынѣ же Церкви святой Наметь родовитый
Вмѣсто Облака от зноя — Покровъ знаменитый.
Зде да витаетъ грядый в Сионъ вѣчной славы,
Под Кровомъ пут(ь) прохладен, кто благій ест(ь) нравы.

На той самий клейнотъ ще коротше оспівується в 1714 р. („Диалогисм Духовный...“):³⁰

Сѣнь сія многимъ милость премногу являетъ
И Всѣмъ витающимъ в ней любима бывасть,
Оубо и Варлааму добро здѣ в ней быти,
Іоасафа на Сѣнь достойно блажити.

В емблематичній збірці „Иеіка Іерополитика“ 1712 р. такий самий мінія-тюрний вірш на клейнот Скоропадських:³¹

Жизнь наша брань ест(ь), воинствуемъ въ мірѣ,
Терпяще в Любви, Надеждѣ и Вѣрѣ;
Да раздруши же вражія предѣлы,
Суть намъ в посолствѣ Скоропадскихъ стрѣлы.

Що гербовна поезія не була лише зовнішню поверховою властивістю присвят друківаних (та писаних) творів, що вона належала до важливих

татунків української барокової поезії, про це свідчить між иншим той факт, що відгуки гербовної поезії зустрічаємо і в творах інших татунків. Так навіть в релігійній пісні:³²

Крестомъ спасетсѣ, зійдетъ зъ гроба тѣло,
А душамъ даруетъ оздобу цѣло.
На томъ падолѣ и на вѣки вѣковъ
Крестъ христіаномъ завше гербнимъ знакомъ.

Тут, що правда хрест є гербом лише символічно. Але в пісні Самбірський Богородиці згадується, здається, олень з гербу міста:³³

Гербовный елень жаждаше,
Ко источнику вхождаше,
Нынѣ скачетъ, выправаешъ,
Егда воды много маешъ
В новосамборской церкви...³³

Відгуки гербовної поезії зустрічаємо і в проповіді. Так Радивилівський охоче говорить про шляхетність та клейноти святих, патріархів: Бог дав Аврааму „за клейнот шляхетства звѣзды“ („Огородок“ 1676, стор. 1020), Діва Марія має свої „герби“ (363), „звычайная, чимъ кто на войнѣ побѣдитъ своего непріятели, тоє ему и за гербъ давати; наприкладъ, если побѣлить стрѣлою, даютъ ему за гербъ стрѣлу, если копією, даютъ ему копію, если мечемъ, даютъ ему за гербъ мечъ. Святый Архистратигъ Михаилъ, ижъ на оной валечной першой въ небѣ зъ Люциферомъ потребѣ набылъ мечемъ звѣтязства, прето... дано за гербъ мечъ“ (404). Тай „герби“ усіх христіан, про які співав автор цит. духовної пісні, знайдемо у Радивилівського: Хрест — „то нашъ клейнотъ, то гербъ шляхетства нашего“ (452), Христос „розныи намъ гербы, выражаючи тайны збавення нашего, а свою крѣпость оставил“ (35), — в останньому місці зустрічаємось з загальним переконанням, що герб має емблематичний, символічний характер. Згадує герби і Стефан Яворський в своїх проповідях — між иншим „гербъ Христа“ є „агнецъ“.³⁴

Нарешті вживається гербовна поезія і в драмі. Так в „Образі страстей міра сего“ (на жаль, невідомого року)³⁴ дія закінчується тим, що на сцену 13 янголів виносять знаряддя мук Христових. Але ті вірші, що відчитують янголи, ніякого відношення до великодньої драми не мають: це гербовні вірші, мабуть на клейноти благодетелів тієї школи, в якій драму було виставлено або присутніх на виставі вельможних осіб. Ось ці вірші:

Ангель І (сѣ бичемъ)

Горѣ живій во вишнихъ, безначальній Боже,
Вся претерпевій за ни — кто зрещи возможе, —
Напражен яко стрѣла на крестѣ змираеть.
Даждъ, да стрѣла отъ лука до неба измѣряеть.

Очевидно, мається на увазі якийсь герб з стрілою (можливо, якась відміна польського гербу „Łuk“).³⁵

Ангель 2 (съ ? той)

Владыко Христе, царю, отъ раба проданній,
Льстивымъ лобзаніємъ онеправдованій!
Дажь сердцу горящему, стрѣлами пронзенну,
Любовію разженну, къ тебѣ вознесенну
Быти.

На клейноті мало бути серце, що палає вогнем, пробите стрілами (на українських гербах часто).

Ангель 3 (съ поврозомъ)

Вотще оклеветуемъ предъ злимъ судією,
Христе, твоя страсть есть волю своєю.
Дажь стрѣлѣ, мечу, ужь дѣйствовать,
Свищие луна и звѣзда да будутъ сіяти.

Тут маємо справу з якимось складним гербом: пять його емблем згадано в віршу (стріла, меч, уж, місяць, зоря).

Ангель 4 (съ гвоздемъ)

Пріємъ удареніе, Христе незлобивій,
Въ ланиту отъ воина, долготерпеливій,
Дажь двомъ стрѣламъ, кресту и лунѣ, увѣнчаннимъ
Лавромъ цнотъ родовитыхъ, въ небѣ быть названнимъ.

Ангель 5 (съ кльщами)

Судимый неправедно, Христе, отъ неправа
Судища Пилатова, прегордого права,
Осуди грѣхъ по плоти, крестнія держави,
Даруй кресту и лунамъ небеснія слави.

Хрест та місяці (два чи більше) маємо на кількох українських гербах.

Ангель 6 (съ молотомъ)

Нынѣ обнажается небо одѣваяй
Облаки, вся единымъ словомъ составляй.
Дажь сердцу плотяну, стрѣли уязвленну,
Любовію возлѣтеть къ тебѣ обнаженну.

Типова епіграма з повтором (обнажается, обнаженну) та з антитезою (обнажается — одѣваяй). „Клейнот“ ніби подібний, що і в яніола 2-го, але серце без полум'я.

Ангель 7 (съ тростию)

Къ столпу привязанный, разрѣшая узи
Грѣховнія, Иусе, на земномъ семъ крузи,
Дажь покорѣ во мирѣ непреодоленну
Быти во крѣпости и въ силѣ нетленну.

Тут герба не описано. Можливо, що автор мав справу з одним з тих геометричних гербів, які робили не малу трудність постам гербовних віршів (як „пятирог“ Долматів).

Ангель 8 (съ губою)

Бісенія претерпѣ къ столпу привязанній
Ти, женише церковній, ангеловъ избранній,
Избери сердце себѣ, стрѣлами раненно,
Крестомъ и короною горѣ украшенно.

Герб, що його описано в віршу, нагадує де які українські герби, з окрема Полуботків.

Ангель 9 (съ драбиною)

Христе, крестомъ страданій весь обремененій,
Тяжцѣ стнешь подъ игомъ креста уязвленій.
Дажь кресту въ средѣ луни ясно просіяти,
Стрѣлою же и мечемъ враги побѣждати.

На гербі отже — місяць з крестом, стріла та меч.

Ангель 10 (съ вѣнцомъ)

Винограде мисленій,
Оцтомъ напоеній,
Дажь сердцу гербовному, крести знаменанну,
Лѣлеи огражденну, свищше увѣнчанну
Короною, на ней же топор и десница,
Да будетъ нань взирай Христова зѣница.

Для опису не нахожу паралелів серед мені відомих українських гербів: серце з хрестами, а над щитом корона з рукою, що тримає топор — такий має бути цей герб. Але, що тут описується герб, ясно вже зі слів „сердцу гербовному“.

Ангель 11 (со слупомъ)

Христе, слово отчес, коимъ просвѣщаешъ
Словомъ, ко Богу-Отцу когда испущаешъ
Духъ свой, даждь низпущенну орлу возлѣтети,
На камени сидящу трісхъ Тройцу зрѣти.

На клейноті, мабуть, був орел, що сидить на камені. Також і такий герб мені невідомий.

Ангель 12 (съ поврозомъ)

Преклонивый колѣнѣ къ молитвѣ, смиренній
Аггче Божій, сине отчь, отъ ангела вкрипленній,
Вопери гербовнихъ птицъ горѣ возлѣтати,
Славою Дунѣновъ домъ въ семь миру плавати.

Тут, напевне, йде мова про клейнот Дуниних-Борковських, в гербі яких дійсно, є „гербова птиця“ — лебідь.

Страсть претерпѣвій,
 Въ гробѣ пребывій,
 Воста яко спя женихъ отъ чертога,
 Порази враги; воспятъ одесную Бога
 Съде; вельчествія даждь миръ вождесенній,
 Да будетъ мечь въ рудѣ крестъ непреодоленній.

Герб, про який йде мова, мабуть, меч в руці.

Описання гербів тут не ясне, та власне витовмачення їх немає.³⁶ Отже ці вірші — на межі гербовної поезії. Вони в значній мірі писані стилем епіграм (повторення: „неправедно“, „неправа“ — 5, „избранній“, „избери“ — 8, „крестомъ“, „креста“, „кресту“ — 9, „слово“, „словомъ“, „испущаешъ“, „низпущенну“ — 11; антитези: „живій“ — „змираетъ“ — 1, „привязанній“ — „разрѣшая“ — 7. Вони свідчать про улюбленість та розповсюдженість гербовних мотивів в українській літературі і по за межами цього спеціального та дрібного гатунку барокової поезії.

10. До типології барокової віршованої літератури.

Ми оглянули декілька типів української барокової віршованої літератури. Типами, з якими ми мали справу на попередніх сторінках не обмежується вся різноманітність форм барокової поезії. Навіть, як що приймемо на увагу певну „неповноту“ української барокової літератури (див. вище главу 8), в ній маємо велику кількість різних гатунків. Деякі з цих гатунків ще зовсім не досліджено. Головне, різні гатунки досі звичайно дослідники розглядали великими групами, зовсім не узгаднюючи спеціальних форм, що є типові або для барокової поезії (напр. емблематичний вірш) або і для поезії усіх епох (епіграма). Часто накупчували матеріал, зовсім не думаючи про те, чи належать усі твори, що їх мав в розпорядженні дослідник, до того самого гатунку. Часто визначували яко „вірш“ твори найрізноманітнішого характеру: релігійну пісню та релігійну оду, панеїричну оду та еротичну пісню та еротичний вірш тощо. Між тим кожен з цих гатунків має свою власну поетичну техніку, свої композиційні та стилістичні закони та норми. Що правда, твори різного типу сполучували самі сучасники, записуючи їх до тих самих „пісенників“ або збірок такого типу, як збірка з епіграмами та ин. творами Величковського, про яку нам так часто доводилось говорити. Але в збірках записувано поруч з віршованими творами і твори прозаїчні: повісті, прислів'я, молитви, апокріфи тощо. До прозаїчних творів входили іноді (пор. зокрема історичні твори), як складова їх частина, числені віршовані твори різного характеру. Це не дає нам ніякого права розглядати прозу та вірші, що належать до тієї самої збірки або того самого твору, як стилістичну цілість, та ігнорувати літературні гатунки окремих частин збірки або синтетичного твору. В дальшому ми ще будемо зупинятись над деякими питаннями стилістики та типології віршованої літератури. Над усіма її типами ми не маємо в цій праці змоги зупинятись. Деякі питання доведеться обговорити в зв'язку з проблемами літературної мови. Вже вище ми бачили, як варіює стиль та мова в різних групах творів, що належать до того самого гатунку. Так світська та духовна епіграма

одрізняються дуже значно мовою, — в той час як світська епіграма часто наближується до народньої мови, іноді приймаючи до себе певні полонізми, духовна епіграма приблизно того самого часу вживає по можливості чистої „церковної“, слов'янської мови. В той час, як духовний емблематичний вірш пишеться церковною мовою української редакції, геральдичний „гербовний вірш“ припускає певні лексичні полонізми, ба, може, вимагає їх. Можна звернути увагу і на різницю між окремими гатунками драматичного діалогу, не говорячи вже про інтерлюдії, в яких „проста мова“ панує іноді безроздільно. Такі самі варіанти літературної мови зустрінемо і в прозі, напр. в проповідях різного типу (про це далі).

Та типологія віршованої літератури не обмежується встановленням гатунків. Не меншу роль грає час та автор. В окремих випадках ми простежили хоч би тенденції хронологічного розвитку (епіграма, гербовний вірш), а на прикладі віршової реформи Сковороди бачили, що українська барокова поезія знала не лише реформи, а навіть спроби революцій. Було б несправедливо обмежитись на розгляд лише свідомих спроб реформувати поетичну форму. І мова, і стиль, і композиція творів української барокової поезії не менш тісно зв'язана з особистістю авторів, аніж мова, стиль та композиція творів інших епох. Думаю, що для читача цих „Нарисів“ такі імена, як Величковський або Сковорода вже придбали хоч би деякі риси літературної індивідуальності. Ще яскравіше, що правда, індивідуальність авторів виявляється в драматичних та прозаїчних творах. Віршовані твори меншого розміру, на жаль, занадто вже часто залишились для нас анонімними (не дивлячись на частий вжиток акростихів, що повідомляють нас про імена авторів: на жаль, ці імена іноді єдине, що ми про авторів знаємо). Але і це не виключає можливості при детальному дослідженні окремих творів встановити по меншій мірі належність певних груп творів до певних „шкіл“ чи напрямків української віршованої барокової поезії. Певна праця в цьому напрямку пророблена, з окрема Перетцем в його цінних аналізах стилю українських віршів. Але поки зроблено в цьому напрямі лише порівнює дуже мало.

Барокова література мала тенденцію до універсальності, до всеохопливості. Ця тенденція — загальна риса духовного життя барока. Це епоха різних спроб універсальних наукових та філософічних синтезів: більшість цих синтезів зараз забута, — поруч з спробами філософічних всеохопливих систем від Бекона до Ляйбніца стояли числені системи, які зараз відомі лише посередньо, завдяки їх зв'язку з якимись іншими духовними з'явищами, що і зараз цікаві — так про універсальну систему Альстеда децю знаємо, завдяки його впливу на Коменського; „пансофію“ самого Коменського було втрачено (її відкрив в рукопису кілька років тому лише автор цих „нарисів“). Характеристично для часу саме слово „пансофія“. Такаж універсальність живе в великих композиціях часу барока: величезні будови церков, палаців та монастирів з нашого пункту погляду „переобтяжені“ численими фігурами, обсяжними малярськими композиціями тощо. Архітект барока бажав, щоб його будову було прикрашено цілими серіями статуй, що розривають увагу глядача, але пляновані здебільша, як певна цілість — напр. цілих шеревів св'ятих, що утворюють якийсь „універсум святости“. В подібних всеохопливих композиціях кохається і барокова література: ми вже згадували про „енциклопедії“ емблематичної поезії, про обсяжні збірки емблем (напр. Менестріє або Бош(іус)а та амстердамську збірку 1705 р.) та про універсальні збірки емблематичного матеріалу (напр. Піччелі або Лавретуса). Збірка епіграм Логау обіймає більше тисячі номерів, „Херу-

бинський мандрівник“ Антєла Силезія дає в шести книгах коло півтори тисячі епіграм релігійного змісту, — скарб образів містичної поезії має бути в них вичерпано до кінця, ще перед Антєлом Силезієм в тому самому Бреславлі Данієль Чепко склав таку саму всеохопливу епіграматичну збірку спорідненого характеру. Теоретичні підстави містичної поезії оброблені в різних творах нам вже знайомого Максиміліана Сандеуса: це збірки містичної емблематики та символіки, подібні до менш односторонніх збірок Пічінелі та інших. Українська література з різних причин лише в незначній мірі виказує цей потяг до універсалізму; хоч і друковані збірки проповідів (напр. Галятовського або Радивилівського) або Мінеї Дмитра Туптала або писані твори (хроніки, рукописні збірки проповідів) цілком в дусі цього універсалізму. Не бракує його і рукописним збіркам світського або мішаного характеру. Але перешкодою були з окрема обмежені матеріальні засоби, що унеможлилювали обсяжні друки. Український барок виявляє типовий для барокової культури універсалістичний дух в іншому напрямку.

Універсалізм барока не лише універсалізм екстенсивний, але і інтенсивний. Себто він виявляється не лише у всеохопливості тематики, але і у всеохопливості напрямку, в якому ця тематика оброблюється. Про романтичну людину з повним правом сказано, що вона має „протєїчний“ характер, себто до ідеалу людини романтики належить її здібність подібно мітичному Протею змінитись в різні постаті, перекидатись та обертатись в різні людські типи, все переживати та все розуміти. Споріднений з романтикою барок, може, не так цінить здібність людини змінитись: хоч авантурники, мандрівники, „протєїчні“ натури серед людей барока не рідкі. Але барок не в такій мірі індивідуалістичний, як романтика, дивився не лише на окрему людину, а на ціле суспільство: всебічність, ріжнومانітність напрямку, настрою, стилю та форми вимагали не від окремої людини, а від духовної цілості суспільства. Тому барокова література певного народу або певної країни природно обіймає найріжнومانітніщі настроєм та стилем твори, від профетичних до профанічних та навіть до порнографічних. Цікаві приклади типових барокових духовних спілок є напр. Товариство Ісусове або „Die fruchtbringende Gesellschaft“ в Німеччині. З обох вийшли твори найріжнومانітніщого характеру: типове для єзуїтської літератури є плекання найріжнومانітніщих жанрів, від екстатичного трактату та містичної поезії до наукового трактату — не лише на тєологічні теми, а напр., як це є в творах одного з найцікавіщих письменників-єзуїтів, Атанасія Кірхера — на природничі („Підземний світ“ та „Фізіологія“), музичні („Музурія“), філологічні (праці Кірхера з єгиптології), архєологічні („Лациум“), географічні (про Хіну) філософічні ітд.; Кірхер не лише винайшов гіпнозу, вигадав чарівний лєкстар, та навіть дитячі грашки, але й зробив перші спроби до розв'язання гієрогліфів, стоїть у початків єгиптології, заховав для нас уривки античної музики, спекулював про мешканців планет ітд. Члени „fruchtbringende Gesellschaft“ залишили твори — поза науковими — в усіх галузях літератури від містичної та маїчної до еротичної. Цікаві та типові для барока і нечekanі синтєзи найріжнومانітніщих типів думання та переживання: еротично-містичні емблеми Вен(іус)а зображують Венєру та купідонів, але мають на увазі любов Божу до людини, єспанський містик Іоан від св. Хрєста вкладає свої містичні думки в форму коментару до еротичного сонєту, почасти сінтєзу еротичних мотивів з релігійними знайдемо і в емблематичній збірці Гуго. Від Вєна та Гуго починається довга традиція що має в собі такі твори, як збірку Я. Лєйкєна, вірші Г. Арнольда та М^{ме} де Гюйон, та нарєшті для нас напівпротєскні „єротично-

духовні" пісні графа Цінцендорфа. Еротично-авантурний роман має паралелі в барокових життях святих. Можна було б розповісти багато цікавого і про синтезу огидливого та гарного в творах на тему смерті та „останніх річей людини“ (спеціально смерті та аду). Подивувідна для нас є й барокова синтеза античності та христіанства, що робила такі труднощі церковно орієнтованим дослідникам української літератури. Але ця синтеза породила на Заході цілі твори, як напр. „Христіанського Геркулеса“ або „Христіанську мітологію“ вчителя Коменського, Йоганна Валентіна Андресе тощо.

Український духовний барок був з певних історичних причин трохи „однобічним“ (пор. главу 8). Його представники були в більшості духовними або пройшли через духовну школу. Єдина висока школа була на Україні школа духовна (хоч і немає сумніву, що до половини 18 в. вона стремилася задовольняти також інтереси світських кіл, та може ставила їх на одному ступні з інтересами церкви). Тому знайдемо в українській бароковій літературі релятивну перевагу релігійної тематики. Але ця перевага не є безроздільним пануванням. Навіть у творах духовних авторів знайдемо також спробу синтезів або по меншій мірі одночасне існування у того самого або різних авторів найрізноманітніших, навіть антитегічних устремлінь, тенденцій, настроїв, форм, стилів. Звернути увагу на цей діапазон української віршованої поезії барока буде завданням дальших сторінок. В попередніх главах ми обговорили лише окремі, не так вже численні типи барокового віршу. Дальші вказівки на антитези українського барокового віршу мають бути до певної міри корективом до попередніх глав. Дещо я можу твердити на підставі матеріалу, зібраного в попередніх главах, для де яких питань маю навести матеріал тут, деякі проблеми (питання мови) ще буде детальніше обговорено в дальшому.

До тем, які мають бути читачеві до певної міри ясні, належить питання про характер мови українського барокового віршу. Маємо такі твори майже простою мовою, як деякі епіграми Величковського, як „Ой ти птичко жовтобоко“ Сковороди. Поруч з цим стоять твори, писані майже чистою слов'янщиною (розуміється, української редакції), як епіграми св. Дмитра Туптала Ростовського або Гаврила Домецького (див. „Вінці“ в 2 главі цих нарисів; цікаво, що саме Домецький писав теоретично-аскетичні трактати „простою мовою“, — отже довів практично своє вміння користатись обома стилями, — але, дивним чином, обома стилями в тих іатунках, що ми їх не вважали б звичайними сферами для вжитку цих стилів!).¹ А до ще іншого типу належить більшість пісень „Саду“ Сковороди, що їх написано слов'янщиною „нейтрального“ східнослов'янського типу (про це ще згодом; „східнослов'янський“ тип, який репрезентовано також в пізніших проповідях Стефана Яворського, а почасти в пізніщих проповідях Дмитра Туптала утворено шляхом усунення з української редакції церковнослов'янщини усього, що протирічить московській редакції; українські фонетичні особливості, в першу чергу „и“ = „ы“ та „ѣ“ = „і“ залишаються, залишаються певні лексикальні елементи українські; тип слов'янщини, що утворюється таким шляхом, не є, розуміється, „московським“ типом, але не є вже і традиційним українським, називаю його умовно „східнослов'янським“). Приклади „простої“ мови дуже часті в пісні: серед світських пісень українського барока маємо такі, що роблять враження якихось „монтажів“ з окремих рядків народних пісень або навіть запису народньої пісні; не бракує таких пісень і серед духовних пісень. Ось лише приклади:

Хто тилко знаєть, що Господь в небѣ,
На що ся журишь о своей потребѣ;
Коли Створитель розказаль намъ жити,
Он розгадаєть, що исти й пити.
Одежду даєть грѣшному тѣлу,
Упасти не даєть своему дѣлу...¹

* * *

Взиваєть тебе ціла Україна,
Диво Царице, надежда єдина,
Абись подала руку й в пригоді,
В огню, повітру, війні й голоді.
Ти нам чрез Сина збавлене справила,
Хоч душа з тілом много зогрішила.
Не дай пропасти, маєш до нас право,
Отжени сильно всяко зло лукаво...²

* * *

Гвалтом знята	Богъ ласкавій
Земля свята,	Для поправы
Кровію злита	Христіаномъ
за роскошь свѣта.	Даєть кари. ³

* * *

Плачєть образ чистой Панны во веси Ярку, —
Маємъ ждати остатного що-часъ ярмарку:
Недалеко южъ судъ Божій,
Наступєть вѣкъ ворожій,
Платити треба.⁴

* * *

Подякуєме Пану Богу, Дайме честь и хвалу ему! Он про своє, о, мучиння Давъ намъ грѣховъ отпуцциня.	З неба зступивъ, понижився, Изъ Маріи народився, Трицять третій рокъ працюваль, Коль на святомъ крестѣ вѣмираль. ⁵
---	--

* * *

Тамъ за горою, за небесною
святїи веселятєся.
Тамъ подъ землею, преисподнею,
ахъ, грѣшнїи смутятєся.

А вы, святїи, вы, весельи,
чого ся веселите?
А вы, грѣшнїи, вы, смутнїи,
чого ся вы смутите?

Огнемъ насъ палаять и тмою давятъ,
охъ, наша злая доле,
Студнею знобятъ, сѣркою поятъ,
роскошь насъ вѣчне коле.

Кайтєся за насъ, споминайте насъ,
житєли свѣта того,
Свѣтомъ гордѣте, Богу служите,
уйдете того злого.⁶

* * *

То-жъ мѣ немило що ся змерзило на свѣти жити, грѣхи плодити.	На смерть не дбаю, не памятаю, же маю вмерти отъ той смерти...
---	---

* * *

Кажуть людє, що я умру, а я хочу жити,
Бо живучи на семъ свѣтѣ, треба согрѣшити.
Ище сонце не заходить, спати положуся,
До сповѣди не готуюся, Богу не молюся.

Ой, якъ вдарать усѣ дзвони об третой годинѣ,
Поклонюся всему свѣту и своей родинѣ.
Зостанєця срѣбло, золото, дорогѣе шати,
А вжежъ менѣ из собою нѣчого не взяти.

Гей, коцъ бимъ взяв из собою, тамъ того не треба,
Сажень землѣ, чтири дошки, спасенія з неба.
А якъ вкинуть грѣшне тѣло в глубокие доли
И присиплють пѣскомъ очи, не глянуть нѣколи.⁸

Такі виписк можно б було продовжити. Але і цього достанє, щоб уявити собі „діапазон“ мовних варіацій барокової лірики: на одному боці — чиста церковна, на другому „проста“ мова. Можна думати, що такий широкий мовний діапазон був можливий через брак нормування мови: не було ані визнаного центру, що мав би право перевести таке нормування, а — що ще важливіше — не було достатньої граматичної літератури. Але, мені здається, що норма не унеможливила б була мовних варіантів: вони належали не тільки до мовною недбалости, або розбіжности поглядів на літературну мову, але і в — невисловленій наявно — ідеї різних мовно зкрашених стилів, ідеї, що не без впливу українців прийнялась в 18 в. в російській літературі. — Заведення народньої мови до літератури було лише почасти у Котляревського самого звязанє з деяким пробудженнєм національного почуття, у сучасників та безпосередніх попередників Котляревського та навіть послідовників народня мова з'явилась в творах певного гатунку, де її припускала та навіть вимагала поетика доби класицизму: в травєстїї, в „бурлескній“ поезїї! Мова духовних пісень епохи барока, що лише до певної міри наближається до народньої, простої, є значно

серьозніща, поважніща, аніж мова травестій духовних пісень кінця 18-го віку, в якій маємо часто не лише „простоту“, але „простацтво“, навмисне, та призириаве вулгарізування, іноді огидливе, а іноді лише смішне. Елементи тогож стилю, що зовсім чужий бароку, зустрінемо ще в „одах Гараська“ Гулака-Артемовського; пізніше цей стиль переходить до „малоросійщини“, яка вже поза межами літератури. Згадаємо:⁹ травестія різдвяного віршу:

1. Для сих родин всяк християнин вминає ковбаси,
Баби, діди, пиво, меди, горілку варену
кухликком п'ють, з книшами труть свинину печену.
Хлопці, дівки навпередки бігають під хатки
і, як вовки або свинки, скиргичуть колядки...

в той самий час на небі:

2. Пророк Давид там же сидить і в кобзу грає,
пісню святу Спасу Христу з Псалтирі читає.
Чорнявий Хам сидить теж там і ріже в сопілку,
сам добре п'є і всім дає квартою горілку...

Або травестія великодньої вірні:

3. подяли їм хліб і сіль,
кождому по чарці пива.
Тут Давид наробив дива:
приударив в гуслі так,
що скакати хотів усяк.
Сарра кинула і ліжку,
піднімала гарно ніжку,
а за нею і Рахиль,
Лія кинула костиль;
і Ревекка вийшла з мочи,
протирає хусткою очи,
понеслася гопака...

Інша (Христос говорить до св. Діви Марії):

4. „Чого, Марусе, так ти плачеш?
Я воскрес — сама ти бачиш.
Жиди-ж аж на пуп кричать,
що не рушена печать...“

(Адама та Єву звільнено з пекла):

Й дали вони з пекла драла.
Єва на всі жили брала,
а Адам аж упоїв, —
поперед усіх летів...

Або „політична“ сатира — в дійсності травестія:

5. Що там за біс гарчить?... курнявкать, гавкать стаал.

Що се?... Яка там тварь мсмскає: ми, ми?
Ах, трясця ж його ма! — рівняються з людьми!...
Не тільки ж бо з людьми, а навіть з козаками!
Ах, пласмя гаспидське, та ми ж вас нагаями!...

За винятком того, що в деяких з наведених уривків мова добра, а в інших навіть не чиста українська (3), треба бачити в таких творах не якесь „народництво“, яке вбачали в них старші історики літератури, а панське призириство до „натовпу“, до народу, якого мовою можна писати лише таку пародію не те що на людську думку, а і на людське релігійне та естетичне, а не в останню чергу і мовне, почуття! І такі травестії, не дивлячись на їх иноді чисту мову, належать не до національного відродження, а до найглибшого національного занепаду, до часу, коли українська література барока, яка знала такі числені літературні гатунки, зникла, а замість цього багатства з'явилась травестія кількох літературних гатунків, — травестія, для якої її нормальним доповненням були російські: епос, ода, релігійна пісня ітд. Як бачимо, наближення мови до народньої мови купувалось таким зниженням духовного, та національного з окрема, достоїнства, що не повинно б було бути сумніву, яке літературне з'являє треба вище оцінити: барокову мовно нечисту літературу або класицистичну травестію... Що від травестії народня мова перешла до поважної літератури, яка відновила стару літературну традицію та утворила нову, — це заслуга вже не класицизму, а переважно романтики, а почасти, може, й деяких інших духовних течій 19. віку.¹⁰

Був в межах поезії барока такий великий діапазон мовних варіацій, то не менше було і варіацій стилістичних. Може не потребуємо заглиблюватись в розгляд стилістичних деталей. Звернемо увагу на велику антитезу складного та простого, що проходить скрізь все барокове духовне життя. Надзвичайно складним системам барокової думки відповідає прозора-проста, майже примітивна в своїй будові система Декарта, — теж дуже барокова за своїм духом (до речі, дехто з послідовників Декарта, наприклад геніальний Н. Мальбранш, ускладнили цю систему до типової „бароковості“). Складним композиціям напр. Тепольо можемо протиставити простоту барокових Рембрандта або фан Гальса. Ми бачили зразки бароково-складної віршованої поезії. Поруч з нею стоїть проста та прозора. Поруч зі складними структурою епіграмами Величковського або ще складнішими, збудованими на найвишуканіших повтореннях епіграмами „вінців“ (глава 2) ми могли вказати на епіграми Сковороди, почасти примітивно-прості. Між тим той самий Сковорода писав бароково-переобтяжені символічними та стилістичними прикрасами прозу або вірші „Саду“. Та можемо вказати і на інші приклади. Як раз, що до епіграми, маємо в українській традиції велику кількість прозорих епіграм напр. зі збірки „Діоптра“ (цитую за другим виданням 1698 р.). Що ці епіграми залишились улюбленими і в часи пізнього барока, про це свідчить той факт, що одну з них знаходимо і в так часто цит. нами рукописній збірці (стор. 126, Діоптра ргі, зв.)^{10а}. Наведу кілька прикладів епіграм, що прикрашають прозаїчні морально-аскетичні трактати, якими є глави цієї цікавої книги. Вони надзвичайно просто та прозоро збудовані; мова церковно-словянська, без наближення до народньої мови, але з лексікою що не протирічить українській. Прозорість епіграм залежить від простоти будови речень, частих синтактичних паралеліз-

мів між ними; речення здебільша = рядок, але в кожнім разі два рядки утворюють певну синтактичну та семантичну цілість.

1. Прекратко есть веселящее,
Но (оувы) вѣчно мучающее. (е)

*

Не зри на настоящую красоту,
Но на нескончаемую неслѣпоту. (е)

*

Многая миръ всѣмъ щедро обѣщаетъ,
И обѣты своя неисполняетъ. (ов.)

*

Хотяй смертныхъ бѣдъ неспознати,
Тщися лестій мірскихъ бѣжати. (од, зв.)

*

5. Брате, словесемъ врага не вѣруй твоего,
Дондеже преидеть скорый бѣгъ житія сего. (ов, зв.)

*

Аще хоцещи во славу безконечной жити,
Потщися Ісусу Христу оугодно служити. (ои, зв.)

*

Аще хоцещи со Христомъ веселити,
Вожделѣй иго его благое носити. (пз.)

*

Небесныхъ ради благъ красоты
Мирской хранися слѣпоты. (чө)

*

Сей миръ скоро ся скончаеть,
Богъ же во вѣкъ пребываетъ. (чз, зв.)

10. Аще враги успѣвають в твоємъ гоненіи,
И ты успѣвай, брате, во своемъ терпеніи. (ра)

*

Хоцещи ли, о брате, спасенія,
Бѣжи мира и люби гоненія. (ра)

*

Бѣжи, Христолюбче, мира окаянна,
Яко измѣнна и непостоянна. (рз)

*

Жити естъ не оудобъ зѣло
Посредѣ лукавыхъ цѣло. (рѣ)

*

Доидежи, пришелче, в семъ поживеши гѣлѣ,
Да будет вина, конецъ Бог во всяком дѣлѣ. (раі, зв)

*

15. Люби оумаленіе
И храни смиреніе. (рк, зв)

*

На небесномъ Престолѣ сподобишися
Вознестися, егда малъ сый смиришися. (ркв, зв)

*

Хотяи узрѣти Бога ясно,
Сохрани чистоту опасно. (ркз, зв)

*

Коль праведно нарицается сей миръ
Въ божественном писаніи лицемѣръ,
Иже внѣду красоту намъ являетъ,
Внутрь же уду суету скрываетъ, (с, зв.)

*

Хощеши ли имѣти крѣпко чаяніе,
На Господа возлагаи все оупованіе.
Той бо естъ вѣрній, своихъ другъ не забываетъ,
Ихъ же яко зѣницу ока соблюдаетъ. (оз)

*

20. Вавлонъ сей непришель еси населяти,
О изгнаничс, но со плачемъ поминати
Небесного Сіова, в немъ же обитаетъ
Отецъ нашъ и во свой ты покой призываетъ. (ча)

*

Не слухай плоти, мира, діавола, зовущихъ
И в бездну адову ты мучити вѣдущихъ,
Но Христа слухай Бога и Спаса твоего,
Любезно прійми его до дому своего (чѣ)

*

Не прилагайся, брате, несмысленнымъ скотомъ,
Бѣжи клятвы вѣчной Мирской со Лотомъ.
Ниже сердцемъ и лицемъ воспяты обращайся,
И на высотѣ горней в тишинѣ спасайся (рѣ)

*

Аще во вѣки хощеть кто несогрѣшати,
Должен ест(ь) смерть, судъ, ад и Небо поминати

Потрудися первыхъ сихъ тріехъ оубѣжати,
И возможеши в четвертомъ всегда пребывать (ргі, зв.)

*

Смотри многу суету мира сего быти,
Всѣхъ бѣжи, странниче, яже могутъ ты вредити.
За онъ блаженный животъ сей краткій презирай,
И во краткомъ семъ бѣгствѣ Воспятъ ся не озирай (рѣі)

*

25. Любимиче, къ Богу обратися,
Оставивши суетства, потрудися.
Ему токмо оусердно оугаждати
И прилѣжно въ виноградѣ дѣлати,
Отвращая отъ вѣстей оушеса
И отъ суеты мирскихъ своя очеса. (гі, зв.)

*

Хотяй Христу животъ свой оугодиѣ кончати,
Безвѣстную смерть еси должень поминати.
Сія же травосѣчу ся оуподобляеть,
Понеже безвременіи всѣхъ насъ посѣкаетъ.
Не извѣствуетъ смерть о себѣ и не трубитъ,
Егда в житіи семъ насъ преходящихъ губитъ (рси-рзі)

*

О яко же лучше есть Христу работати
И с нимъ во обителяхъ горнихъ царствовать,
Нежели ради мирской лютой работы
Понести гладъ и туне изливати поты.
Ты чужими бѣдами тѣмже накажися
И жестокого ига мирскаго хранися,
Благое иго носи Христова любезнѣ
Выну, яко увягло (?), драго небезмеднѣ (ш-цд.)

*

Тѣмъ же отъ суеты ся въздержи
И отъ сердца отвержи
Чести похотеніе,
Възлюби смиреніе.
Егда же смерть приходитъ
И отъ мира изводитъ,
Зри, яко суть всѣ чести,
Оувы, мировы лести,
Яже здѣ исчезаютъ,
Поазы не оставяють
И пагость налагають. (кд.)

*

Блаженъ, иже ся выну в смерти поучаетъ
И тоя в мирѣ всюду по вся часы чаеть.
Оутро помышлетъ ся во вечеръ не жити,
И паки в вечеръ к тому оутру не быти.

Блаженъ, иже на суетная не оупова,
 Но на исходъ благая дѣлу уготова.
 Сего злополученье никосже срящеть,
 Егда смерть свирѣлая готова обращеть.
 Блаженъ, иже ся таковъ быти понуждаеть,
 Яко вси во смертный часъ обрѣсти желает.
 Сій получить за труды и воздыханіе
 Вѣчнаго покоища мздовоздаяніе. (ргі.)

*

30. Ниже кто Христу любезный бываетъ,
 Развѣ сей, иже миръ презираеть.
 Никтоже можетъ Бога любити,
 Аще себе, миръ не хоцеть презрѣти.
 Посемъ, любимиче мой, познаеши,
 Аще любовь свою къ Богу стяжаеши.
 Егда прежде мира ся отречеши
 И въ слѣдъ Христовъ день и ночь течеши,
 Тѣмже елико Бога возлюбиши,
 Толико вся земленная презриши.
 Не хоцеть Богъ имѣти раздвоенно
 Въ насъ сердце наше, ниже раздѣленно.
 Но цѣло всегда хоцеть съдержати.
 Тѣмже недостойтъ намъ погубляти
 Преблагаго сокровища толика,
 Призираемъ подъ солнцемъ вся, елика
 Суть прелестна, духа оутѣшеніе
 Получимъ и житія свершеніе. (В-г.)

Я дозволив собі виписати цей довгий шерег епіграм з „Диоптри“, бо вони добре репрезентують інший тип барокової епіграми, аніж той, яким ми займались в розділі про епіграму: епіграми ці не менш витончені, але в певному відношенні репрезентують барокову простоту: рими майже виключно ірамаіичні; неірамаіичні: спасенія :: гоненія (11), скотом :: Лотом (22), работы :: поты (27); але важко сказати, щоб вони робили вражіння нецікавої одноманітності (добре порівняти їх з часто, дійсно, недоладними ірамаіичними римами Клементія, яких нудна одноманітність — головна хиба віршів Клементія). Повторень майже немає (в усіх 65 епіграмах книги їх усього кілька, мабуть, випадкових; в наведених епіграмах: успѣваю, успѣвай (10), слухай (2 рази, 21), бѣжи, бѣгствѣ (24) мирскои, мирскаго ига, иго (27), мира, мировы (28), смерти, смерть, смертный (29), мир (2 рази), мира, любезный, любимиче, любовь, Христа, Христовъ, Бога (2 рази), Богъ, возлюбиши, презираеть, презрѣти, презриши, призираемъ (30), остання епіграма — це, мабуть, єдиний приклад навмисних повторень в цій книзі; схема: 1 . 2 / 3 . 4 / 5 . 2 / 3 . 4 / 2 / 2 / 3 / 1 / 5 . 2 / 4 / 5 / . / . / . / . / 4 / . / . /), навпаки автор (напр. епіграма 26 або 29) ніби навмисне уникає повторень, там, де вони могли б легко бути, замість слів з пнем „смерт-“ автор вживає ріжних описових виразів: не быти, не жити; або: „работати“, „изливати поты“ (27) ітд. Про постичне вміння автора свідчить між іншим влучний (хоч і не частий) вжиток переносів, з окрема „сильних“: 16, 20 (поминати / небеснаго Сіона; обитаеть / Отець нашъ...), 27 (любезнѣ / вышу), 30 (раздвоенно / въ насъ сердце /; погубляти / преблагаго сокровища;

слика / суть прелестна; оутішеніє / получим). Отже ми можемо вважати простоту цих епіграм плодом наміру та поетичного вміння автора; це навмисна простота, яка теж належить до стилістики барока (пор. деякі епіграми Логау або Ангела Силезія). Дуже влучні часті антитези, що сполучені з синтактичним паралелізмом, підтримують це наше твердження: прекратко — вѣчно, веселящее — мучающее (1), настоящую красоту — нескончаемую неслѣпоту (2, подвійна антитеза, яка дуже добре виявляє протилежність між життям, орієнтованим на позитивні якості цього світу та життям, „негативно орієнтованим“ на вічні муки ада), обѣщает — неисполняет (3), смертныхъ бѣдъ — лстїей мирскихъ (4), небесныхъ — мирской, красоты — слѣпоты (8), миръ — Богъ, скоро — вѣчно, ся окончаетъ — пребываетъ (9, потрійна антитеза!). На небесном Престолѣ — малъ сый, вознестися — смиришися (16), внѣду — внутрь... уду, красоту — суету (внутрішня рима!), являетъ — скрываетъ (18), Вавлонъ — Небеснаго Сїона, населяти — поминати (20), плоти, мира, діавола — Бога и Спаса (21), онъ блаженный живот — сей краткій (24), в довших епіграмах складніці антитетичні будови (25, 27: антитези — рядки 1—2 та 3—4, 5 та 6—8), при чому антитеза здебільша стиснена, згущена в небагатьох рядках або сусідніх словах (пор. 24, 26: животь — смерть, 30, де та сама антитеза повторена кілька разів: рядки 1—2: Христу — миръ, 3—4: Бога — себе, миръ, любити — презрѣти, 7—8: мира — слѣдъ Христовъ, отречеша — течеша, 9—10: Бога — вся земленная, возлюбиши — презриши, 11—13: раздвоенно, раздѣленно — цѣло). — Цікава і тематика епіграм; вона здебільша дуже проста, власне простіща, аніж зміст прозаїчного тексту книги; але зустріваємо тут чимало тем улюблених та „вічних“: омана світу (18), „приятнь“ з Богом (19, тема Сквороди та „Лабіринту“ Коменського), блукання в цьому світу в шуканнях небесної батьківщини (тема „Лабіринту“ Коменського — 20), „чотири останніх речі людини“ (23, цей вірш виписано, ма буть, завдяки його цікавій будові та тій мініатюрній формі, в яку автор влив такий складний зміст, в часто цит. нами рукописній збірці Михайлівського монастиря)¹⁰⁸, Христос, яко гість людини (напр. друга частина „Лабіринту“ тощо — 21), „жінка Лотова“ (тема діалогу Сквороди під цією назвою — 22, те саме, без згадки про Лота — 24), смерть яко косар (тема, що улюблена бароком, та жива ще в романтиці, як вже згадане напр. у Брентано та Шевченка — 26), „ціле серце“ (тема Сквороди — 30) і т. д. І це багатство тематики теж свідчить про „витонченість простоти“ цих цікавих продуктив епіграматичного вміння українського барока.

Можна протиставити і „вченість“ та народність. А ні епіграми Величковського, а ні церковнословянські епіграми інших авторів, не дивлячись на складність їх будови, не виявляють якоїсь спеціальної вчености. Деякі елементи античної мітології ми зустрівали зате в емблематичних та гербовних віршах. Типовим продуктом „вчених віршів“ є напр. „ЕУХАРИСТІОН“, київська збірка 1632 р. Збірка, присвячена автором Могилі. Збірка розпадається на „Геликонъ“, в якому оспівуються сім „вільних наук“, та „Парнассъ“, де автор звертається з окрема до кожної музи; обидві частини вставлені в рамки інших віршів. Про стиль їх можуть свідчити такі проби:

Старыхъ гордост' погановъ весь свѣт наполнила,
 Скоро тол'ко их глупство Мудрост(ь) заслонила:
 Бо гды Наукъ початокъ з Гипокрину маеть,
 Южъ Пегаса ажъ назбыт з Кадмомъ выславляет...

Пречестнѣйшій нашъ Отче, Прометеомъ званый,
 Отголь будешъ в Россіи запомяткованый.
 Нуртъ рѣки Красномовства, южь початокъ Нилу
 Будеть знати Понта, бо от тебе силу
 Нилъ принялъ седможродлыхъ южь Наукъ высокихъ,
 Южь потечеть до границъ Россіи широкихъ.
 Реторика звитязцу з триумфомъ витаеть,
 Але впродъ на Патрона пилно поглядаеть:
 При немъ триумфалный день будетъ опѣвати,
 Фундатора тежъ в вѣчной славі фундовати.

або:

Каллиопе, звитяздовъ преславныхъ похвало,
 Оумолкни, що ся пред тымъ за погань ставало,
 Не выноси Алциду з Ахиллесомъ дѣльнымъ,
 Не заледай Гектора з Енеашемъ силнимъ.
 Ото маешъ Рицера моцїй несслыханыхъ,
 Звѣтяжцу над Ербом сил непоровнанных...

Познаеть дѣльность славныхъ Россійскихъ Гетмановъ,
 Вѣдомости доступит в житю можныхъ Пановъ:
 Европу тотъ, Азію з Африкою змѣритъ,
 Котрій розумъ в широкихъ Гісторіяхъ ширит...

Вірші повні — іноді добре вжитим — скарбом античної вчености; зустріваемо тут: Артаксеркса, Архімеда, Атлас, Аристотеля (= Стаїрита), Геркулеса, Гіполіта, Гортензія, Діогена, Кира, Кадма, Ксенофана з Колофону (елеата, про науку якого автор подає вірні відомости!), Кекропа, Ксанфа, Карнеада, Лаомедона, Мецената, „Мавританського короля“ (Альфонса X. Кастильського, видавця відомих астрономічних таблиць), Олімп, Орфея, Пітона, Родопи, Фемістокла, Феба, Циклади, Язона і т. д. До лексики автора належать такі слова, як: архетип, астролог, астроном, атлети, зодіак, колюмна, мірада, планета, сафір, філяр, хризоліт, і т. д. Ми не гадуємо тут імен всіх 9-ьох муз і т. д. — З цією античною вченістю можна порівняти християнську вченість (іноді в віндях). Але цікава і протилежна — та теж для барока типова — течія: спроби зорієнтувати штучну поезію на народню поезію. Це вже не питання мови, про яке ми говорили раніше. Це питання використання форм народньої поезії. Ми вже гадували про штучні пісні, що виглядають, як „монтажі“ з уривків народних пісень.¹¹ Не менш цікавий вжиток прислів'їв. Ми з ним ще зустрінемося при вивченні проповіді. Але вживає їх і вірш. Ось напр. декілька прикладів з Клементія: „Правдою не поживится“ (2), „Голова мѣсца шукаеть“ (15), „Часть за часть, а к вечеру ближе“ (17), „Где любовь — там самъ Богъ“ (42), „Волно псови и на Бога брехат(ь)“ (55), „Не мѣй собі сто коп, як сто друзей“ (70), „Даст Богъ ся упити, а онъ не хочет пьяний спати ся положить“ (75), „Велик свѣт, да нѣгде дѣтъ“ (77), „Дивная рѣчь, що в хатѣ пѣч“ (80), „Покул(ь) взыйдет солнце — виѣст очи роса“ (92), „Никого чорная рыза не спасаеть“ (112), „Хто богат, той всѣмъ братъ, а хто ничего не маеть, того никто не знаеть“ (113), „Лѣпш желѣзо у водѣ варити, неже (псюю личину) жену злу учити“ (132), „Искра поле зпаляеть, а послѣ випаленя и сама погибаетъ“ (133), „Богъ тому дав, хто ровню понявъ“ (146), „Не той пиво пѣть, хто варит“ (212), „Рука завше руку миеть“ (230), „Птица своимъ носом сита“ (234), „На зыму лѣто работаетъ“ (237), „В старцы

пугою не вгнати, а з старцовъ хоч калачем стал би пудманяти" (258), „Не вкравъ, але доставъ" (264), „У гурту їсться спорно і каша" (265), „Котрий чоловікъ добре выпиваєть, теди такому Панъ Богъ на пиво даваєть" (292), „В жорна добрыє що вкинь, то змеле" (292), „Козацкому роду — мало кожда, або теж — не машъ переводу" (296), „Не таков враг, як его малюют" (355) ітд., ітд. Клементій склав, до речі, велику збірку народних приповідок та прислів'їв, яку ще не видано.¹² Подібні менші збірки зустріваємо і в рукописних підручниках реторики. Та на безпосереднє використання народньої поезії, розуміється, не обмежуються „народні" мотиви віршів українського барока. Але цей вжиток скарбниці народньої поезії ще не досліджено.

Типові для барока не лише антитези ріжних стилів життя, науки, мистецтва, але і синтези цих ріжних стилів в одній і тій самій людині, в одному і тому самому науковому, літературному, мистецькому творі. Часто дивуються, як представник модерної астрономії Кеплер міг разом з тим займатись астрологією, — часто роблять спроби, ігноруючи синтетичний характер культури барока, з'ясувати це „протиріччя" так, що Кеплер, мовляв, займався астрологією для заробітка, а астрономією з власного наукового переконання. Коли трохи заглибитись в читання творів великого швабського вченого, легко побачити, що таке пояснення є цілковитою помилкою: науковий ідеал Кеплера сполучував в собі і стару і нову науку. Самий стиль суто астрономічних творів Кеплера стоїть в різкому протиріччі до наукового стилю нашої сучасности: Кеплер сполучує надзвичайну екзактність спостережень та віру в абсолютну точність числових та геометричних закономірностей у світі з вірою в всебічну гармонію світу, яка відкривається не лише емпіричному дослідженню, а так саме і дедукції та навіть фантазії, напів-містичній інтуїції вченого... Для історика літератури найбільш цікаві усі спроби синтезу античности та христіанства, що так типові для доби барока. Їх типовість помітили навіть дослідники української барокової літератури, але вживали прикладів таких синтез (Діва Марія — Діана, хрест — трезубець Нептуна, святі або прачославні ієрархи — античні герої, „Епікур-Христос" у Сковороди і т. д.), щоб поглузувати над чудернацтвами та примхами постів барока, щоб показати весь несмак барокової поезики!

Характеристичне для барока і сполучення серйозности та шутки в усіх родах поезії, навіть в найсерйозніших — в релігійній поезії. Дозволю собі наприкінці цих побіжних заміток звернути увагу на такі синтези релігійної серйозности та шутки, релігійного почуття та мистецької гри в українській бароковій релігійній пісні. Ось кілька прикладів:

Соберітєся, вси чоловіки,
На триумф нині, агтелив лики,
Спївающе весело,
Вискакуйте навколо:
Гоц, гоц, гоц, гоц, гоц, гоц, гоц, гоц,
гоц.

Бо намъ Марія Дїва Пречиста
В убогой шопї зродила Христа,
Которому хоть в будї
Граєт Грицко на дудї:
Гу, гу, гу, гу, гу, гу, гу, гу, гу.

Зобачевши то, пастухъ Данило,
Скочивъ до шопи, бо му не мило
При вовечках зостати,
На пїщалку заграти:
Фю, фю, фю, фю, фю, фю, фю, фю.

Гаврило старій зловилъ барана,
Взявше на плечї, занїсь до Пана.
На коляду даруєть
И в ноги цїлаєть:
Цмок, цмок, цмок, цмок, цмок, цмок,
цмок, цмок.

Во яслехъ лежить,
Квѣтъ в рукахъ держить,
Непостижимій
И недвижимій.
 Богъ намъ родился
 И пеленами повился.

Треба то знати,
Же из бидляти
Створителъ нынѣ
Лежит на сѣнѣ.
 Богъ і т. д.

Ангели святіи
Днесъ дають знати,
Бы ишли пастырѣ
Бога вѣдати.

Козма з Демяном
Предъ Христомъ Паномъ
Подъ еднимъ дахомъ
Стали съ страхомъ.

Туди Микита,
Самъ Бога вѣта,
При яслехъ ставши,
Шапочку знявши.

Савка з Іакимомъ,
З своимъ побратимомъ
Скоро прибѣгали,
Заразъ заспѣвали.

Туш из Хомою
Полониною,
А Стахъ з Борисомъ
Прибѣгли лѣсомъ.

Крамарѣ стали
И продавали
Близен'ко дверець
Ладанъ и перець.

Богу ихъ доли,
Рѣзники з воли
Рѣжуть телята
У сіе свята.

Данило по морозѣ
В драбинчастомъ возѣ
Привѣз горѣлки
Чтири барилки.

А Марко ледомъ
Прибѣгль из медомъ,
Прудко ступаетъ
И всѣхъ вѣтаетъ.

А берегами
Касіян ланами
Вѣзь пива бочку
Тому Отрочку.

Всѣ или, пили,
Бога хвалили,
З святого рождества
Весели били.

Грай же ти мило
В дутки, Курило,
А ти, Матвѣю,
Грай в жоломѣю.

Петро съ Стефаномъ
Предъ Христомъ Паномъ
Пили горѣвку,
Грали в сопѣвку.

Сядь же ти в ножокъ,
Заграй у рожокъ,
Климе, тихен'ко,
Тил'ко красненко.

Гаврило в вѣчку
Ослови сѣчку,
Остап волони
принѣс полони.

Туди рибаки
Бѣгли на раки
И по плотицѣ
Дали Владыцѣ.

Усѣ орачѣ
Несли колачѣ,
Мѣрку пшевицѣ
Дали Владыцѣ.

Тіако Волохи
Вѣрили трохи,
З Мултяни стали
И заспѣвали.

Велможніе паны,
Греки з Римляны
Честно входили
И навѣдия .

Серби з Болгари
И тріе цари
Падають до ногъ,
Глаголют: то Богъ.

Вснѣри и Нѣмцѣ,
Яко отмѣнцѣ
Здалека стали
И не довѣряли.

И мы идѣмо
И отнесѣмо
Богу офѣру,
Любов и вѣру.

Дай же, о Боже,
Всѣм тебе знати,
И на небеси
близь тебе стати.

Жесь намъ родился
И пеленами повилься.¹⁵

Хоч в цьому віршу і є певні елементи травестії („Шили горѣваку, / Грали в сопѣвку“), але це, може з'ясується лише тим, що вірш має, очевидно (як це ясно з певних повторень та трохи неорганічного впорядкування матеріалу), певні доповнення та додатки, до яких я б і відніс „травестичні“ строфи. Але „травестія“ аж ніяк немає того характеру глузування, який ми бачили на прикладах травестій релігійних віршів з часів класицизму. Надзвичайно „сміливі“ рими на ймена нагадують подібні спроби з 19. віку, як напр. Фройліграта або Кароліни Павлової!

Лише перекладом з польського є пісня, що використовує іншу гру, — гру голосівками: кожна строфа починається повторенням тієї самої голосівки, та рими відповідної строфи є рими на ту саму голосівку:

А, а, а. Придет година,
А година оплаканна,
От всѣхъ живущихъ узнанна
На земли.

О, о, о. Страшна година.
Кого не замутишь много
Твоею памятію, албо кого
Не взрушишь?

Е, е, е. Що в тотъ часъ речемъ,
Умерати миѣ люцкость каже,
Часъ щоденне кріски маже,
Часъ умерти.

У, у, у. Часъ ити до гробу,
Не прешуцають никому,
Вносять на марахъ з дому
Каждого.

И, и, и. Смерть с косою гонить,
А подобно и в той хвилѣ
На вѣки ся compassъ схымить
Тужь, тужь смерть.

И, и, и. Сиплять могылы
И привалить камень срогый,
Не откупишь клеиноть drogый
Декрсту.¹⁶

Що правда, в 3-ій строфі автору не вдалось витримати риму. Вжиток „ѣ“ є правильній, але обидва „и“ (= ы), що з ним римуються (правильно за

законами української рими) не є власне „і“, яких вимагає строфа (ми знайдемо в 5-ій строфі). Але, автор, очевидно, підліг впливу свого польського зразку. Сполучує релігійний зміст з мотивами світськи-шляхотськими різдвяна пісня:

Виолеєме граде, гойне веселися,
Цару славы миле своему поклонися.
Витай, Цару народжений,
И въ яслехъ положений.

Скажуй царемъ земнимъ скоро поспѣшати,
Берла и корони Кролеви воздати.
Прійми, Цару ігд.

Скажуй потентатомъ и звитязцомъ свѣта
Лаври приносити звитязскаго квѣта.

Гурмовъ приижджайте, вожди воєвъ славы,
Новому гетману даруйте булави.

З золотими лѣсками, маршалки, спѣшѣте,
Маршалекъви вѣковъ лѣски отдадѣте.

Звивайте хоронѣви, бо южъ не до бою
Хоронжій приходить, але до покою.

Зо всѣхъ сторонъ свѣта, вои, ся зижджайте
Небеснаго Вожда себѣ обирайте.

Зносѣте богатства, скарбы золотіє,
Пурпури и шати Пану дорогіє.

17

Інша пісня навіязується в певних частинах на народні пісні:

Нути, нути, браття сусіди,
Покинѣмо лиха, забудѣмо біди;

Нех ся помножить наша потіха,
Клопот і біда пропасть до лиха.

Треба, треба, браття камрати,
Рождшуся Богу поклон отдати.

Чи чулисте, Мишку, Василий,
Як на повітрію ангели піли?

Слава во вишних Богу нех буде,
А вам на землі мир добрий, люде.

А знаєш же, Олекса, Гнатку,
Де треба нести поклон Дитятку?

От его Мати зложила в яслех,
З которих осел і вол ся пасля.

Все то винна бідная бва,
Шо ззіла яблка з райскаго древа;

В неволю ввела всі свої діти,
Прийшов спаситель освободити.

А знаеш, Олекса, Гнатку,
Який то несут поклон Дитятку?

Повідав тоє старий Данило,
Же ему несут золото, кадило.

Ливан, смирну, золото три цари
Принесли ему от себе дари.

А ми бідні всі з села хлопки,
Що хатка має, несім до шопки.

Що хто має, з доброю охоти
Даймо, а прийме Пан наш золотий.

А врешті даймо Ісусу Христу
Душу і тіло і совість чисту.

Прийми, прийми, наш милий Пане,
Ото ти даем, на що нас стане. Амінь.¹⁸

На цьому кінчимо наші побіжні замітки. Вони мали на меті лише підкреслити багатство та різноманітність мистецьких мотивів барокової поезії. Цього багатства вони не мали на меті вичерпати та ні в яким разі не вичерпали. Але ці нариси і не хочуть і не можуть дати повної картини українського барокового віршування. Як що та картина, що стала вже традиційною, більш менш змінюється під впливом читання цих „Нарисів“, їх мета вже буде досягнена. — В дальшому ми залишаємо тим часом віршовану поезію та звертаємось до прози та драми.

Примітки до глави 8.

1. — Не буду наводити тут численної літератури про поняття символу; вона до речі почасти згадана в *моїй* книзі про Сковороду та в *моїй* брошурі „Деякі джерела символіки Г. С. Сковороди“. Прага, 1934. Важливіші з нових праць — *E. Cassirer's*, з окрема „*Philosophie der symbolischen Formen*“, III тома, 1923 нн.
2. — Емблематика майже недосліджена. Вкажу лише на працю *L. Volkmann: Bilderschriften der Renaissance. Hieroglyphik und Emblematic in ihren Bezeichnungen und Fortwirkungen.* Lpz. 1923, яка розглядає питання історії мистецтва, брошуру *E. Seeborg: Zur Frage der Mystik.* Erlangen 1921, *мою* книгу про Сковороду та нову ще незакінчену працю *M. Praz: Studies in seventeenth-century imagery.* I. Oxford, 1939, в якій в кожному разі подано великий (хоч і далеко неповний, та неповний навіть, що торкається головних представників емблематичної літератури) матеріал, який почасти і належне освітлено.
3. — Див. *мою* цит. брошуру.
4. — Це питання добре освітлене в книзі *Фолькмана*.
5. — Що до старих українських бібліотек, як джерела для історії української культури, то їм буде присвячено окрему лаву в цих „*Нарисах*“. Пор. *мою* „Філософію на Україні. Спроба історіографії питання“ Прага, 1926 та випуск 1,2 вид. 1929. Не в усьому вдала стаття *П. Злотка: Українські приватні бібліотеки в „Українській книзі“ 1937, I—X та 1938, I* (пор. *мою* рецензію в „*Купіос*“ і III (1938), 335—6). Видання каталогів буде цит. в главі про бібліотеки.
6. — Див. *И. Чистович: Неизданныя проповѣди Стефана Яворскаго.* СПб. 1867, стор. 12. Пор. прим. 26.
7. — Можливо, що книга Сааведри записана в каталозі бібл. Прокоповича під ч. 3007, як „*Принципум христіани орбіс*“.
8. — Пор. про це *мою* цит. брошуру „*Деякі джерела*“.
9. — В останнє про переклад Прокоповича писав, та видав передмову до нього *П. В. Верховський: Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламентъ.* Ростов на Дону, 1916, II, розділ III, 21—25.
10. — Пор. *мою* замітку в „*Zeitschrift für slavische Philologie*“ XIII (1936), 1—2, 55 н., *Грузинський* в „*Отчетъ объ экскурсіи семинарія русской филологін въ Нѣжинѣ 18—20. ф.вр. 1914 г.*“. Київ, 1914, стор. 38.
11. — „*Иеїка ієрополігніка*“ знаходиться в відпису (перед 1745 р.) в книгозбірці Сиротського Дому в Галле (пор. про цей рукопис *мою* замітку в „*Zeitschrift f. slav. Philologie*“, XVI (1939), 1—2, стор. 35). Розуміється, рукопис може мати в порівнянні з мені несприступним друком відміни в ортографії та інтурпункції; але для нашої мети цього тексту досить. Бракує в ньому малюнків. Деякі є віддруковані (невідомо за яким виданням) в „*Історії укр. літератури*“ *Возняка*.
12. — Малюнки у *Возняка* в кожному разі за якимось дуже вже примитивним друком.
13. — Цей малюнок (за *Возняком*) репродуковано і в *моїй* книзі „*Нариси з історії філософії на Україні*“. Прага, 1931, стор. 34 (там також малюнок до віршу 15).
14. — Цитую далі за номерами такі видання емблем:
 1. *Saubert: Emblemata sacra.* Nürnberg, без року (XVII. в.).
 2. *Luyken Jan: Vonken der liefde Jesu.* Amsterdam 1705 (не перше видання).
 3. *Camerarius: Emblematum et symbolorum... centuria quatuor.* Mainz, 1607.
 4. *Ph. Picinelli: Mundus Symbolicus.* I—II, Köln, 1680—1.
 5. *Horapollo: Hieroglyphica,* 1505.
 6. *Pierius Valerianus: Hieroglyphica,* Frankfurt/M., 1678.
 7. *N. Reusner: Emblemata...* Frankfurt/M. 1581.
 8. *Paulus Jovius (Giovio): Dialogo dell'Imprese.* Lyon, 1574.
 9. *D. De la Feuille: Devises et Emblèmes.* Antwerpen, 1697.
 10. *Saavedra: Ein Abriss des Christlich-Politischen Prinzens.* Amsterdam, 1655.
 11. *A. Bocchii: Symbolicarum quaestionum... libri quinque.* Bonn, 1574.
 12. *J. G. Zingref: Emblematum ethico-politicorum centuria.* Heidelberg, 1666.
 13. *Silvestri a Petrasancta: Symbola heroica.* Amsterdam, 1682.
 14. *H. O. Assenheim: Viridarium hieroglyphico-morale.* Frankfurt/M. 1619.
 15. *Menestrierius: Philosophia imaginum.* Amsterdam-Danzig, 1685.
 16. *A. Alciatus: Omnia emblemata.* Paris, 1602.
 17. *Philoteus: Christliche Sinn-Bilder.* Frankfurt/M., 1679 (оригінал в лат. мові).
15. — Таалер, вид. *Лемана* I, 83, Сузо, вид. *Лемана*, II, 68
16. — Антел Силесій II, 2; III, 132; V, 130. Дальший матеріал в *моїй* книзі про Сковороду, 116—9.
- 16а. — Пор. Менестрериус, 15, 459, VI. та Thomas a Kempis: Nützlicher Unterricht von der Nachfolge Christi. Frankfurt/M., 1703, I, 20.

17. — Море, як символ світу — в *моїй* книзі про Сковороду, 143—8, 196—7 та ін. Там цитати з нім. барокових поетів.
18. — *V. van Hoefier: Schola Cordis sive aversi a Deo cordis ad eundem redemptio et instructio*. Aentwerpen, 1635. Чернігівське видання мені відоме з *Ф. Булаєва*: *Мои досуги*. II (1886), стор. 99 та далі.
19. — *П. М. Попов*: Пантеїрик Кривоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80-их рр. XVII в., „Юбілейний Збірник на пошану акад. Дм. Й. Багалія“. К. 1927, стор. 668—697.
20. — *В. Перетц*: Къ исторіи Кієво-Могилянскої коллегіи. „Чтенія въ Историческомъ Обществѣ Нестора-Лѣтописца“ XIV/1.
21. — *В. Перетц*: Историко-литературные изслѣдованія и матеріалы. I, 2. СПб. 1900, стор. 193 та далі.
22. — Платон: Phaidon 87 A, 91 D, 95 CD, ще виразніше у платоніків, напр. у Ямбліха.
23. — Про емблематику в „Лабіринті“ пор. мою статтю, що має з'явитися в „Archiv... Komenského“, XV.
24. — Пор. ще Ассенгайм (прим. 14, № 14), XVI та Ройзнер *Emblemata sacra* (інший твір, ніж цит. в прим. 14), Frankfurt/M., 1581, 12.
25. — Пор. в проповіді Ст. Яворського (*Чистович* цит. стор. 31): „Пловущимъ нѣкогда на кораблѣ купцемъ пребогатымъ, найдетъ страшная буря, начнутъ волны о корабль штурмовати, страхъ на всѣхъ великъ, погрязновеніе корабля близко, смерть тутъ предъ очима. Въ то время одинъ отъ купцовъ начнетъ сундуки свои прибирати, товары упрятывать, жемчуги и каменіе многоцѣнное въ скрытныя мѣста вкладывать. Увидѣвши то Навикуляторъ и корабля правитель, крикнетъ на него: дуракъ, что ты творишь? Что такъ прилежно о своихъ сундукахъ и своихъ товарахъ печешься? О кораблѣ тѣ надобѣ попеченіе имѣти. Буде корабль не вредимъ будетъ, и твои товары не вредимы; если же корабль погибнетъ, всѣ твои товары и ты съ ними погибнешь“.
26. — Ще не цит. вище (прим. 14): *H. Engelgrave: Lucis evangelicae emblemata*. Кельн 1659.
27. — Див. прим. 22.
28. — *Перетц*, праця цит. в примітці 21, стор. 195.
29. — Див. *Перетц*: Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. III. Спб. 1929, стор. 115.
30. — Та сама праця, стор. 73 та далі.
31. — *Резанов*: Драма українська (цит.) I. 66—67.
32. — Там саме, I, 106.
33. — *Резанов*, III, 387—9.
34. — *Резанов*, III; цитую в тексті сцену та номер вірша; стор. 91, 94, 96, 97.
35. — *Резанов*, VI, 153 та далі.
36. — *Резанов*, IV, 149 та далі; пор. мою замітку в „Zeitschrift für slav. Philologie“, XI (1934), 1—2, стор. 23—24.
37. — *Шляхтин*: Св. Димитрій Ростовскій и его время. Спб. 1892. Прилога, стор. 71.
38. — Пор. *мою* книгу про Сковороду, стор. 130—4 та статю „Skovoroda-Studien, II“ в „Zeitschrift für slavische Philologie“, X (1933), 1—2, 47—60.
39. — Пор. *І. Криплевич*: З історії української графіки. „Світ“ (Львів) 1917, ч. 4; *Д. Щербаківський*: Символіка в українському мистецтві I, „Збірник Секції Мистецтва“. Том I. Київ 1921; *Н. Каровицька*: Пелікан в українському мистецтві „Записки історико-філологічного відділу УАН“, IX (1926), 230—245; *Ол. Новицький*: Символічні образи кінських стародруків, „Записки Наукового Тов. ім. Шевченка“, 144—5 (1926), стор. 141—154; *В. Стасяк*: Кахлі Чернігівщини XVIII—XIX ст. Київ, 1927 (відбитка із збірника „Український Музей“), стор. 18; згадана стаття *П. Попова* про пантеїрик Кривоновича (примітка 19). Дальша літ. в *моїй* цит. брошурі.
- 39a. — Її детально обговорено в *моїй* цит. брошурі, доповнення в *моїй* книзі про Сковороду.
40. — Замітки на цю тему подано в *моїй* книзі про Сковороду (пор. за індексом); про емблематику Коменського готую до друку невелику працю; про західно-європейську емблематичну містичну традицію — пор. літ., згадану в примітці 2, з окрема брошуру *Земберга*. Я збираюсь подати нове оброблення цієї теми.

Примітки до глави 9

1. — Пор. *С. Голубев*: Описаніе и истолкованіе дворянскихъ гербовъ, „Труды Кіевской Духовной Академіи“, 1872, кн. X та *В. Отроковський*: Тарасій Земка, южнорусскій литературный діятель XVII в. („Сборникъ Отдѣленія Русскаго Языка и Словесности Рос. Академіи Наукъ“, том ХСVI, 2). СПб. 1917, стор. 30—51.

2. — Наведення геральдичної літератури завело б нас занадто далеко. Українські (та часті білоруські) гербовні вірші видано: у *Голубева* (цит. стаття), у *Перетця*: *Исследования и материалы* (цит.) I, 2, прилога II (тут вірші лише до виходу в світ граматики М. Смотрицького), у *Ф. Тітова*: *Материали для історії книжної справи на Україні*. К. 1924 (тут вірші лише з київських стародруків). У *Перетця* подані вірші на такі герби: Балабана, Войни, Воловича, Дрилинського, Корецького (2 вірша), м. Львова, Мамонича, Могилы, Огинського (2), Острозького (4), Пузини, Сапіги (2), Соломирцького, Чарторийського, Яроминського; у *Тітова*: Балабана (2), Голціна, Долмата (3), Замойського, Корецької, Корибута, Копистенського (2), Кроковського (2), Могилы (6), Проскури, Плетенецького (2), Стеткевича, Скоропадського, Тризни, Четвертинського (2), Запорозького Війська; у *Голубева* і в ин. місцях ще кілька дальших (до літ. пор. *мої* вказівки в „*Zeitschrift f. slav. Philologie*“ XIII (1936), 1—2, 54—55).

3. — Лише згадки про „клейнот“ напр. в виданнях *Часослова*, *Остріг*, 1612, *Книги І. Златоустого „о священствѣ“* Львів, 1614, „*Зерцала Богословія*“ Кирила Транквіліона Ставровецького. Почаїв 1618 та ин.

4. — Цит. за *Перетцем*: *Исследования и материалы*. I, 1, Сиб. 1900, стор. 66 та далі. Єдина зміна ортографії, яку роблю, це те, що власні імена пишу з великої літери.

5. — Там саме, 73 н.

6. — виправляю „сельмомъ“, як друкує *Перетц* на „гельмомъ“.

7. — *Перетц*, стор. 74 н.

8. — *Перетц*, стор. 72.

9. — *Перетц*, I, 2, ч. 5.

10. — *Перетц*, ч. 4.

11. — *Перетц*, ч. 6.

12. — *Перетц*, ч. 9.

13. — виправляю „естъ“, як друкує *Перетц* (доповнюючи дві останні літери), на „еси“.

14. — *Тітов*, цит. стор. счв.

15. — *Тітов*, тз.

16. — *Тітов*, слн.

17. — *Тітов*, рча.

18. — *Тітов*, рчи.

19. — *Тітов*, чд, рг.

20. — *Тітов*, рме.

21. — *Тітов*, ли.

22. — *Тітов*, рме.

23. — *Тітов*, роє.

24. — *Тітов*, со.

25. — *Тітов*, тм.

26. — *Тітов*, тѣг.

27. — *Тітов*, уєі.

28. — *Тітов*, упе.

29. — *Тітов*, фв.

30. — *Тітов*, фаі.

31. — *Тітов*, фмі.

32. — *М. Возняк*: *Материали до історії української пісні і вірші*. Львів, 1913—25, стор. 535.

32а. — *Возняк*, 522.

33. — *Чистович*, цит. твір. 24—25.

34. — *Резанов*, III, 387—9. Пор. *мою* замітку в „*Zeitschrift für slavische Philologie*“ XI (1934), 1—2, стор. 24—26. На гербовний характер цього місця звернув вже увагу *Н. Петров*, цит. твір, видання 1911 р. 35. — В *моїй* цит. замітці я згадую кілька українських гербів, подібних до описаних в віршах, за „*Малоросійськимъ Гербовникомъ*“ *В. Лукомського* та *В. Модзалевського* (Сиб. 1914). Безсумнівно встановлення гербів за описами дуже важке, цит. праця не є повна, до того могли при виставі мати на увазі герби духовних осіб, міста тощо. Тому я зараз залишаю питання про ідентифікацію гербів одвертим, чекаючи на думку спеціалістів української геральдики. Вважаю можливим лише вказати на герби *Полуботка*, *Дуніних-Борковських* та на польський герб „*лук*“, бо в цих трьох випадках йде про відомі українські родини (*Дуніни* названі в тексті п'єси) та про безумовну згоду опису з гербом („*лук*“). В усіх інших випадках можемо встановити лише приблизну подібність.

Примітки до глави 10.

Глава 10 є лише попереднім підведенням деяких висновків з попередніх глав. До більшості тут обговорених тем я маю повернутись після розгляду української барокової прози. Тому не подаю тут вказівок на наукову літературу. Деякі питання коротше обговорено в моїй „Історії української літератури“ II. „Ренесанс і реформація, барок“. Прага. 1942.

1. — ИОРЯС. IX (1904), 4, стор. 17—96.
- 1а. — *Возняк*, цит. твір, стор. 425.
2. — *Возняк*, 504.
3. — *Возняк*, 568.
4. — *Ю. Яворський*: Матеріали для історії старинної песенної літератури в Подкарпатській Русі. Прага. 1934, стор. 153, ч. 25.
5. — *Яворський*, стор. 191, ч. 63.
6. — *Яворський*, стор. 255, ч. 110.
7. — *Яворський*, стор. 271, ч. 123.
8. — *Возняк*, 424, пор. *Яворський* стор. 278—9.
9. — Цитую 1—3. та 5 за *Возняком*: Історія української літератури. III, 266 нн., 4 — КСт. 1888, I, 279.
10. — Матеріал на цю тему поданий в моїй „Історії української літератури“, III. „Література національного відродження“ (друкується).
- 10а. — Далі нр. 23. *Є. Плескський* в своєму виданні „Писань“ Величковського (Краків. 1943) уміщує і цю епіграму (стор. 65, нр. 2). Вона, в дійсності, позичена з „Діоптри“ та Величковському не належить.
11. — Пор. напр. *Перетц*, цит. твір, 1, 2, стор. 174—5 (ч. 45), 176 (ч. 48), 182 (ч. 121), 190 (ч. 32). До цієї теми я повернусь в главі про мову літератури барока.
12. — Пор. пам'ятки української мови і літератури. VI (1912), стор. 173; приповідки та прислів'я займають в рукопису Клементія стор. 200—269:
13. — *Возняк*, 556 нн.
14. — Pastorella Betlemská. Kázání Františka Matouše Kruma z r. 1722, видав *J. Valisa*. Прага. 1937.
15. — *Возняк*, 558 нн. Дрібні поправки.
16. — *Возняк*, 474, 5,3 виправлено „думу“ на „дому“.
17. — *Возняк*, 554.
18. — *Возняк*, 561.

До переміни естетичних поглядів Івана Франка в 1876—78-тих роках

Перелім в літературній творчості Івана Франка, який позначився появою Лесишиної челяді, Двох приятелів та Бориславських оповідань з одного боку а Петріями і Добущуками з другого — на полі прози, а між Наймитом та першим збірником поезій р. 1876 під заголовком „Балади і розкази“ — на полі поезії, нині доволі ясно обслідуваний та приймається, як вплив отвертих листів Драгоманова до галицької молоді, що появлялися на сторінках тодішнього органу академічної молоді „Друг“ в роках 1875—76, а теж і статей Драгоманова про галицьке письменство. Перелім цей — це зворот Франка від романтизму та навіть клясицизму до реалізму.

Але Франко цікавився теж і теоретичними питаннями з обсягу мистецтва та літературознавства. Цей науково-теоретичний інтерес ішов паралельно з його мистецькими виконаннями а навіть його випереджав. Цьому питанню, то б то естетичному світоглядові Івана Франка як в його ранній так теж і в пізнішій добі посвячено кілька статей. К. Довгань поміщує на сторінках місячника: Життя і Революція 1926 р. ч. 5 статтю: „Літературно-критичні погляди Івана Франка в 1890—1900 роках“, І. Очинський поміщує на сторінках місячника „Прапор Марксизму“ р. 1929, ч. 5 статтю: „Естетичний світогляд Івана Франка“. Цим переломовим проблемом в творчості І. Франка займається теж і Петро Коструба у статті: „Реаліст чи романтик“ на сторінках львівського місячника „Дзвони“ 1931, ч. 6 та Др. Василь Лев у статті: Іван Франко і польські позитивісти, ЗНТіМШ 1938. Ще більш вужчим питанням естетики Франкової на початку його переломової доби займається Л. Рублевська у статті: „Франко та Золя“, Черв. Шлях 1930, ч. 3, піддаючи аналізу стилістичні засоби Франка у його реалістичних оповіданнях у зв'язку з питанням впливу Золя на творчість І. Франка, та потім П. Христюк у збірці: Іван Франко про Е. Золю, Рух, Харків 1931.¹

Всі ці статті дають нам багато нового у висвітленні довгого шляху розвитку естетичних поглядів Івана Франка, однак питання не вичерпують, противно дають лиш початок до студій над Франковою естетикою, що вимагають незвичайно великого вкладу праці у великому лабіринті теоретичних пізнань І. Франка на полі літературної критики та естетики взагалі.

Одною недостачею в теперішніх дослідах над Франковим естетичним світоглядом є те, що дотеперішні дослідники промовчують сам початок розвитку естетичних поглядів Івана Франка, що шли не лиш паралельно

¹) Наводжу тут літературу, що мені була доступна в Празі.

з його початковою літературною творчістю, але лишили яркі сліди і в пізніших його творах. Сам Франко, як відомо, любив відкривати тайни своєї творчості, щоби критикам не робити великих труднощів в досліджах над його творами. Це робив він часто у вступних, передніх словах до видань своїх творів та в деяких автобіографічних оповіданнях (Борис Граб, Гірчичне зерно). Особливо в оповіданні „Борис Граб“ знаходимо документарні дані про те, як складався Франків літературний світогляд, та що у самих початках рішальний вплив на нього мали твори найкращих німецьких письменників: Лессінга, Віланда, Гете та Шіллера, а по теорії мистецтва: Біографія Гете пера Люї (G. H. Lewes), Екерманові розмови з Гете, кореспонденція Гете з Шиллером, твір Гете *Dichtung und Wahrheit*. Те саме потвердження знаходимо теж в біографії І. Франка, зладженої Омеляном Огоновським в його історії української літератури на основі даних, присланих Огоновському таки самим І. Франком.² Знайомство Франка з німецькою красною та науковою літературою мусить бути вихідною точкою студій над літературно-естетичним світоглядом Івана Франка тимбільш, що по ціле життя стояв Франко у тісному зв'язку з ходом німецької літератури та науки вже задля того, що жив у був. Австрії, де переважав німецький вплив а теж, що Франко був співробітником німецьких часописів. В літературі німецькій находив Франко і глибину думки, красу ідеалу та форми, а найкращий її представник Гете притягав Франка всесторонньо, даючи йому і вихідну точку для його дальшої діяльності. А в тому напрямі світлом для Франка був Фавст Гете, особливо його друга частина. Німецька ідеалістична філософія мусіла глибоко запасти до душі Франка, коли він міг мимо позитивізму визнавати вагу ідеалу через ціле своє життя та йти своїм шляхом, подиктованим інтересами своєї нації, що в своїй розвитку потребувала розважних шляхів. Він вправді в оцінці „Гайдамаків“ Шевченка „Світ“ р. 1881, ч. 10 застерігається проти ідеалістичної німецької філософії, але відкинути зовсім її не зміг.³

Оця віра у вищість духа ніж матерії, віра в ідеали, виразилася не лиш в його найкращих творах, але теж і в теоретичних міркуваннях, публіцистичних статтях та критичних оцінках творів як своїх так і чужих письменників. А з цієї віри вийшов Франко вже на самому початку своєї літературної діяльності і на цю обставину хочу саме у цій статті звернути увагу.

Франко як критик і теоретик дав себе пізнати теж на сторінках часопису „Друг“⁴. Помістив він там в р. III (1876) ч. 2 критику творів Корнила Устияновича т. I—II а то на поеми Вадим та Искоростень. Франко, вийшовши з засад класичного погляду на епіку, закидає К. Устияновичеві наглядні промахи проти чистоти епіки. Ними були часті ліричні перебої по взору Шевченка а це не відповідало класичній естетиці. Недостача об'єктивності у поемах Корнила Устияновича найбільший прогріх проти епічності, а Франко в цьому випадкові заслонявся теж так приміром Гете як і авторитетом російського критика Белінського, наводячи його слова, що суб'єктивність — смерть поезії.

²) Омелян Огоновський: Історія літератури рускої. Часть III/2, стор. 919.

³) „Естетична критика у нас бурлить ще в головах, насичених німецькою ідеалістичною філософією а викурити її видся ніхто доси й не брався. У нас іде шгука, написана по правилам естетики, може мати надію на поводжене, о єї суспільне значіне ніхто не спитає.“ — Слова намірені проти О. Огоновського, але розбір поеми Шевченка іде за традиціями класичними. (Іван Франко: Причини до оціненя поезій Тараса Шевченка. I. Гайдамаки. — 1 Чи можна „Гайдамаків“ назвати поемою історичною? — 2. Чи можна „Гайдамаків“ назвати найкращою поемою Шевченка в поетичнім згляді? — Світ, р. 1881, ч. 10.

Другим закидом Франка проти Устияновича, закидом, що виходив із засад класичної критики, був брак ідеалізації історичної особи, яку історична традиція освятила святістю. Княгиня Ольга представлена була К. Устияновичем як заїла мстива тигриця а її чоловік як простий розбійник. Третім закидом Франка була недостача етичної краси — а добро крилося у класиків часто з поняттям краси — бо моральне зло не повинно побіджати.

Важнішою однак статтею Франка є: *Поетія і її становище в наших временах. Студіум естетичне Івана Франка*,⁴ яка була поміщена в тому ж річнику Друга. Статтю цю прочитав Франко як реферат в „Академічному Кружку“, але на сторінках Друга не появилася вона в цілості.

Мета моя піддати цю статтю аналізі та вказати на зв'язок Франка з класичною та спекулятивною німецькою естетикою. Задача моя не легка супроти величезного лісу естетичних поглядів цілого ряду філософів та письменників, (естетика входила довгий час у філософічну систему кожного філософа), а теж і тому, що сам Франко не подає, чітко думку він наводить, зазначаючи лиш на вступі, що ставить собі за мету привести погляди на поезію Аристотеля, Лессінга, Шіллера, Гердера, Вішера та інших. Дальшою метою Франка було, зібравши і порівнявши сказане іншими, подати поділ поезії, вплив її на духовий розвиток людства, на розвиток поезії в поодинокіх добах, уважаючи свою роботу за пробу. Отця мета в напечатаній статті і не була сповнена, а лиш її перша частина.

Погляди даних теоретиків брав Франко прямо з творів вичислених авторів а може із більших компендій, якими на той час могли бути: Robert Zimmermann: *Geschichte der Aesthetik als philosophischer Wissenschaft*, Wien 1858, Hermann Lotze: *Geschichte der Aesthetik in Deutschland*, München 1868, Max Schasler: *Aesthetik als Philosophie des Schönen und der Kunst*, Berlin 1871, Gustav Theodor Fechner: *Vorschule der Aesthetik*, Leipzig 1876 — цей твір ледви міг попасти до рук автора, бо стаття вже була печатана в 3. числі. — Dr Friedrich Theodor Vischer: *Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen I—III*, Stuttgart, 1848.

Франко почав від дефініції мистецтва у греків, приводячи думку Аристотеля, що поезія — то наслідування життя. Але ця дефініція по думці Франка за широка, бо вона втягає не лиш добрі але і темні сторони життя, як це показала доба Sturm und Drang-у. Приведена друга дефініція, після котрої поезія це індивідуалізування ідеала, не заосмотрена ніякою приміткою, від кого вона взята. Термін „індивідуалізація ідеалу“, виходив из поетики Аристотеля а був дуже поширений в добі німецького класицизму, почавши від Лессінга, Вінкельмана, з ним зустрічаємося у Гердера а ще частіше у Гете, Шіллера та других естетів-філософів кінця XVIII та початку XIX ст.⁵ За ідеал уважав Франко за своїм джерелом поняття

⁴ Стаття має таку назву, яку наводжу у тодішнім правописі, опускаючи ь: *Поетія и еи становище в наших временах. Студіум естетичне Івана Франка.* (Другъ р. III, ч. 3., стор. 44—46.) Вона ще має примітку: Стаття читана автором публічно в комнатах Акад. Кружка.

⁵ Так прим. на основі Kalligone Гердера читаємо у Schaslera таке: Gleichwohl ist anzuerkennen, dass er bei diesem Abstraktum nicht stehen bleibt, sondern einigermaßen zur Individualisierung des Ideals, oder streng genommen zur Übertragung des idealisierenden Principis von der Menschengestalt auf andere Bildung fortgeht. Wenn so „der idealische Künstler“ einmal das Ideal der Menschengestalt inne hat, so macht er es in jeder Gestalt sich klar, sieht in jedem Gestalt die Idee desselben, die sein Wesen ausdrückt, Das, was er sein soll. (Max Schasler: *Aesthetik als Philosophie des Schönen und der Kunst*. I. Berlin 1871, 485—6). Гете у своїй статті: der Sammler und die Seinen, спираючись на

якогось предмету, з котрого виключені всякі темні, злі, неінтересні та підлі його прикмети. А що таких ідеалів в житті не має, через це задачею поезії є займатися ідеалами краси. І ця дефініція не вдоволяє Франка. Такі ідеали будуть лиш витвором фантазії поета а через це й чужими на цій землі. З таких поетів не має ніякої користі, вони стануть непотрібними членами людського товариства, бо не беруть участі в його житті. В творах таких поетів годі буде шукати образців для життя. Приміром такого поета є польський поет Юлій Словацький.

Третя дефініція поезії — це індивідуалізування мислі. Вона, по думці Франка, не далеко відбігла від попередньої. Її відкидає Франко, бо вона за широка, а думка може відноситися до всяких наук та людського знання, які нічого спільного з поезією не мають. І тут не маємо ніякого натяку, хто ставив таку дефініцію.

Поставившись критично до згаданих дефініцій, підходить Франко до подання своєї дефініції поезії. Він ставить за аксіому, що поезія мусить нас вводити в певний ідеальний світ а тим нас і ублагороднювати. (Шіллер. Прим автора). А що ідеалів у світі нема, як вже був раз перед цим згадав, то тут має рішати поетична справедливість⁶ (підчеркнення моє), котрої мірилом є людскість (Menschlichkeit), то є загальний об'єм людських почувань, поривів (у Франка „влеченій“), людської волі, як найглибше понятя наука моральности, як найглибше понятя відношення чоловіка до Божества, природи і суспільности. Всяке переступлення означених чоловікові границь обезсилює його духа та стягає на нього кару. Але не досить того. Хто остає нейтральним в духовій праці для загалу („духовій обідній праці“), стягає на себе теж кару, є винним в очах поетичної справедливости, а вона ось як назначує становище чоловіка: „Дух твій най все старається виповнити собою границі йому назначені, бо їх виповнення буде його совершенством. Хоч не осягнеш того, праця твоя буде твоєю заслугою, хоч і похибнешся, то задля щирої охоти проститься твоя хиба. Майстерськи представив це назначення становища чоловіка Гете у Фавсті:

Wer immer strebend sich bemüht,
Den können wir erlösen“.

Ось ключ розуміння цілого ідеалу Франкового життя як поета, суспільного діяча, взагалі чоловіка, що в дусі слів Гете творив, трудився в ім'я цієї поетичної справедливости, бути людським, людиною в найкращому розумінні цього слова. Він знав, де є границі людських осягів а допускав і похиблення на цій дорозі теж в дусі Фавста Гете в його знаменних словах: *Wer strebt, der irrt*. Теж в дусі Фавста Гете звучать і дальші виводи Франкові. Факт, що в поезії представлено не лиш добро, але і зло (це допускав і Лессінг в „Laokoön-i XXIII і дальше) — пояснює Франко тим, що це дається або для випробування доброго, або для удержання його діяльности

Вінкельмановім крузі, чи там чотирьох ступнях краси: 1. gemeine Naturnachahmung des Einzelnen, 2. Darstellung des Gattungsbegriffs, 3. das Idealisieren, 4. Individualisation, каже: Ein schönes Kunstwerk hat den ganzen Kreis durchlaufen, es ist nun wieder eine Art Individuum, das wir mit Neigung umfassen, das wir uns zueignen können. (Schasler op. cit. 509). — Шіллер в естетичній розвідці: Über naive und sentimentale Dichtung, Schillers Werke VIII. Goldene Klassiker-Bibliothek, 162.

⁶) Цей термін зустрічаємо у Гете: *Aus meinem Leben. Wahrheit und Dichtung*, але не у тому значінні, як у Франка, op. cit.: *Bibliothek der Gesamt-Literatur 186—191, Verlag von Otto Hendel. Halle a. d. S. стор. 92.*

у постійному напруженні. І це пояснення має своє джерело у Фавсті Гете та пригадує це місце з Фавста, коли Бог віддає Мефістофелєві Фавста на пробу в цій надії, що Фавст поверне знова до нього, до добра.

Оця рання лектура Фавста, свідчить, як глибоко поняв Франко цей безсмертний твір, що став потому йому і провідником у його житті. Не диво отже, що разом з цим назривала постановою подати цей твір українському суспільству в українському переводі. Вже в р. 1875 появилася перевід „Пісні при кужілці“ а в р. 1882 виходить перша частина Фавста.

Оці міркування приневолити Франка до своєрідної дефініції поезії „як копіювання життя в його розумних проявах, руководимого поетичною справедливістю“.

Перша частина дефініції опирається о загально прийату в класичній добі дефініцію. Копіювання, чи наслідування життя або природи в широкому розумінні цього слова признавали всі майже естети від старини аж по ХІХ ст. Розумні прояви життя — це обмеження поняття життя, приближення його до ідеалу краси. З таким обмеженим поняттям життя зустрічаємося у Лессінга, Шіллера та Гете.⁷

Деякі тяжкості добачав Франко у приміненні цієї дефініції до природи. Вона була за тісна, бо поети наслідують природу саму, а там не можна говорити зовсім ані про розумні прояви життя ані про поетичну справедливість. Але і в тому відношенні находить Франко певний вихід, вихід метафізичний, коли його остаточна дефініція перейшла теж у сферу метафізики.

Занявшись питанням, що є красне, допускає Франко думку, що красу відчуває кожен чоловік по своєму після його ідндивідуальности, або точніше „що відповідає нашому ідеальному світові в сучаснім стадіум розвитку“. Не приймає при тому поняття поетичности ні як впадобання (Wohlgefallen), ні як практичну користь, ні як виключну красоту, ні як величність, але як щось посередне між ними.

Метафізичність цього ідеального світа формується у Франка ось як: „це не розум, ані не виключно почування, то іскра Божества, якою наділений дух людський. Цю іскру Божества життя має розвинути в ясний полумінь, який палає в людськім серці як почування красного (хорошого), величного, любові, патріотизму і самопожертвування“.

Цей метафізичний підхід до краси був теж відомий цілому ряду естетів-філософів, таке поняття находимо у Солгера, Гегеля і гегеліянців, його находимо теж у Белінського а теж і у романтиків,⁸ а вичислені почування краси не чужі і Шіллерові.

⁷) Лессінг говорить між іншим: Die schönste körperliche Schönheit existiert nur im Menschen und auch in diesem nur vermöge des Ideals. Dieses Ideal findet bei den Tieren schon weniger. (Schasler, op. cit. 461.)

Гете виразився про розумні прояви життя в розмові з Еккерманом дня 18. IV. 1817 так: Man kann zwar nicht sagen, dass das Vernünftige immer schön sey; allein das schöne ist doch immer vernünftig, oder wenigstens, es sollte so seyn. (Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens. Von Johann Peter Eckermann — neu herausgegeben von Professor Dr H. H. Houben, Leipzig 1925, S. 491.)

⁸) У Karl-a Wilhelm-a Solger-a переважала теософічна тенденція, а красу понимав він як пряме об'явлення божє: (Schasler, op. cit. 881.) — Гегель про містечтво говорив так: Das eigentliche gediegene Zentrum und die Mitte der Totalität aller Kunst bildet die Darstellung des Absoluten, des Gottes selbst als Gottes, in seiner Selbständigkeit für sich, noch nicht zur Bewegung und Differenz entwickelt, sondern in sich abgeschlossen in großartiger göttlicher Ruhe und Stille. (Schasler, op. cit. II, 1006.) — Ці поняття не криються однак з поняттям Франковим. Подібне читаємо у статті гегеліянця Белінського: Идея искусства: „Вселенная есть божественная мысль, от вѣчности довременно существовавшая, как разумная возможность, и вдруг ставшая очевидною действительностью, через вопло-

Через це Франко оформлює в дальшому дефініцію поезії так, що „предметом поезії є життя, як випаив животворящого божого духа, але тільки доти, доки в нім таїє іскра божества“; (розуміється понятого як ідеал красивого, величного, ідеал любові, патріотизму і самопожертвування). А що природа, яка носить у собі теж печать краси, є теж божество (Schiller: „alles, was die gesunde Natur tut, ist göttlich“). — Über naive und sentimentale Dichtung, Sch. Werke, VIII, Goldene Klassiker-Bibliothek, 124) через це вона може бути предметом поетичного представлення. В цьому огляді погляди Франка наближені до поглядів Шіллера, які він ширше наводить у цитованій статті стор. 128.

І хоча Франко заліз у метафізику так знаменну для романтиків, проте в кінцевому виводі застерігається проти романтизму, уважаючи цей напрям як „фантасмагорію“ а теж з тим і недоступні ідеали. Ще раз кладе натиск на життя і дійсність як основу поезії і цю дійсність має поет представити красивою і знаменною;⁹ „най показує людей такими, якими вони є, най заглядає в глибину душі земним людям, най показує нам ті хороші, добрі і ідеальні сторони, най відкриє нам в їх внутрі іскру божества“ закінчує автор ту частину своєї статті.

Із переказаних думок Івана Франка про суть поезії виходить ясно на яво, що в тому часі Франко ще зовсім ішов по слідах естетів-філософів, або популярних естетів, але теж брав огляд на самих творців-митців а в цьому огляді Гете був йому найбільшим провідником. Сам Гете не був естетом-філософом, але популярним естетиком — як і Гердер, та старався погодити різні екстрєми того часу. І Франкова склонність до життєвої правди, до реалізму а відклин від романтизму, мусіла мати теж джерело в поглядах на мистецтво у Гете, який, у противенстві до Шіллерового ідеалізму, заступав погляд реальности. Правда, і Шіллер старався ці противенства погодити, принайменше теоретично, як це видно з його вступу до драми „Die Braut von Messina“. Що цей Гетівський реалізм підкріплювався теж і реалізмом філософічним, в естетиці заступленим Гербартом, це не може підлягати сумнівові.¹⁰

Франко однак був вже по трохи приготований до поглядів, які, що так скажу, революційною дорогою запанували у нього 2 роки по тім, коли на сторінках „Молота“ помістив він полемічну статтю проти поглядів Івана Нечуя-Левицького на завдання літератури, висловленим в його статті: „Сьогочасне прямоване в літературі“ (Правда 1878) під титулом:

ценіє в форму. В полногѣ ея существованія мы видим двѣ, повидимому, противоположныя, но в сущности родственныя стороны: дух и матерію. Дух есть божественная мысль, источник жизни. . .“ (Полное собрание сочиненій VI, 513.)

⁹) Про знаменне читаємо у Гете такий афоризм: Indem der Künstler irgend einen Gegenstand der Natur ergreift, so gehört dieser nicht mehr der Natur an, ja man kann sagen, daß der Künstler ihn in diesem Augenblicke erschaffe, indem er ihm das Bedeutende, Charakteristische, Interessante abgewinnt, oder vielmehr erst den höheren Wert hineinlegt. (Schasler, op. cit. 500.) На ишому місці: Schönheit komme von Schein, sie sei ein Schein und könne als höchstens Ziel der Kunst nicht gelten, das vollkommene Charakteristische verdiene schön genannt zu werden. (Schasler, op. cit. 506.) До питання „характеристичне“ повертає Франко в статті: Із секретів поетичної творчости. (Літ. Н. Вістник VI-3, 146.)

¹⁰) Франко щєраз повернувся до подібної дефініції поезії у статті: „Останки перьястного світогляду в руских і польских загадках народних“. Зоря, 1884, ч. 15, але вона вже вільна від впливу спекулятивної філософії. Там він каже: „Чим єсть поезія? Не діймаючи чести ані одній з тисячи голошених теорій, осмїляюсь твердити, що поезія єсть представлєнем житя. Треба се розуміти в найширшій значєню. Поезія зображує жите там, де оно єсть дійсно, і представляє его там, де его нема, отже в так званій мертвій природі“. (Подаю у фонетичному правописі.)

„Література, її завдання й найважливіші цілі“. Ці погляди виростили вже з інших джерел. Були це з одної сторони впливи французького письменника Е. Золі, виявлені доволі основно В. Рублевською у згаданій вже статті, а з другої сторони впливи реалістичної естетики російської, до якої Франко на короткий час приклонився вповні.

Що це сталося під впливом лектури російських письменників новішої доби за вказівками М. Драгоманова, це видно виразно з тих творів російських письменників, які перекладалися ним та членами його кружка на українську мову, а до яких він додавав свої вступні уваги. Були це переклади Чернишевського „Что делать“ (Громадський Друг 1878), а при тому було вміщене і поетичне „вірую“ Чернишевського, в якому він признає, що вага його повісти не по боці естетичній, але в її правдивості. До перекладу Щедриного „З якого кореня Дуреньки“ підкреслює Франко, що Щедрин належить до таких письменників, що списують усе вірно з природи¹¹

Але у згаданій полемічній статті проти поглядів Івана Нечуя-Левицького Франко зовсім відмовляється від своїх поглядів про ідеалізацію життя, в чому передтим погоджувався з Левицьким (література не має бути фотографією, копією, але має перейти через призму серця...) Франко в такому погляді І. Нечуя-Левицького добачав поворот до старого ідеалізму і старої фантастики та сентиментальності та що І. Н. Левицькому неясний принцип реальності.¹² В дальшому іде виклад Франка, як він цей реалізм розуміє. Літератури різних народів уважає він відбиткою сучасного життя народного. „Цінимо їх тим вище, чим ясніше, свідоміше вони вказують се життя. Естетичні правила ставили і вони цезали, для нас вони пропали — головне діло життя. А ця формула найшла найкраще переведення у російських реалістів школи Писарева, Решетникова, Островського, Успенського“. В дальшому сплітаються у Франка погляди Золі, що новіший літературний реалізм зведений у певну науку, для письменника тепер задача і методи інші, як перед тим, література має аналізувати факти, вказувати на причини і наслідки, зріст і упадок а для такої роботи треба знання і науки, щоби уміти доглядіти саму суть факту, щоби уміти поряdkувати і складати дрібниці в цілість не так, як кому подобається, але по ясній і твердій науковій методі. А мета літератури ось яка: „вказувати в самім корені добрі і злі боки існуючого порядку і витворити з поміж інтелігенції людей, готових служити всею силою для піддержання добрих і усунення злих боків життя — значить зближувати інтелігенцію з народом і закріплювати її до служби його добру. Через це твори реалістів глибоко тенденційні. Література понад партіями — це фантазія, такої не було ніколи. У нас великий кодекс естетичний — життя.“

Реасумує ще раз сказане в такий спосіб: „Література як і наука сьогочасна повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метода повинна бути наукова. Вона громадить і описує факти щоденного життя, вказуючи тільки на правду а не на естетичні правила, а zarazом аналізує їх і робить з них виводи — се її науковий реалізм.“

¹¹) Друг, р. IV. 1877, ч. 6.

¹²) Погляди Івана Нечуя-Левицького про реалізм не були зовсім відокремленим явищем в європейському літературознавстві. Визначний німецький письменник реаліст Theodor Storm був зовсім подібної думки, як Іван Нечуй-Левицький, коли казав: Der bedeutendste Gedankengehalt aber, und sei er in den wohlgebautesten Versen eingeschlossen, habe in der Poesie keine Berechtigung und werde als toter Schatz am Wege liegen bleiben, wenn er nicht zwar durch das Gemüt und die Phantasie des Dichters seinen Weg genommen und dort Wärme und Farbe und womöglich körperliche Gestalt genommen hat. — (Oskar Walzel: Leitmotiven in Dichtungen. Zeitschrift für Bücherfreude. N. F. 8, 372.)

Але в практиці не видержав Франко на тій позиції наукового реалізму, запозиченого то від Золи та від російських письменників. Відхили від Золи виказала Рублевська у зазначеній статті. Питання про стилістичні наближення з російськими реалістами не підняте ще, але маємо документи так в листуванні Франка, як в самій його літературній творчості, що він скоро опустив цю дорогу і повернув знов до ідеалізму. На це зсврунув належну увагу П. Христюк, навівши виімок з листу Франка до Михайла Павлика з дня 12. XI. 1882. — „Мені здається“ — каже Франко — „що, замість тратити силу на студійовання тисячних дрібниць à la Зола і Фльобер, ліпше нам робити так, як реалісти німецькі, як Шпільгаген у своїх кращих творах. Звісна річ, реалізм не такий яркий, як у французів, але не про те йому йде, щоб змалювати саме, що так скажу, тіло сучасного чоловіка і сучасної суспільности, але думки, змагання, боротьбу. Це є реалізм ідеальний, котрий приймає реалізм як методу, а ідеалізм (не ідеалізування людей, але представлення людей з їхніми добрими і злими боками, а головне представлення типів, котрі уособляли би в собі думки і змагання даної доби — представлення розвитку суспільности), як зміст, яко ціль“.¹³

На той самий час припадає саме писання „Захара Беркута“, повісти, що нагло збочує знов в бік ідеалізму, по котрому Франко у своїому розумінні ішов до кінця життя а найцінніший нам саме задля свого ідеалізму, вершок котрого находимо в Івані Вишенським та Мойсею.

Франко виявляє на протязі своєї довгої літературної діяльності і як письменник і як естет та критик особиву своєрідність, притаманну великим талантам, які все уміють іти з духом часу а при тому не відкидають і раз признаних великих цінностей а такими були і ті цінності, що походили від великих умів, як Лессінг, Гете, Шіллер, а які удержалися у великій частині і до нині як немимодучі а вічно триваючі правди. Таку естетичну правду помістив Франко як мотто до рецензії на Кулішеву „Хуторню поезію“, „Світ“ II, 1881, ч. 15 (ч. 3 за р. 1882), наводячи слова Лессінга з його „Лаокоона V.“: „So kann man zuverlässig jedes poetische Gemälde, das in kleinen Zügen überladen und in großen fehlerhaft ist, für eine verunglückte Nachahmung halten, es mag sonst so viele kleine Schönheiten haben, als es will.“ Клясичну естетику притягає Франко і при оцінці Шевченкових „Гайдамаків“ — Світ ч. 10.

¹³) Іван Франко: Про Е. Золю. Рух, Харків 1931, стор. 34.

Харківське Історично-Філологічне Товариство

В Харкові ще в 1812 р. повстало „Товариство Наук“, яке ставило своїм завданням „ширення науки і знання як через наукові дослідження так і через видання“. Мало це товариство і відділ словесности. В 1817 р. появилася перший том праць цього найдавнішого в Харкові наукового товариства, але він був zarazом і останній. Десь в 1830 р. харківське „Товариство Наук“ завмерло зовсім. Нове відживлення наукової організації в Харкові настало аж в 1869 р., коли при Харківському Університеті повстало „Товариство Дослідувачів Природи“, а після нього, в 1876 р., заснувалося й Харківське Історично-Філологічне Товариство. Повстання цього останнього припало на часи оживлення т. зв. областної історіографії.

Крім Природничого та Історично-Філологічного, в Харкові пізніше повстали й інші наукові товариства, а саме — Правниче, Медичне, Математичне, Фізично-Хемічні науки тощо. Всі вони в 1902 р. вітали Харківське Історично-Філологічне Т-во з нагоди 25-ліття його діяльності.

Історично-Філологічне Т-во в Харкові повстало в 1876 р., т. є. через п'ять літ після заснування в Києві Історичного Товариства Нестора-Літописця; повстало воно при діяльній участі двох тодішніх професорів Харківського Університету — Миколи Лавровського (пізніше куратор Ризької шкільної округи) й Олександра Кирпичникова, що був потім професором Новоросійського Університету в Одесі. Статут Товариства був затверджений міністром народної освіти 24 грудня 1876 р., але перше засідання Товариства відбулося аж 28 лютого 1877 р. і цей день фактично й уважався початком існування Товариства.

Перший статут Харківського Історично-Філологічного Товариства (далі скорочено ХІФТ-во) мав усього 19 §§. Завдання Товариства згідно § 1 цього його статута формулювалося як „вивчення й поширення історично-філологічного знання“. Для досягнення цієї цілі, згідно § 2. статута, Товариство мало влаштовувати публічні й приватні засідання, входити в зносини з російськими й чужоземними науковими установами, дбати в міру можливости про придбання річей археологічних, рукописів, інкунабулів і інш. рідких видань; впоряджати наукові екскурсії для збирання пам'яток і провадити видавництво. В цьому ж статуті був підкреслений зв'язок ХІФТ-ва з Харківським Університетом: Товариство мало спільно з Університетом музей і касу, але бібліотеку Товариство мало окремо свою; всі члени Історично-Філологічного Факультету, згідно § 7, вважалися членами-засновниками Товариства; до Університету ж мало поступити в разі ліквідації й усе майно Товариства (§ 19).

Перше 25-ліття ХІФТ-во прожило на основі того першого короткого статуту, яким дуже дорожив проф. О. Потебня за те, що він був „очень

краток и прост". По цьому статуту не було поділу членів і майже не було адміністрації. Управління справами й заняттями Товариства належало загальним зборам, які згідно § 9. склалися з голови, секретаря й членів. Управа по цьому статуту вибиралася на рік (пізніше по статуту 1901 р., на три роки). Як свідчив М. Сумцов в 1902 р., статутом 1876 р. Ол. Потебня дорожив за його „строгий дорійський архітектурний стиль“.

В нове 25-ліття свого існування ХІФТ-во вступало з новим статутом, що був вироблений з оглядом на тогочасні потреби Товариства. Виробила його Комісія в складі: М. Дринова, М. Сумцова, Ів. Миклашевського, Д. Багалія, Н. Куплеваського і Є. Редіна. Проект цієї комісії був схвалений Товариством і затверджений 10 жовтня 1901 р. міністром народної освіти. Мав він 41 §. По цьому другому статуту члени Товариства ділилися вже на почесних, дійсних і співробітників; було вже в ньому окремо і про педагогічний відділ, і про бібліотеку та архів Товариства. По статуту 1901 р. устанавлювалися в Товаристві функції товарища голови, завідуючого архівом, голови й секретаря Педагогічного відділу, скарбника й бібліотекаря. По цьому статуту виділений був як окремий господарський і розпорядчий орган — Рада Товариства. Цей орган мав складати звіти й редагувати праці Товариства; до складу Ради входили всі урядові особи Товариства. Але в основному цей новий статут не привносив сутніх змін, лише більше регламентації щодо функцій окремих виборних осіб. Взагалі цей статут був більше формальним; та і в ньому треба було ще додатково децю міняти, доповнювати і затверджувати пізніше знову.

Членами-засновниками ХІФТ-ва, крім згаданих уже А. Кирпичникова і М. Лавровського, були професори: Ол. Потебня, М. Дринов і А. Лебедєв. Пізніше до складу Товариства увійшли й багато працювали в ньому професори: Д. Багалій, М. Сумцов, В. Бузескул, Є. Редін, М. Халанський, архіваріус Е. Іванов і інші. З 1890 до 1896 р. діяльними членами Товариства були — свящ. Микола Лащенко й проф. Ів. Собєстіянський. Перед тим, в 1880—87 р. р. діяльну участь, особливо в архівних працях Т-ва, брав професор історії права Ів. Дитятин († 1892 р. на 45 році життя). Крім Собєстіянського і Дитятина до складу ХІФТ-ва входили і в його працях брали участь і інші професори — правники Харківського Університету, як от Ів. Сокальський, Гр. Ціхановський, Н. Куплеваський, А. Стоянів, А. Остроумів, Ів. Миклашевський, М. Максимейко, Вл. Левитський, Н. Гредескул, Ар. Киселів і т. д. В працях Товариства брали участь і професори — Л. Колмачевський, археолог Юр. Морозов, О. Піховський та інші.

Всього в 1897 р. ХІФТ-во мало 62 члени, а до кінця першого 25-ліття (в 1902 р.) це число збільшилося до 132 осіб. В члени Товариства увійшло багато й закінчивших Харківський Університет. Між членами найбільше було місцевих наукових діячів, значно менше вчених з інших міст України й Росії, а закордонних членів майже не було зовсім. В складі членів ХІФТ-ва, крім уже названих, маємо ще такі імена: Н. Аристов, М. Бакай, В. Барвінський, А. Вегухів, В. Веретенників, А. Вязигин, А. Григорієв, Н. Грунський, Н. Дурново, Ол. і П. Єфименки, В. Іванов, Б. Ляпунов, Д. Овсяннико-Куліковський, Д. Мілер, В. Надлер, М. Плохинський, В. Савва, С. Соловійов, Е. Черноусів, Дм. Яворницький і т. д. З інших міст членами Товариства були: М. Довнар-Запольський (Москва), Федір Зелінський (Путівль), П. Іванов (Купянськ), А. Кирпичників (Одеса), П. Короленко (Катеринослав), Як. Новицький (Олександрівське), Ол. Русов (Чернігів), В. Резанов (Курськ-Ніжин) і т. д. Пізніше склад Товариства поповнився новими членами — переважно молодшими вченими, що працювали в Харкові.

Вибір нових членів в ХІФТ-ві відбувався так само, як і в інш. подібних товариствах, а саме — в одному засіданні робилося внесення про прийняття в члени, а в наступному засіданні відбувався вже самий вибір (балотування) кандидатів.

Діяльністю ХІФТ-ва керувала президія. В 1877—78 р. функції голови Товариства виконував проф. В. Надлер. В 1878 р. головою Товариства став знаменитий лінгвіст-філософ Ол. Потебня, який і стояв на чолі Товариства до 1890 р., коли головою на дальші роки став знавець словянських мов проф. М. Дринов. Ці перші голови були справжніми вождями ХІФТ-ва, праця яких багато значила. До пам'яті Ол. Потебні Товариство завжди виявляло великий пієтет — присвячувало йому спеціальні засідання, згадувало його вставанням, видавало його твори, заснувало премію й т. п.

Заслуги М. Дринова для Товариства за час його шостилітнього головування були висловлені в піднесеній йому адресі. Там писали: Протягом 6-ти літ ІФТ-во працювало під Вашим головуванням. Діяльність його значно розвинулася, кількість членів збільшилася... численні наукові установи — російські, західно- й південно-словянські — увійшли з Товариством в обмін своїми працями й користуються його виданнями. При Вашій доброзичливій прихильності й допомозі повстав Педагогічний відділ, зібрані засоби на премію ім. О. О. Потебні, організовані наукові читання для жінок, влаштоване було публічне вшанування пам'яті Г. С. Сковороди, зібрані й видані його твори й поновлений пам'ятник на його могилі.

Проф. М. Дринов головував в ХІФТ-ві з 25 жовтня 1890 р. В 1897 р. головою на його місце був обраний проф. Микола Сумцов, що перед тим в 1880 р. був секретарем Товариства. Першим секретарем ХІФТ-ва аж до своєї смерті в 1880 р. був прив. доцент Н. Андрієвський. Після М. Сумцова секретарем став проф. Є. Редін, якого в 1909 р. на дальші три трьохліття замінив на цьому становищі Євг. Іванов.

Не зупиняючись окремо на постатях таких діячів ХІФТ-ва як Ол. Потебня і М. Сумцов, всеж згадаємо децю про М. Дринова та Є. Редина а пізніше й Євг. Іванова — цих чужинців з походження, що довгий час жили й науково працювали на Україні в зв'язку з ХІФТ-вом.

Професор Харківського Університету Марин Степанович Дринов — болгарин родом, славист і історик з фаху. Народився він 1838 р. в болгарському місті Панагюриште; учився в Московському Університеті, де його вчителями були Бодянський і Буслаєв, потім студіював він ще в Празі й Римі, був під впливом Шафарика. Перші наукові праці його присвячені історії балканських славян. В 1873 р. М. Дринов став професором Харківського Університету, де займав катедру слов'янознавства. Як вчений він працював у різних ділянках — історії словянських літератур, народної поезії, мовознавства, слов'янського права й інш. В слов'янському науковому світі М. Дринов користувався признанням і повагою — він був членом усіх слов'янських академій наук (Петербурзької, Краківської, Празької й Загребської).

Свою професорську діяльність в Харкові М. Дринов мусів у 1877 р. перервати для державної праці в Болгарії. В 1877—78 р. він входив до складу тимчасового російського управління Болгарським князівством, де займав становище міністра народної освіти й духовних справ. В Болгарії М. Дринов виявив себе як організатор шкільництва (середнього й низчого). Це він, всупереч старанням австрійської дипломатії, настояв на тому, щоб столицею Болгарського царства стала Софія (а не Тириново — столиця Болгарського князівства і місце коронування болгарських царів). В полі-

тичному відношенні вибір невеликої тоді Софії признається досить вигідним для Болгарії.

І в Болгарії заслуги М. Дринова цінили дуже високо. З нагоди 30-ліття своєї наукової праці М. Дринов дістав від своїх земляків з Болгарії багато привітів. Між ними й від болгарського міністра освіти І. Шишманова, який називає там М. Дринова „першим представником рідної науки, засновником болгарського книжкового дружества, першим болгарським міністром народньої освіти, який зробив Софію столицею й культурним осередком свобідної Болгарії“. В тих же привітах болгар називали М. Дринова „ліпшим болгарським філологом і історіографом, автором першої поважної праці по історії болгарської церкви“.

Коли М. Дринов приїздив до Болгарії, його зустрічали там надзвичайно урочисто, предоставляли йому міністерський вагон, софійський митрополит вітав його з хлібом-сіллю на головній площі в Софії; ім'я М. Дринова має одна з ліпших вулиць в Софії, його портрети поширені на шкільних зшитках і т. д. І всеж, коли в 1881 р. він був покликаний до Болгарії на становище голови Державної Ради, він не поїхав з Харкова, а лишився — як висловився потім М. Сумцов — „в своїй маленькій хатині на Холодній Горі“. В Харкові М. Дринов і помер 28 лютого 1906 р. На його похорон до Харкова приїхала й болгарська делегація в складі тодішнього міністра народньої освіти І. Шишманова, проф. Златарського, Агура і Мілетича. На обіді в честь цієї делегації 8 березня 1906 р. в Гранд Готелі проф. М. Сумцов говорив м. інш. промову й по українському, як привіт від народу українського. Промовець торкався в ній головних культурних взаємин українців з болгарам. Ця його промова — не блискуча ні мовою, ні стилем — всеж дуже цікава деякими своїми висновками.

„Прийміть, б. л., — говорив М. Сумцов — ще одно привітання від народу українського, як слов'янського, бо, як ви всі добре знаєте, українці мають свою особливу (особисту) мову, свої окремі звичаї, свою славу культурну історію. Все йде минає, перелищується, але історія живе, але те, що було в духовному життю народа, ніколи не може загинути, а коли бува забуте, то це далеко не означа, що воно вмерло, а частіше означа, що схована духовна сила прокинеться при перших промінях науки, волі й про-світи... Народи, доки вони існують з своїми звичаями, своєю мовою й культурно-історичною спадщиною, не вмирають; в тяжкі години вони живуть як бджоли в омшанику в зимову холоднечу — в темоті й мовчанні, та ждуть своєї ясної весни... щоб знову воскреснути... так ждали й діждали свого часу чехи, серби, болгар; тепер надійшов такий час і для других слов'ян. Усім однаково хочеться жить...“

Зушляючись на культурних болгарсько-українських зносинах, Сумцов згадав про те, що „від болгар старі русини, українці, дістали собі переклади книг, ікони, поважні церковні співи, багато житій святих і легенд. Коли болгар були підбиті турками, то українці з усіх боків, з поля і з моря, стали нападати на цих ворогів... В 1887 р. попереду всього російського війська за Дунай і Балкани пішов X армейський корпус, найбільше з українців, харківців і полтавців. Це вони клали насамперед свої голови за болгарську народню волю, вони найбільше рятували болгар від наруги турецької, неволі бусурманської, визволяли їх...“

У відповідь М. Сумцову говорив тоді Шишманов і Агура. Ці промови опубліковані в збірникові ХІФТ-ва т. XV, виданому на честь М. Дринова. Вийшов він, як збірник статей по слов'янознавству, 1908 р. під редакцією проф. М. Г. Халанського. В додатку до цього збірника була й частина

„Памяті М. С. Дринова“, що містила головні промови з нагоди його смерті. В цьому Дриновському томі є м. інш. праці — А. А. Шахматова (Про одно з джерел літописного сказання про охрещення Володимира), М. Є. Халанського („Малоруська дума про Байду“) і на різні славістичні теми розвідки фінського вченого І. Міккола, М. Сперанського, В. Златарського, А. Соболевського, Хв. Корша, М. Маслова, В. Савви, Є. Редина, М. Сумцова, С. Кульбакина, А. Лебедева й інш. авторів. Бібліографія наукових праць М. Дринова, що їх покійний публікував переважно по болгарському, зложена Б. М. Ляпуновим.

Єгор Кузьмич Редин, професор Харківського Університету, редактор університетських „Записок“ і завідуючий Музеєм мистецтва і старовини, був у ХІФТ-ві секретарем, редактором і взагалі діяльним членом. Сам він походженням був курський, син неграмотного селянина. В одному з своїх листів до Сумцова (8. VII. 1902) він писав про себе як про „бїднаго великоросса, любящаго Малороссію, старающагося работать для нея, но, увы, не знающаго малороссійскаго языка“. В інш. місці того ж листа Редин пише, що Україна дорога для нього „не только какъ лицу живущему въ ней, но и какъ интеллигентному человеку, дорожащему національнымъ настоящимъ и прошлымъ — выражающимся въ исторіи, повѣзій, памятникахъ искусства“. „Я съ захватывающимъ интересомъ, увлеченный повѣзій народнаго малороссійскаго быта — въ его бытовыхъ костюмахъ, пѣсняхъ — прослушалъ на дняхъ пьесу „Цыганку Азу“ въ чудной игрѣ Кропивницкаго, Заньковецкой...“

Є. Редин вчився в Тифліській гімназії й Новоросійському Університеті. Був він учнем Н. П. Кондакова, досліджував мозаїку й фрески Софійського Собору. Його магістерська дисертація була про „мозаїку равенських церков“. Своєї докторської дисертації про „Козьму Индикоплова“, що мала більше 50 друков. аркушів і понад 1000 ілюстрацій, Редин не встиг видрукувати. Помер він в наслідок нещасливого випадку у віці 44 літ († 27. IV. 1908). Після його смерті рукопис докторської дисертації був у руках „друга покійнаго — проф. Д. В. Айналова“.

Як історик мистецтва, Редин з фаху був византинистом, але багато зробив також для історії українського мистецтва. Він досліджував між інш. харківську старовину, зокрема церковні пам'ятки (В т. XVI збірника ХІФТ-ва видрукований його опис церков м. Харкова). Редин же вклав багато праці в організацію мистецького музею в Харкові; писав він і про місцевих діячів мистецтва. Особливо багато зробив він для організації XII Археологічного зїзду в Харкові, а саме — редагував праці Підготовчого Комітету, складав каталоги й т. п.

Діяльність ХІФТ-ва розвивалася поволі. На початку властиво в Харкові не було підходящих умов для розвитку праці Товариства, т. щ. перші два роки воно існувало лише формально (в 1877 р. було лише одно засідання для вибору членів). Діяльність Товариства оживилася в 1878 р. з вибором в голови Ол. Потєбні, але й за нього попервах діяльність Т-ва не була особливо інтенсивною — всього 5—6 засідань річно, при чому докладчиками були все ті самі особи — нових сил не було. Товариство тоді не мало й коштів (членські внески давали всього біля 50 руб. річно). Справа змінилася на ліпше аж у 80-х р. р.

Діяльність ХІФТ-ва в значній мірі залежала від складу професорів Історично-Філологічного Факультету, який був завжди базою для Товариства. Особливо несприятливими були ті роки, коли Факультет мав дуже малий склад, коли багато катедр вакувало — коли не було професорів літератури,

історії мистецтва й навіть т. зв. русської історії. Такий стан був між інш. і в 80-х р. р. минулого століття.

Діяльність ХІФТ-ва, як вона розвинулася пізніше, була різноманітна. Воно впоряджало свої наукові засідання, провадило видавничу діяльність, мало свій історичний архів і бібліотеку, збирало музейні речі, брало участь в археологічних зїздах та наукових ювілеях, дбало про пам'ятники на могилах видатних діячів, вживало заходів в справі впорядження могили П. Кальнишевського і т. д., й т. п.

В обсяг наукових інтересів і праці ХІФТ-ва входили не тільки чисто історичні та філологічні науки, а також і споріднені галузі — філософія, психологія, логіка, археологія і т. д. На теми з цих наук читали в Т-ві доповіді й обговорювали їх. Крім того Товариство дбало й про популяризацію наукового знання. Під його власною фірмою та його Педагогічного відділу влаштовувалися й публічні виклади, загально-приступні наукові читання з чарівним ліхтарем, наукові курси й т. інш.

Головним завданням ХІФТ-ва було дослідження місцевого краю — Слобожанщини. Вже на першому (після установчого) засіданні Т-ва був заслуханий доклад про дослідження місцевого краю — був це доклад проф. Морозова про рукописи історії Харківської єпархії архієпископа Філарета. Але в обсяг інтересів ХІФТ-ва входила не тільки Слобожанщина, а також і Лівобережна Україна та Запорожжя. Цим українським областям в Т-ві присвячувалося найбільше уваги — Товариство слухало й обговорювало окремі розвідки, реферати, цілі монографії, присвячені культурному й політичному минулому цих областей, їх історії, етнографії, праву й т. д.

Головною формою діяльності ХІФТ-ва були його наукові засідання, що їх воно розпочало 28 лютого 1877 р. Щороку Товариство мало біля восьми засідань і приблизно стількиж засідань мав його Педагогічний відділ. Вісім засідань мало Т-во в 1900—1901 р.; перед тим в 1898—99 р. було 11 засідань, а в 1901—1902 р. 12 засідань; зате в дальшому 1902—1903 р. лише 7 засідань. На засіданнях була неординакова кількість учасників, але найчастіше біля 10 душ. В 1911 р. на засіданнях Товариства частіше інш. бували такі члени: М. Сумцов, Е. Іванов, Д. Багалій, В. Барвінський, В. Бузескул, В. Веретенників, А. Ветухів, Н. Дурново, В. Сазва, С. Соловйов, І. Філевський і Є. Черноусів. Наукові засідання Товариства були приступні й для гостей, а на публічних засіданнях могли виступати з докладами й не-члени Товариства (§ 17).

Наукові доповіді й реферати в ХІФТ-ві були з різних ділянок і на різні теми. Так напр. М. Дринов на основі нових матеріалів читав про участь українських козаків в справах Румунії та про впад (вторженіє) їх на Балканський півострів в XVI в. (опубліковано в Харків. календарі 1883 р.), а також про один румунський напис на іконі Богоматері в с. Рогані на Харківщині; П. С. Єфименко докладав про шпиталі в Малоросії, про Архів Малоросійської Колегії, засланих-малоросіян в Архангельській губ. (1708—1802 рр.), про суд над відьмами в Малоросії (Харків. календар 1883 р.); Ол. Я. Єфименкова читала про церковні брацтва й про дворичне землеволодіння. На теми ж з історії та археології читали ще доклади Ю. Морозов (про городища), Дм. Яворницький (про Запорожжя й запорожців), А. С. Лебедів (багато докладів про побут духовенства, історію освіти на Слобожанщині й т. інш.), Дм. Багалій (переважно з культурної історії Слобідської України), а також — М. Плохинський, Д. Мілер, В. Савва, Ол. Русов, П. Короленко, П. Іванов і т. д.

Крім доповідей на теми з історії й археології, на засіданнях ХІФТ-ва

було ще багато доповідів з історії літератури, етнографії, про народню поезію тощо. Докладчиками на ці теми були: Ол. Потебня, М. Сумцов, М. Халанський, А. Кирпичників, А. Ветухів і інш. З докладами в ХІФТ-ві виступав і проф. Хв. Корш. Були також і доклади з світової історії та літератури; їх читали — В. Бузескул, Д. Н. Овсяннико-Куліковський, Б. Ляпунов і інш.

Крім слухання й обговорення докладів, Товариство на своїх засіданнях вирішувало й різні видавничі та інш. справи, вибирало нових членів, слухало повідомлення про поповнення свого музею та бібліотеки тощо. Відбувало Товариство час до часу й спеціальні урочисті засідання, присвячені пам'яті або ювілеям видатних діячів, подій — напр. засідання М. Гоголя, Ол. Потебні й інш. На засіданні 11 березня 1911 р. після доповіді М. Сумцова про Т. Шевченка, пам'ять Т. Шевченка була вшанована вставанням. Свої урочисті засідання ХІФТ-во відбувало часом і спільно з Педагогічним відділом або навіть і з Харківським Медичним Товариством. Спільні засідання мало ХІФТ-во й з Підготовчим Комітетом XII Археологічного Зїзду.

Засідання Товариства звичайно протоколювалися, при чому в протоколах містилися й змісти деяких докладів: бувало (як напр. 11. III. 1911 р.) що на засіданнях читався й затверджувався протокол попереднього засідання.

Не менш важною, ніж ці наукові засідання Товариства, була й його видавничча діяльність. До 1886 р. ХІФТ-во не мало свого власного органу, — його праці друкувалися найбільше в „Кіев. Старинѣ“, „Рус. Филолог. Вѣстникѣ“, в „Харьк. Календар-і“ тощо. В цих же органах друкувало Товариство й звіти про свою діяльність (Напр. в Харьков. Кал. на 1883 р. звіт за рр. 1878—1882). З 1886 р. почав виходити Сборникъ, як головний науковий орган ХІФТ-ва, а в 1911 р. його Вѣстникъ. Крім того Товариство видавало ще й спеціальні збірники статей, присвячені напр. Ол. Потебні, Собєстіянському й інш. Реферати членів Товариства публікувалися також і на сторінках Записок Харківського Університету.

Перший том Сборника ХІФТ-ва вийшов у 1886 р., другий в 1890-му і далі через рік, через два виходило по збірнику. Всього цих збірників ХІФТ-во видало „більше 20 томів“¹ (Том IV вийшов 1892 р., т. V — 1893, VI — 1894, VIII — 1896, X — 1897, XI — 1899, XII — 1900, XIII — 1902, XIV — 1905 і т. д.). Том XIII збірника під редакцією Є. Редина вийшов у двох частинах і збільшеному розмірі з нагоди XII Археологічного Зїзду в Харкові. Він був одночасно й II т. Трудів Харківського Підготовчого Комітету по організації цього зїзду.² При цьому томі були й показки, чого в інш. томах не має.

Деякі збірники були тематично судільні. Напр. VII містив лише твори Г. Сковороди (було це перше повне видання!), його біографію (Ковалин-

¹) Передмова до Наук. Збірника Харків. Наук. — Дослідч. Катедри Історії України, I. Харків, 1924.

²) XIII том збірника складається з двох частин: перша (ст. 450) присвячена описові архівів, друга (ст. 241) — етнографічна. В першій частині маємо статті: Ю. Татничева про Чернігівські архіви, І. Катаєва — огляд рукописи. пам'яток до історії Слобідської України, що переховуються у Воєнно-Учбов. архіві в СПб, А. Лебедева про архіви духовного відомства в губернії Курській і Харківській, Д. Мілера про архіви Харківської губернії (ст. 197—435). В другій частині цього XIII т. маємо: М. Сумцова — з етнографічних екскурсій, М. Русова — про населення й будови Полтавської губернії, Є. Криста, П. Тиховського і С. Маслова про кобзарів і лірників Харківської губ., В. Василенка спроби толков. словн. української народньої термінології (зокрема технічної термінології Полтавської губ.).

ського) й критично-біографічну статтю Д. Багалія. Розвідки про Сковороду були також і в т. VIII (А. Лебедева, Ф. Зеленогорського і Д. Багалія). Том перший цілий був зайнятий Багалієвими матеріялами до історії колонізації й побуту Харківської та почасти Курської губ.

Були також збірники видані для вшановання окремих членів Товариства. Такими були: т. XV на честь М. Дринова, т. XVIII на честь М. Сумцова, т. XIX присвячений Є. Редину й т. XX на честь Д. Багалія. XVIII том, виданий на честь довголітнього голови Т-ва М. Сумцова з нагоди 30-ти ліття його наукової і педагогічної діяльності, має явно українофільський характер. В ньому, крім бібліографії праць М. Сумцова, опубліковано 46 статей; з них деякі й по українському, а саме: І. Франка про інтермедію єврея з русином, М. Євшана про Котляревського й проф. М. Слабченка до історії відношень між Кулішем і Шевченком. В Сумцовському збірнику є й пара статей польських, а чеської статті празького проф. Полівки не могли видрукувати за браком у Харкові черенків. Здебільшого статті в цьому збірнику присвячені історії літератури та етнографії, але деякі є й історичні, напр. Хв. Корша про Володимирових богів, М. Петрова про нововідкриту київську монету XIV в., І. Філевського про духовну просвіту в давній Київській Русі, Є. Іванова до біографії В. Н. Каразіна, В. Барвінського про вибори сотника в м. Носівці 1735 р., Д. Мілера про свавільства москалів на Україні в XVIII ст. і деякі інш. В цьому ж томі уміщена й стаття М. Попруженка про М. Дринова.

Вшановуючи пам'ять Є. К. Редина, ХІФТ-во присвятило йому XIX т. свого збірника, що вийшов у Харкові 1913 р. (ст. 461). Цей збірник містить не тільки ріжного роду некролоґію (промови, статті, спогади й т. п.), а також і збірку листів Є. Редина до М. Сумцова та цілу низку статей на теми зв'язані з науковими інтересами самого Редина; серед них є й значна частина україник — напр. Мілера про козацькі пояси, С. Фарфоровського про кобзарів на Кубані, В. Веретенникова про мистецьку школу в Харкові XVIII ст., В. Данилевича — рештки неолітичної культури на території Херсонеса, В. Барвінського — Новий літературний пам'ятник часів Мазепи, Ів. Огієнка — Проповіди Іоанікія Галятовського, А. Твердохлібова про Ахтирський повіт перед XIX ст.

В збірниках ХІФТ-ва головне місце займають статті й матеріяли з місцевої історії, значно менше з етнографії й археології. Це переважно розвідки, написані на основі архівних матеріялів або безпосередньо на основі дослідів побуту. Опубліковано в збірниках і багато сирого матеріялу — ріжних архівних даних, записів народних пісень, легенд і т. п.

Серед матеріялів, публікованих в окремих томах збірників, маємо Багалієви „Матеріяли для історії колонізації й побуту степової окраїни Московської держави в XVI—XVIII вв.“ (тт. I, II) та його ж „Нові матеріяли до історії Слобідської України“ (т. V); М. Плохинського — Матеріяли для історії внутрішнього життя Лівобережної України (т. V) та його ж спільно з Мілером — Книга справ поточних Стародубського майстрату 1690—1722 (т. VI); В. Мякотина — Генеральне слідство про маєтності Переяславського полку (т. VIII); П. Короленка — Матеріяли до історії Війська Запорозького (т. IX); в XI і XII тт. — Екстракт про виснаження („О изнеможении“) Слобідських полків і т. д.

Крім того багато джерельних матеріялів уміщено на сторінках збірників ХІФТ-ва і в зв'язку з опублікованими там історичними розвідками. Так напр. при статті О. Русова про Густинський і Мгарський монастирі (т. IV) наведені й деякі універсали, купчі, духівниці; теж і при статтях А. Лебе-

дева (напр. в т. IV про побут Курсько-Знаменського та Білгородсько-Миколаївського монастиря) і т. д.

З народньо-поетичних матеріялів в збірниках видруковані записані на Харківщині та Катеринославщині І. Манжураю казки, приказки й пісні (т. т. II, VI), зібрані Я. Новицьким історичні пісні в Катеринославській губ. (т. VI), записані В. Милорадовичем українські пісні в Лубенському повіті на Полтавщині.

З історичних розвідок в збірниках ХІФТ-ва друкувалися праці Миколи Бакая (до історії колонізації Лівобережної України в XV—XVI в. в. — т. IV), М. Плохинського (про гетьмана Мазепу — т. IV, поселення грузинів в Малоросії XVIII в. — т. V, подорож Т. Каплонського до Італії — т. VIII), Д. Мілера (нарис з історії юридичного побуту Старої Малоросії — т. VIII), А. Лебедева (з історії церковного життя Слобожанщини — т. т. IV, VI і XI, про окремих церковних діячів як Т. Мочульський — т. IX, або І. Горленко — т. XII), Е. Трифілієва (з історії промисловости на Слобожанщині — т. VI), В. Савви (про духоборців в Харківській губ. — т. V, про час і місце хрещення кн. Ольги — т. III) і т. д.

До цих статей підходять змістом і деякі некрологи, опубліковані в збірниках, особливо присвячені історикам (напр. Д. Багалія про М. Лаценка — т. IX, стаття І. Бродовича про Е. Голубинського в т. XIX і т. д. До т. IV збірника додані матеріяли пам'яті Ол. Потебні в зв'язку з його смертю (ріжні статті, спогади й ін.). Кн. VIII збірника містить статті присвячені проф. права І. Собєстіянському († 8. XII. 1896). В додатках до збірників, починаючи з т. V, друкувався М. Плохинського Опис Харківського історичного архіву.

З розвідок в галузі народньої поезії та етнографії були опубліковані в збірниках праці М. Сумцова (про заговори — бібліографія т. IV, побажання й прокльони, пословиці — т. IX), П. Іванова (народні оповідання про долю — т. IV), П. Короленка (про чорноморські заговори — т. IV), М. Гаврилова й І. Семенцова (про заговори на Чернігівщині — т. IV), Ф. Зелінського (про заговори — т. X), І. Манжури й Я. Новицького (казки, перекази, пісні й інш. з Катеринославщини — т. VI) і нарешті В. Милорадовича (про народні обряди й пісні Лубенського повіту — т. X). Але загалом в збірниках ХІФТ-ва було значно менше публікацій, присвячених розслідам річевої етнографії (речі побуту, обстановка, убрання й т. інш.) та пам'яток археологічних. В збірниках є лише кілька заміток з археології (о. Вас. Спесивцева про випадкові археологічні знахідки — т. VI, Н. Федоровського про один могильник в Купянському повіті — т. XII і ще дещо, але загалом дуже мало). Пояснюється це найбільше тим, що ХІФТ-во не мало засобів на провадження археологічних розкопів та організацію етнографічних експедицій і т. п. наукових підприємств. Воно зорганізувало при собі спеціальну комісію для археологічних розкопів та екскурсій, але не дістало потрібних для її діяльності коштів. Всеж — як довідуємося з звітів — в 1884 р. Товариство асигнувало 75 руб. на екскурсію Д. Яворницького для знімання планів і описів місць кол. запорозьких січей.

Переважна більшість матеріялів і розвідок, уміщених в збірниках ХІФТ-ва, присвячена українським темам, але поруч з ними є дещо й з поза українки, і то як в галузі історії так і філології та інш. ділянок. Для прикладу згадаймо праці Ф. Германа з історії давнього Риму (т. VI), Ф. Корша з грецької фонетики (т. VIII), М. Сумцова про Леонардо да Вінчі (т. XII), А. Деревницького (про заговори в давній Греції) і т. д.

В збірниках, крім згаданого вже матеріялу, містилися також і списки

книжок, що поступали до бібліотеки Товариства, списки публікацій самого Товариства та Педагогічного відділу при ньому, а також і праці цього Педагогічного відділу. Серед цих праць були деякі й чисто історичні, як напр. Д. Багалія про методіку історії (т. VI). В збірниках містилися також звіти про діяльність Т-ва, протоколи його засідань і т. інш.

Розміри окремих збірників були не однакові, але найчастіше біля 400 стор., як т. т. IV і XI; деякі, як т. VIII, має й 500 стор.; деякі, як т. X, стор. 344, а т. IX і біля 300. Найбільшим є т. XIII в двох частинах з матеріалами для XII Археологічного зїзду в Харкові.

Так само неодинаковий був і наклад окремих томів збірника. Спочатку друкували їх по 200 прим. кожного тому, пізніше (з т. IX) по 300 прим. і по 200 відбиток. Про поширення збірника маємо відомості щодо III т. З видрукованих 200 прим. — 80 роздано членам і розіслано в обмін, 20 прим. дано одній книгарні, а 100 залишено на складі для дальших потреб.

Щодо редакції збірників, то вона не була все та сама. Так, в 1892 р. в комісію для видання збірників були обрані: М. Сумцов, Д. Багалій і М. Плохинський. Том XIV був виданий за редакцією Є. Редина, а останні три томи збірників редагував фактично Є. Іванов.

Своїх збірників, як розмірно великих видань, ХІФТ-во випускати частіше не мало можливості. До того ж, останні томи збірника були присвячені й тому мали спеціальний характер. Це все було причиною того, що багато матеріалів Товариства лишалося неопублікованим, зокрема його звіти. З огляду на це, а також і для оживлення видавничої діяльності Т-ва, було 1 квітня 1911 р., на внесення голови М. Сумцова, ухвалено видавати новий орган — Вісник ХІФТ-ва. Цей Вісник мав появлятися неперіодично, але кілька разів в рік, містити протоколи засідань Товариства і його Комісій та Педагогічного відділу, резюме докладів, невеликі статті, бібліографію, новинки й т. п. Розмір Вісника намічався в 3—5 друков. аркушів. В редакційний Комітет для видання Вісника був обраний тоді голова М. Сумцов, секретар Е. Іванов і 3 члени — А. Ветухів, В. Савва і С. Соловійов

Перший випуск Вісника ХІФТ-ва появился в Харкові 1911 р. в розмірі поверх 5 аркушів і містив, крім протоколів і звісток, більше 10 менших статей, між інш. такі: М. Сумцова про Т. Шевченка, П. Житецького, І. Мандельштама, Т. Пархоменка й інш.; Д. Багалія про Костомарівські дні в Воронежі, Л. Мацієвича про ієромонаха В. Гонтаревського і т. д. Всього ХІФТ-во видало 5 ч. ч. свого Вісника (зміст дальших чотирьох лишився для мене невідомий — в пражьких бібліотеках не пощастило їх вишукати).

Крім своїх органів — Збірника та Вісника — ХІФТ-во видавало ще бібліотечні й архивні каталоги, відозви й заклики в справі збирання писаних і річових пам'яток старовини і т. інш. Але далеко не все з видавничих планів і замірів Товариства було здійснене. Нпр. в 1900 р. ХІФТ-во підготувало видання листів, творів і проєктів В. Каразіна — це видання мало появитися з нагоди 100-ліття Харківського Університету; також намічалось окреме видання протоколів засідання Товариства за р. р. 1905—1910, видання повної збірки творів В. П. Гулака-Артемівського й інш.

Праці ХІФТ-ва на основі офіційних правил могли виходити з друку без попередньої цензури (§ 15).

ХІФТ-во брало участь в Працях кількох Археологічних зїздів і в підготовці до них (в т. зв. Предварительних Комітетах). Особливо видатною була роля Товариства в підготовці XII Археологічного зїзду в Харкові (15—27 VIII 1902). Товариство мало тоді своїх делегатів в Московському

Комітеті по організації цього зїзду (Д. Багалій, А. Вязигин, А. Лебедів, Є. Рєдин, С. Соловйов і М. Сумцов), а в Працях Харківського Підготовчого Комітету брала участь більшість членів ХІФТ-ва; до складу Харківського Підготовчого Комітету увійшла й ціла Етнографічна Комісія Товариства. На самому зїзді члени Товариства зробили 20 докладів. Багато допомогало Товариство через своїх членів і при влаштуванні зїздових вистав та складанні каталогів. Після XII Археологічного зїзду в розпорядження ХІФТ-ва поступили всі експонати етнографічної вистави. Ці речі склали основу етнографічного музею Т-ва.

Брало участь Т-во і в підготовці XIII Археологічного зїзду в Катеринославі, а для участі в XV зїзді воно ухвалило в 1911 р. відрядити 11 своїх членів, між ними: Д. Багалія, М. Сумцова, Д. Мілера, В. Барвінського, Е. Іванова, Ол. Білецького й інші.

Як окремі установи та заклади ХІФТ-ва були його Педагогічний відділ, Харківський Історичний Архів, бібліотека й музей.

Педагогічний відділ був зорганізований як статутарне товариство. Статут його був затверджений міністерством народної освіти 25 лютого 1892 р. Згідно § 1 цього статута, метою Педагогічного відділу було обговорення питань, звязаних з навчанням історично-філологічних дисциплін в школах. Після § 2 статуту Педагогічний відділ складався з педагогів високих і середніх шкіл. Фактично до Педагогічного відділу входили всі члени Історично-Філологічного Товариства, а крім них ще й не-члени цього Товариства. Останніх за перше десятиліття було прийнято біля сотні.³

Педагогічний відділ мав як спільні засідання з Товариством так і свої окремі. Цих останніх за перше десятиліття відбулося 57, а рефератів на них було прочитано біля сотні. Реферати друкувалися в Трудах відділу, яких вийшло 9 випусків, не менше 10-ти друк. аркушів кожний. Крім того, Педагогічний відділ видавав і окремі публікації. Предметом занять Педагогічного відділу були різні педагогічні справи — теоретичні й практичні. З окремих докладів у відділі зазначимо для прикладу: Дм. Багалія про „Методи навчання історії“, „Ролю Харківського Університету в справі поширення середньої й низчої освіти в Харківській шкільній окрузі“. На засіданні відділу подавалися реферати й рецензії на різні нові публікації — нпр. В. Бузескула на підручник П. Виноградова з старовинної й середньої історії.

Педагогічний відділ ХІФТ-ва провадив і науково-популярні читання. Для більшої успішності своєї діяльності відділ засновував спеціальні комісії й комітети, нпр., лекційний. Мав відділ і свою власну бібліотеку.

На чолі Педагогічного відділу, як його голова, ціле перше десятиліття стояв М. Сумцов, а секретарями були: В. Харцієв (1892—95) і А. Ветухів (з 1895 р.).

Харківський Історичний Архів при ХІФТ-ві повстав в 1880 р. Заснований він був з ініціативи П. С. Єфименка, який в 1879 р. в своєму докладі звернув увагу Товариства на важні матеріали до історії Лівобережжя в архіві Чернігівського Губерніяльного Правління, де вони переховувалися в невідповідних умовах. Чернігівський архів, як і інші архіви Лівобережжя, терпів од вогню, води, мишей і т. п. та повного недогляду й браку приміщення. ХІФТ-во занялося архівною справою і в 1880 р. на свої кошти при допомозі Університету перевезло архівні матеріали з Чернігова до Харкова

³) А. В. Ветуховъ: О дѣятельности Педагогическаго Отдѣла ХИФОбщества въ первое десятилѣтіе 1892—1902. Сборникъ ХИФОбщества, т. XIV, ст. 109—122.

і тим врятувало їх від загибелі. Тоді було перевезено з Чернігова 80 великих тюків архівних матеріалів.⁴

Перші три роки Харківський Історичний Архів зовсім не мав помешкання, потім кілька років мав тісне й непристосоване помешкання і тільки в 1889 р. дістав більш відповідне приміщення. Зріст Архіву починається з 1883 р. В 1887 р. були перенесені до Харкова архівні справи Новгород-Сіверського поліційного управління; а в 1890 р. була доставлена з Полтави друга частина Архіву Малоросійської Колегії, частина справ Чернігівського Намісництва й інш. Про це особливо дбав Дм. Багалій. Після цих поступлень кількість справ ХІАрхіву збільшилася до 52.000. Відносилися вони головню до історії Лівобережжя і Слобожанщини XVIII ст. й поділялися на два відділи: 1) Малоросійський і 2) Слобідсько-український. В Малоросійському відділі були справи карні, цивільні, військового й фінансового управління, адміністративні, станові й церковні; Слобідсько-український відділ Архіву складався з архіву Харківського Губерніяльного Правління, а саме — Харківської полкової канцелярії, Слобідських гусарських полків, Слобідсько-української Губерніяльної Канцелярії й інш. Обидва ці відділи, що повстали з ініціятиви П. С. Єфименка, зібрали такі важні матеріали, що без них не може обійтися ні історик Лівобережжя, ні історик Слобожанщини.

Третій відділ ХІА повстав пізніше з ініціятиви Багалія. До нього увійшли рукописи й папери місцевих видатних діячів, здебільшого професорів Харківського Університету. В 1903 р. рішено було закласти при Архіві й Музей О. Погебні. Нарешті четвертий відділ ХІА утворився з випадкових поступлень, пожертв і т. п. Сюди нпр., поступила пожертвована ректором Н. Куплеваським звязка діл Богодухівського земського суду XVIII—XIX в. в., що їх проф. Куплеваський придбав випадково на базарі в якоїсь торгівки. Більшість цих матеріалів належала також до території Слобідської України. До IV-го ж відділу Архіву передавалися й старі діла Міністерства Юстиції, що їх у великій кількості надсилав до Харківського Університету Сенатський Архів з Петербургу. Первісно вони призначалися для Юридичного Кабінету, спеціально для практичних занять студентів-правників, але через брак помешкання їх примістили в Архіві, т. щ. останній фактично грав і підсобно-педагогічну ролю. Але помимо того ці сенатські матеріали мали й науково-історичне значіння, бо відносилися до українських губерній.

На початку свого існування ХІА не мав потрібних коштів і тому не міг зорганізувати як слід праці над упорядкуванням зібраних в себе матеріалів. Пізніше досить значну допомогу дістав Архів від місцевого цукровара І. Г. Харитоненка, який пожертвував для Архіву 2000 руб. Крім цього

⁴) Література про Харківський Історичний Архів досить багата. Основною є праця Е. М. Іванова „Харьковский Исторический Архив“ в Сборник-у ХІФТ-ва т. XIV, ст. 75—108; це є нарис до 25-ліття ХІФТ-ва. В інш. томах того ж збірнику друкувалися й ріжні звіти про Архів. Пізніше кілька статей про ХІ Архів появилася в Архівній Справі, а саме: Е. Іванова — Центральний Історичний Архів у Харкові (кн. I з 1925 р.), В. Барвінського — до 50-ти річчя заснування Харківського Центрального Історичного Архіву (1880—1930) (кн. 3 (14), за 1930 р.). В кн. 4 того ж органу є про „Архівні Фонди, перевезені з Москви“; в кн. 5/6 за 1928 р. уміщена стаття В. Барвінського про Е. М. Іванова (з нагоди 30-річчя науково-архівної роботи), який найбільше працював для ХІАрхіву. Про „Харківський Краєвий Історичний Архів та його фонди“ є ще стаття М. Гривіна в Архівній Справі, Харків 1930 р., кн. 3 (14), ст. 6—36. Нарешті в кн. 6 харківського Архіву Радянської України за 1932 р. появилася стаття В. Барвінського і В. Єфімовського п. з. Всеукраїнський Центральний Архів стародавніх актів у Харкові, що містить „історію та короткий огляд фондів“.

І. Хатитоненка ХІФТ-во мало ще й інші жертводавців, але загалом їх не було багато.

Над упорядкуванням матеріялів в ХІА в перших роках працювали: Н. Рагозин, І. Дитятин, А. Лебедів, Н. Куплеваський, М. Сумцов, Д. Багалій, Д. Яворницький, П. Єфименко (тоді секретар Статистичного Комітету) і дехто ще. Хранителем Архіву був обраний Дм. Багалій. В Архіві над описом матеріялів багато працював ветеринарний лікар С. П. Дуброва. Але все це були т. зв. „добровільні співробітники“, що працювали „в міру сил і можливостей“. В 1884 р. ХІФТ-во обрало Д. Багалія завідуючим Архівом, а в 1886 р. Університет на представлення Т-ва асигнував 300 руб. для оплати архіваріуса. Першим архіваріусом ХІА був А. Твердохліб (1886—87) потім М. Бакай (1887—88), М. Плохинський (1888—97) і далі Е. Іванов. Архіваріуси провадили каталогізацію матеріялів, робили описи, реєстрували нові поступлення й т. д. За свою працю вони діставали й невелику платню. Заступником завідуючого Архівом Дм. Багалія в 1906 р. став Е. Іванов. Він фактично заступав Багалія, який — будучи переобтяжений інш. функціями — не міг присвячувати архівним справам багато часу. Пізніше, в 1922 р. Е. Іванов і формально став завідуючим Харківським Історичним Архівом.

Цей Євген Михайлович Іванов взагалі дуже заслужений в архівній справі на Україні працівник.⁵ Сам він народився в Єнисейській губ. 1873 р. як син сибірського селянина; вчився в Харківському Університеті, де був учнем Дм. Багалія. В 1897 р. Іванов став ученим архіваріусом ХІФТ-ва й працював там аж до своєї смерті в 1929 р. При його участі зростав і розвивався цей Харківський Історичний Архів; при ньому ж з 1920 р. він перетворився і в Центральний Історичний Архів, якого Е. Іванов став у 1922 р. завідуючим.

В ХІФТ-ві Е. Іванов повнив не лише важні архівні функції — він з р. 1909 був і секретарем Товариства аж до його ліквідації, і редактором його видань. За редакції Е. Іванова вийшли останні томи збірника, з XVIII т. починаючи, а також усі п'ять випусків Вісника Т-ва.

Архівні колекції ХІФТ-ва містили дуже важні матеріяли не лише до історії Слобідської та Лівобережної України, а також і для історії Степової України. В 1925 р. в харківському Архіві налічувалося 246 фондів кількістю біля 9000 вязок. Цими матеріялами в різні часи користувалося багато дослідників для своїх розвідок. Досить згадати імена: Д. Багалія, В. Мякотина, М. Василенка, П. Короленка, Є. Альбовського, П. і Ол. Єфименків, І. Теличенка, М. Сумцова, Є. Рєдина, Д. Яворницького, М. Плохинського, Д. Мілера, Є. Радакову, М. Бакаю, П. Іванова, В. Савву, М. Петрова, М. Слабченка, І. Джиджору, Г. Писаревського, В. Модзалевського, Г. Максимовича, В. Бузескула, В. Барвінського, М. Максимейка, О. Гермайзе, М. Горбаня й баг. баг. інші.

При Архіві була й бібліотека ХІФТ-ва. Складалася вона поволі, головню в спосіб обміну на видання Товариства та з пожертв книжками. Обмін щороку приносив бібліотеці 200—250 нових книг. За гроші Товариство купувало порівняючи дуже мало нових видань. В 1891 бібліотека ХІФТ-ва мала всього 439 томів, а в 1902 р. кількість томів зросла вже до 3466. Багато книг і рукописів до бібліотеки Товариства пожертвував А. Геєвський.

⁵ Про Е. М. Іванова стаття В. Барвінського з нагоди 30-ліття його науково-архівної праці. Архівна Справа, Харків 1928 р., кн. 5/6, ст. 10—16 (з портретом).

Збирало ХІФТ-во й музейні колекції, але зберігало їх в Музеї Старовини Харківського Університету. Пізніше при Товаристві повстав свій Етнографічний Музей, що його значно поповнив своєю пожертвою поет Ів. Манжура, який передав Товариству цінні етнографічні матеріали.

Матеріальні засоби ХІФТ-во в перших роках існування склалися лише в внесків його членів (до 5 руб. річно від члена). За перші п'ять літ зібралася в касі Товариства й маленька сума збережень в 239 руб. Пізніше Товариство мало ще деякі прибутки від продажу своїх видань, але головні фонди для його діяльності склалися з річних субсидій та одноразових допомог.

ХІФТ-во прохало собі щорічну субсидію від Міністерства Освіти, але дістало звідти лише одноразову допомогу — в 1901 р. в розмірі 400 руб. Від Полтавського Губерніяльного Земства воно одержало 300 руб. спеціально на видання записів Милорадовича. Мало Товариство деякі допомоги й від інш. установ. Та найважливішою для нього була допомога Харківського Університету, який давав Товариству річні субсидії, найчастіше по 1000 руб. річно (з того призначалося 600 руб. на оплату архіваріуса й 400 руб. на видання). Крім грошових субсидій Товариство користувалося й помешканням Харківського Університету для своїх засідань, архівів та інш. Про зв'язок і допомогу Університету для Товариства може свідчити й повідомлення секретаря 17 березня 1893 р. про те, що Правління Університету предоставило в розпорядження Товариства дві піддержані шафи, які були справлені й за дозволом ректора приміщені у відповідному місці. Товариство висловило тоді подяку ректорові й ухвалило використати шафи для своїх бібліотечних потреб, а саме — в більшій шафі тримати книги Товариства, а в меншій книги бібліотеки свого Педагогічного відділу. Важне позитивне значіння допомоги Харківського Університету для Товариства підкреслювалося й пізніше, нпр. в 1902 р. в промові тодішнього голови Товариства проф. М. Сумцова. Патронат Університету над Товариством пояснювався тим, що Товариство було фактично при Університеті й складалося головню з університетських діячів. Членами його були майже всі професори Історично-Філологічного факультету, також частина професорів Правничого Факультету і навіть окремі професори інш. факультетів.

Особливої уваги в діяльності ХІФТ-ва заслуговує організація фондів на премії за наукові праці. Таких фондів Товариство мало кілька. Ще 24 грудня 1894 р. Міністерство Народньої Освіти затвердило правила в справі премії проф. Ол. Потєбні. Ця премія устанавлювалася при Товаристві й видавалася лише за праці студентів Харківського Університету, а саме — за найліпшу працю з історії руссаго язика і літератури. Видавалася вона щороку в розмірі $\frac{1}{100}$ з капіталу в 2600 руб. Цей фонд згодом збільшився. На премію ім. О. Потєбні збиралися гроші також і по підписним листам (і то аж з дозволу царя). В 1911 р. фонд для премії ім. О. Потєбні досяг 3117 руб. 80 коп. Починаючи з 1895 р. ця премія призначалася щороку.

Друга премія ХІФТ-ва була присвячена ім. проф. М. Дринова. Призначати її почали з 1909/10 ак. року. В 1911 р. фонд на цю премію мав 2844 р. 94 к. Премії з нього призначалися за праці з слов'янознавства.

В 1911 р. при ХІФТ-ві був і фонд ім. Є. Редина в сумі 1322 р. 08 к. з якого призначалися премії за праці з історії мистецтва й археології.

Теми наукових праць для одержання цих премій намічались звичайно з українознавства. Так, нпр., на премію ім. Ол. Потєбні в 1911 р. були такі теми — 1) Мова й стиль Г. Ф. Квітки-Основ'яненка й 2) Сучасні малоруські говори; а на премію М. Дринова — про 1) Болгарську народню поезію й про 2) „Кіевскую Старину“, як джерело для вивчення історії

й етнографії (зі складенням бібліографічного показника). Про свого роду українофільський характер цих премійових фондів ХІФТ-ва свідчить і постанова Харківської Мійської Думи 4 березня 1911 р., в якій — на доклад гласного М. Сумцова — було ухвалено вносити щороку ХІФТ-ву по 100 руб. на премії за ліпші твори студентів з української історії, історії української літератури й етнографії України. Організація й присудження цих премій Харківської Думи були предоставлені ХІФТ-ву.

Матеріальні засоби Товариства всеж були дуже скромні й далеко не вистарчали для здійснення всіх планів Товариства; але й при таких засобах ХІФТ-во виконало велику наукову працю. Вже за перших 25 літ воно дуже розрослося.⁶ При ньому з 1880 р. був історичний архів, який пізніше набув всеукраїнського значіння; в 1892 р. заснувався Педагогічний відділ, а в 1902 р. Етнографічний Музей. При Товаристві ж було дві бібліотеки: історично-філологічна й педагогічна. В 1895 р. від імени Товариства влаштувалися Жіночі Курси, а з 1897 р. відбувалися публичні наукові виклади. ХІФТ-во провадило значну видавничу діяльність, організувало наукові премії і т. д. Заходом Товариства була зібрана колекція рукописів і світлин діячів Харківського Університету. Звичайно при більших матеріальних засобах і діяльність Товариства моглаб бути значно ширшою, а так лишилося багато дечого й нездійсненим — особливо в галузі видавничій та археологічній.

Особливо треба підкреслити, що праця ХІФТ-ва була українською не тільки своїм змістом, а в дечому також і формою. В цьому відношенні ХІФТ-во виявило себе значно більше українофільським, ніж такі самі обласні науково-історичні товариства, як Одеське Товариство Історії й Старовини та Київське Нестора-Літописця. В цих останніх не було випадків, які мали місце в ХІФТ-ві, щоб говорились промови по українському, щоб пам'ять Т. Шевченка вшановували вставанням, щоб у виданнях друкували статті українською мовою і т. д. Всі такі явища в ХІФТ-ві були за головування проф. М. Сумцова й свідчать про українство цього діяча. Під головуванням М. Сумцова ХІФТ-во ще 11 січня 1895 р. вшанувало вставанням пам'ять Ом. Огоновського. На святкуванні самого М. Сумцова в Харкові 2 жовтня 1905 р. ювілянт відповідав декому й по українському. Українські привіти ХІФТ-ву були і в 1902 р. з нагоди його 25 ліття, а саме — від Наукового Товариства ім. Шевченка, Львівської „Просвіти“, Б. Грінченка. Вони й видруковані в т. XIV збірника, правда з багатьма помилками. НТШ в своєму тодішньому привіті за підписом І. Франка і В. Гнатюка м. інш. бажало, щоб ХІФТ-во розгорялося далі все сильніше й несло в найширші круги „світло науки, яке одно тільки може з'єднати розеднаних“.

І ХІФТ-во таку місію довгі літа справді сповняло, доки само не було перетоплене в горнілі пореволюційних реформ, коли в Харкові на його місці й на місці Університету повстали інші наукові установи й організації — різні інститути, катедри, архіви, бібліотеки, музеї й інш. При оцінці їхньої діяльності й значіння треба мати на увазі, що то в значній мірі завдяки праці ХІФТ-ва Харків міг стати в 20-х р. р. другим після Києва науково-історичним осередком.

⁶ Відомості про перше 25-ліття ХІФТ-ва (1877—1902) найповніше опубліковані в т. XIV Сборник-а (Харків, 1905 р.). Там є протоколи урочистого засідання Товариства 28 лютого 1902 р. з додатками до нього: 1) Промови голови М. Сумцова про 25-ліття Т-ва, 2) промови секретаря Є. Редьки про наукову діяльність Т-ва і 3) промови А. Ветухова про працю Педагогічного відділу в 1892—1902 р. В тому ж збірникові видрукована й стаття Е. Іванова про Харківський Історичний Архів, а також списки членів Т-ва, його статуту (1876 і 1901 р. р.), списки рефератів і публікацій та інші важні для Товариства матеріали.

Архів Пульхерії Івановни

„Пульхерія Івановна была большая хозяйка и собирала все...“
„Приказчик, соединившись с войтом, обкрадывали ее немилосердным образом. Они завели обыкновение входить в господские леса, как в свои собственные... все толстые дубы продавали на сруб...“ „Как ужасно ни жрала все во дворе, начиная от ключницы до свотей... сколько вся дворня ни носила гостинцев своим кумовьям... и даже таскала из амбаров старые полотна и пряжу... — благословенная земля производила всего в таком множестве и Пульхерии Ивановне так мало было нужно, что все эти страшные хищения казались вовсе незаметными в их хозяйстве...“ „Вот это — говорила она — водка настоянная на деревьях и шалфей... Вот это на золототысячниках... А вот эта переманная на персиковые косточки...“

(Н. В. Гоголь „Старосветские помещики“.)

Пульхерія Іванівна, походженням з роду Марковичей, народилася десь біля 1775 р. Після 1798 р. вийшла вона заміж за абиштованого секунд-майора Михайла Яковича Скоропадського, який помер 1810 р. Після того Пульхерія Івановна залишилася до кінця свого некороткого віку вдовою. Достатні маєтки давали їй можливість спокійного існування: по ревизії 1816 року у її власності були такі села у Глухівському повіті: с. Дунайці з 210 душ чоловічої статі і 217 жіночої; Слобода-Дунайська з 229 чол. ст. і 236 жін. ст.; с. Турці й с. Васківці з 286 ч. ст. і 340 ж. с., с. Кубраківка з 40 душ., с. Полошки — 88 душ., с. Береза — з 126 душами, хутір Березовський з 27 душами.¹ Отже разом — 1789 кріпацьких душ. Це ставило її до кола поміщиків Чернігівської губернії вище-середнього достатку. Померла вона десь після 1847 р. Документи, що збереглися серед решток фамільного архіву Скоропадських, за її господарчу діяльність досить цікаві й характерні для поміщицького життя другої чверти ХІХ ст., щоб не обминула їх увага дослідника.² Це напевно фрагменти колись значно більшого архіву Пульхерії Івановни, до складу якого входили її власні архівалії та діловодні фонди приказчиків по економіях її маєтків. Неповноту збереження видно з того, що є лише декілька більш менш повних справ за окремі питання,

¹) В. Л. Модзалевский „Малороссийский родословник“ т. IV, ст. 669—670.

²) Архів Скоропадських (1623—1917 р. р.) в основній своїй частині (29 в'язок) переховувався в Ленінградському Історичному Архіві (18 в'язок передано звідти до Москви). До нього є попередній охоронний опис, але цілком ще його досі не впорядковано. У ленінградській частині цього фонду де-які в'язки (№№ 8, 10, 14, 15, 17, 24) мають в собі документи, що стосуються до господарчої діяльності Пульхерії Івановни. Їх досі не опрацьовано — лише відібрано від документів інших осіб та розкладено у більш менш хронологічному порядку. Дана стаття є спробою попереднього огляду цієї колекції цікавих економічно-побутових документів 1781—1847 р. р., які чекають свого спеціального дослідження й піришого використання.

а притім решта збереглася у вигляді розсипу документів, переважно, за двадцяті — тридцяті й початок сорокових років минулого сторіччя. Проте цих решток досить, щоб змалювати добробут Пульхерії Ивановни, методи її господарства і власне її саму, як поміщицю.

Найстаріші документи зберігаються в папці, що має пізніше визначення „Бумаги Пульхерии Ивановны Скоропадской по с. Березки 1781—1845 г.“ Тут є різні купчі акти, ревізькі сказки, квитки про заплату подушного податку, вводчі листи на окремі ґрунти, що при с. Березки, звіти про стан гуральні й кількість горілки, що прийнято й відпущено, рапорти березківського приказчика, інвентарні списки, контракти з поставщиками і т. ін. Особливу увагу притягає „Связка 12-я, содержащая шесть крепостей по имению Новгород-Съверского повѣта селу Березкъ под №№ 1, 2, 3, 4, 5, 6. В концѣ сей связки приложены: 1 — ревизская сказка, выданная Ивану Андреевичу Марковичу³ в 1781 году, 2 — выпись из суда земского Глуховского по дѣлу катедры Черниговской“, що починається виписками з судових актів і іншими документами на маєтності з кінця XVIII ст. Між іншим тут довідуємося, що 27/VI 1816 р. П. І. уступила свою частину в селах Березці й Полошках (126 ч. с. та 55 ж. с.) своєму брату Андрію Ивановичу. Ці Березки потім 28/III 1819 р. по замінному запису перейшли від останнього до Ол. Ол. Хвостова, який 3/III 1821 р. продав їх знову Пульхерії Ивановні (с. Велика Березка з хутор. Малою Березкою з господарськими будівлями, гуральнею, худобою, ґрунтами й селянами 123 ч. с. душ) за 50.000 крб. П. І. видала йому векселя на цю суму. В дальшому справа переповнена рапортами до Пульхерії Ивановні від її березківських приказчиків про стан господарства з додатком прибутково-видаткових відомостей щомісячних або за певний термін (є за IX, 1822; II, IV, X, XI, 1824 р.; X, 1825 р.; III, V, VII, IX, X, XI, XII, 1826 р.; III, V, X, XI, 1827 р.; I, III, IV, X, XI, XII, 1830 р.; VI, VII, 1831 р.; I, II, III, IV, V, VIII, XI, XII, 1832 р.; I, II, V, 1833 р.; II, III, IV, VIII, X, 1834 р.; I, IV, XII, 1835 р.; I, III, IV, XII, 1836 р.; а також за роки 1838—1842). Є окремо звіт за X—XII 1825 р. і весь 1826 р. вкупі. Ці приказницькі рапорти, не зважаючи на очевидну відсутність багатьох з них, можуть бути цікавим жерелом для аналізу стану й динаміки поміщицької економії на Чернігівщині того часу. Інтересним для дослідження здається опис майна з 15 IV 1822 р., коли новий приказчик Аверян Пономаренко приймав справи Березівської економії від попереднього приказчика.⁴ Звідомлення приказчиків стереотипно починаються в такий спосіб: „Ее высокоблагородію госпоже помѣщицы Похерии Ивановнѣ Скоропадской Березковской экономии рапорт. Увѣдомляю Вашего высокоблагородіе — у экономии, слава богу, благополучно — скот рогатой благополушен...“ і т. д. Згадка в першу чергу про худобу не випадкова, — при великому гуральництві, що було в маєтку Пульхерії Ивановни, на відходах його вигодовувалося партії худоби для продажу. П. І. пильно стежила за станом своєї худоби, — й приказчикам її доводилося всіляко виправдуватись перед господинею, коли та чи інша скотина гинула від захорювання. Що горілки викурювали чимало — видно з того, що 22. IV. 1826 р. Ав. Пономаренко рапортував, що знайшовся покупець на 1000 відер горілки по 1 крб. 50 коп. ведро з умовою повної виплати готівки через три місяці (короткотерміновий кредит) та при-

³) Батько Пульхерії Ивановни; її мати — Лізавета Васиївна (Кочубей) Маркович; її брат — Андрій Иванович Маркович.

⁴) Треба також відзначити опис 15-XII-1833 р. всіх працюючих селян с. Березки, а саме — 70 ч. с. та 40 ж. с.; 51 коня та 14 волів.

ставки самою власницею горілки до р. Десни. Такий широкий розмах гуральництва вимагав купівлі Березівською економією харчових продуктів великими партіями (очевидно свого запасу не вистачало). Так у 1827 р. було придбано борошна 1150 пудів по 64—65 коп. за пуд та жита 300 пуд. по 57 коп. У 1831 р. 25. III закуплено жита по 1 крб. 45 к. — 1 крб. 46 к. — 2320 пудів та по 1 крб. 44 к. — 200 пудів (заплачено одразу 2 762 крб. 6 коп. та залишилося боргу 604 крб. 99 коп.). При таких умовах приказчику доводилося іноді старанно шукати, куди б продати горілку, щоб купити хліба не в борг. Тим паче, що не завжди легко було здобути велику партію збіжжя, бо сусідні гуральники — поміщики пожадливо скуповували його (див. додат. 1-й). У грудні 1830 р. приказчик пише, що „горілки продажні нїт ни одного ведра, а цена горілки — 3р. и 2р. 80 коп.“ Пульхерії Івановні доводиться у 1830 р. закладати своїх березівських селян у Державному Заємному Банку, щоб здобути кошти (зберглася чернетка доручення на заклад). Десь пізніше Пульхерія Івановна завела у своїх володіннях власні шинки — великий та малий для збуту своєї горілки. Але цей роздрібний продаж забирав лише невеличку частину горілчаної продукції березівської гуральні. Пульхерія Іванівна мабуть уважно ставилася до якості своєї горілчаної продукції. 29. II. 1824 р. приказчик надсилає для неї з нарочним пробу горілки нового виробу того року. Купуючи борошно й збіжжя, Березівська економія продає постійно — пеньку, свині, масло, сир. 18. IV. 1824 р. приказчик прохав дозволу господині продати лісу на 800 крб. для перегонки його на дьоготь. Десь в кінці 30-х — початку 40-х р. р. стан господарства поліпшився або ж на нього вплинула конкуренція (гонитва за технічним удосконаленням та більшим визиском): у 1835 р. II. I. піклується за те, щоб збудувати кінський млин, а у 1842 р. вона складає контракта з підрядчиками Хейфичем та Неспомнящим (з Стародубу) на збудування парової гуральні на 80 пуд. затору за 800 крб. (договір 25. VI. 1842 р.). Мабуть цей проект здійснився, бо 5. XI. 1845 р. бачимо контракта II. I. з Віленським, ніжинським купцем, який взявся приставити для її гуральні в Березках 12.000 пудів жита терміном до 1-го квітня. Пульхерія Іванівна з свого боку зобов'язалася викурити з цього жита 8000 ведер пінного вина у 20^о терміном до 1. IV. 1846 р. Віленський зобов'язався прийняти цю горілку й перевезти її до Новгородсіверського питейного одкупу. За кожне відро в цій операції Віленський доплачував Пульхерії Іванівні по 2³/₄ коп. сребром. Тара була Пульхерії Іванівні і Віленський обов'язаний був її повернути. На той час господарство Пульхерії Іванівні вже в значній мірі перейшло на капіталістичні рейки: з листа приказчика Дейнеки 18. VI. 1842 видно, що селяни працювали у Пульхерії Іванівні за гроші („в какою цену изволите положить своим мужикам работать за хлѣб в неделю“).

Дуже цікавою є також справа під № 45 — „Бумаги Пульхерии Ивановны Скоропадской по делу ее с Алексеем Алексеевичем Литвиновым и его женой о спорной земле“ (1830—1832 р. р.). Сварку розпочала Пульхерія Іванівна. Позаздривши, що на суміжному з її маєтком в с. Полошках ґрунті Литвінової „Куликівщині“ є поклади фарфорової глини, яку зручно було там здобувати, вона вирішила привласнити цей ґрунт і несподівано почала на ньому будувати гуральню. Литвінова поставила вимогу, щоб Пульхерія Іванівна знесла цю гуральню. Та не погодилась. Тоді селяни Литвінової за її наказом вчинили 14. XII. 1830 р. палтовний напад на цю гуральню й розламали горожу, що була навкрузи неї. Це так збентежило Пульхерію Іванівну, що вона захоріла й злегла в ліжку. Проте це не перешкодило їй подати негайно скаргу до суду та надіслати

листи до знайомих впливових осіб з проханням про допомогу проти Литвінової. Суд встановив на місці, що це ґрунт Литвінової і посилка Пульхерії Іванівни на те, що батько її ніби-то придбав його від козаків Бирюків, невірна. 21. XII. 1831 р. Глухівський повітовий суд видав вирок не на користь Пульхерії Іванівни. Остання оскаржила, розуміється, цей вирок вище. Але ж непевність, мабуть, справи примусила її 9. XII. 1832 р. скласти з Литвіновими мирового акта: ґрунта їхні було розмежовано і поставлено межові знаки. Рештки судових справ є також: № 48 „Дѣло майорши Пульхеріи Ивановны Скоропадской о искошении принадлежащего ей сѣнокоса помѣщиком Пироцким (1819—1824)“; № 49 „Дѣло о сѣнокосѣ, дер. Турцу принадлежащем, и о заборѣ на оном и на смѣжном к нему сѣнокосах сѣна прикащиком и крестьянами с. Наумовки (1809)“; та № 46 „Дѣло по жалобѣ жены крестьянина Ст. Подуражного Пелагеи Лукьянковой на притѣсненія и пр. со стороны Пульхеріи Ивановны Скоропадской и Андрея Ив. Марковича“ (1824). Остання справа, мабуть, найцікавіша, бо малює Пульхерію Іванівну, як звичайну для того часу жорстоку поміщицю-експлуататорку. Коли втік від утисків чоловік Пелагійн, то Пульхерія Іванівна почала її з дітьми переслідувати всіляким робом. Самого ж Степана вона хотіла зловити та віддати на заслання або закатувати у в'язниці. Несчасним страдникам якось пощастило додертися до Сенату й подати туди скарги на Пульхерію Іванівну. Це спричинилося до клопіт для останньої, але напевно не мало особливо прикрих наслідків (довелося подавати до установ пояснення в цій справі). Окрема справа № 47 стосується до Турчанської економії 1822 р. — „Вѣдомость о приходѣ и расходѣ денег, горѣлки и разн. хлѣба“, які подавали Пульхерії Іванівні її приказчики: Турчанський — Петро Киба, Васьковський — Іван Мирюшенко, Блотницький — Іван Мирюшенко. Очевидно, Пульхерія Іванівна мала досить розгалужений і міцний господарчий службовий апарат.

Справа № 44 присвячена ріжним грошовим документам Пульхерії Іванівни за 1809—1847 р. р. Тут є квитанції з ріжних державних установ про заплату грошей, векселі, поштові розписки про надсилку грошей, рахунки магазинів і т. ін. Тут же бачимо документ з 3. III. 1821 р. на позику у О. О. Хвостова 50.000 крб. асигнатами. Серед рахунків є цікаві документи про придбання Пульхерією Іванівною книжок в Москві у Олександра Сергієвича Ширяєва (серед них „Горе от ума“) для себе й для дітей. Особливо змістовною здається в'язка № 24 „Бумаги П. И. Скоропадской майорши“ (1830—1847). З неї можна довідатися, що за ревізією 1834 р. у Пульхерії Іванівни були: с. Дунайці з 185 д. ч. с. та 173 ж. с., слободка Дунайська з 204 ч. та 180 ж., сл. Кубраківка з 40 ч. та 44 ж.; хут. Березківський з 47 ч. та 29 ж., с. Березки з 125 ч. та у с. Полошках дворових (лише!) — 87 ч. та 81 жін. В порівнянні з ревізійними даними 1816 р. це дає зменшення. У цій справі збереглися дуже цікаві данні про торгівлю коаліновою глиною, що дає зрозуміти, чому так посварилися за цю глину Пульхерія Іванівна з Литвіновою. У 1831 р. 17. II. Пульхерія Іванівна продала 1000 пудів цієї глини по 67 коп. за пуд. 17. XI. 1837 р. вона склала умову з імператорським фарфоровим заводом (Петербург) на поставку 2000 пудів глухівської фарфорової глини „скалки“ по 7 крб. асигнатами за пуд, цеб-то разом на 14.000 крб., з яких 7000 крб. вона мала одержати готівкою грошей, а на 7000 крб. вибрати собі виробів цього заводу за своїм смаком. За умовою цю глину вона мусила приставити на місце в кульках, — тому вона замовила Курпріану Нікітіну, селянину Московської удільної контори, 7000 кульків. Зберігся навіть реєстр тих речей, що вона собі одібрала. 19. II. 1842 р.

знову було нею продано „Гжельському“ купцю Тимоху Гурневу 2461 пуд. глини по 35 коп. за пуд (разом на 861 крб. 35 коп.). Отже глина була дуже зручним джерелом прибутку.

Відома вже нам інша прибуткова стаття — горілка — фігурує і тут. У 1833 р. Пульхерія Іванівна продає її по 4 крб. 20 коп. за ведро. А її викурювалося що осени у гуральні чимало. Так у листопаді 1834 р. у льох було скочено 21 куфу (в кожній з них від 34 до 44 ведер горілки). У 1846 р. 7. І. в такий же спосіб знову заховано в льох 21 куфу горілки. Це мабуть лише резерви, бо операції гуральні досить великого масштабу: за один сезон вона приймає 4240 пуд. 18 ф. хліба, з якого до листопаду витрачається 2555 пудів. В наслідок в листопаді накопичується товарова маса горілки — 7235 ведер 2 кварта. В перегонку напевно пускалося в першу чергу власний хліб, якого було чимало. Так Дунайська економія за рік (1842) прийняла була біля 3616 пуд. 6 ф. жита. Деякі відомості показують господарчий с.-г. обіг збіжжя. Так у 1839 р. на 10 серпня було висіяно 348 четвертей 8 четвериків жита; у вересні було перемолото жита 451 четверть, у жовтні перемолото 605 четвертей, у листопаді перемолото 134 четв. 1 четв. У 1841 р. було засіяно гречки 907 четвертей 5 четвер. У 1842 р. було висіяно жита 466 пуд. 30 ф. Розуміється, такий великий засів і перемол мав на меті не власне споживання (навіть з дворнею), а гуральництво й, можливо, торговельні операції. Крім гуртового продажу горілки, де що давав і роздрібний: збереглися записи приймання від Семена ключника у 1842 р. таких сум за продаж горілки — 122 крб. 70 коп.; 123 крб. 60 к., 122 крб. 40 коп. і т. ін.

Прибутковою статтею напевно були й подушні гроші, які Пульхерія Іванівна накладала на окремих селян за своєю ласкою від 1½ і 2 крб. з душі до 10—12 і навіть 24 крб. з душі. Це в підсумку дає такі числа з 194 душ — 1152 крб., з 48 душ — 360 крб., з 193 душ — 1062 крб. Скільки вона сама вносила в державну скарбницю тих подушних, на жаль, не відомо.

Пульхерія Іванівна була напевно скрипачкою жінка. У 1834 р. 27/VII благочинний с. Полошки звернув її увагу листовно, що вона не виконує умов ремонту хати для попа в Слободці Дунайській, хоч вона й обіцяла зробити цей ремонт підчас найму цього попа до себе. Благочинний прохає відремонтувати хату, загрожуючи в противному разі зліквідувати цю парохвію. Документів про ремонт хати не знайшлося.

Резерви всякого хатнього добра для себе й для продажу були досить великі. 14/IX 1837 р. було залишено з економії полотна 602½ аршини у 28 сувоях. Пульхерія Іванівна старанно записує кожну дрібницю: білизну, що вона дала простирати; рубашки, що вона видала дворовим з оцінкою кожної зокрема, — вона старанно зберігає всі поштові квитанції, рахунки магазинів тощо.

Дуже цікавим здається великий зошиток, де старанно записано рецепти виготовлення різних напоїв-горілок. Під №. №. 1—2 бачимо „водки апоплетикови“, потім №. №. 3—7 — „вавей“, далі ідуть „водки“ — „сладкая“, „карадамоновая“, „спирдмили“, „помаранцова“, „унгарская“, „крепительная“, „розмаринная“, „німецькая“, „розолиус“, „роза солис“, „водка ветерьки“, „цефаліковая“, „алкермесовая“, „амровая“, „спиритус милис“, „коричневая“, „дѣтронная“, „маеранная“, „ангеликовая“, „крепкая водка“, „водки малыя“, ціла низка рецептів „масти крѣпительной“, реєстр елексиру“, де-кілька особливих рецептів водки „спиртус милис“, „таре“; окремий розділ — „о поморанцевой“. Притім є рецепти, як викликати кольори — блакитний, червоний, фіялковий тощо. Окремо занотовується „способ каким образом печериць съять или умножать“.

Проте не лише старосвітське кохання черева характерно є для побуту Пульхерії Іванівни. На перший план мусить виступити її вигляд, як свідомої й старанної поміщиці — господарки. У цих справах переходується креслення якоїсь сільсько-господарської машини (здається, удосконаленого млина), а також є записка, „что нужно к заводу потешному“. Вона ретельно дбала за свій добробут на базі експлуатації своїх кріпаків. Значіння кріпацької робочої сили вона розуміла добре: 31/VIII—1833 р., наприклад, вона придбала у Миколи Андр. Марковича селянина Свириденка з жінкою його, дьтми и садибою за 550 крб. асиґнатами.

З архівних документів реальне життя встає з непереборною силою, маюючи на прикладі Пульхерії Іванівни картину жорстокої боротьби у ХІХ ст. поміщиків з селянством, яка дуже далека від картини спокійного миролюбного безтурботного існування, яким могло здаватися тогочасне життя на Україні лише замріяному поету — споживачеві чарівних напоїв Пульхерії Іванівни під привітними вербами її старосвітської садиби. Пульхерія Іванівна з усіх своїх сил намагалася не залишитися в старосвітських умовах, а приєднатися до нових торговельно-капіталістичних відносин, притім часом не без успіху.

Архів Пульхерії Іванівни, крім свого специфічного інтересу, був би, як би він цілком зберігся, безцінним джерелом для вивчення еволюції поміщицького господарства середнього розміру в переломні три десятиріччя першої половини ХІХ ст. (1820—1850). Але ж і те, що збереглося, ще дасть дослідникам чимало фактів і сприятиме розробці економічної історії України того часу.

Додаток

№ 1.

Лист до П. І. Скоропадської її прикажчика Івана Морозова
з 20. X. 1827 р.

Ее високоблагородію Пулхеріи Івановиѣ госпожѣ Скоропадской.

Рапорт

С получением с Москвы 15 числа сего октября от вашего високоблагородія приказ, с которым вместе и Степану Федоровичу господину Псіолу письмо, и немедленно 16 числа выехал я в Беріозку. И по приедѣ моем в Беріозку то застал я в Березковской экономіи все в порядки по всему хазяйству, как в скотѣ, так же и в прочем все исправно. А так как по приказанію вашему нащот покупки хлѣба, то уже по приказанію Степана Федоровича куплено березковским прикащиком борошна 1150 пудов ценою по 64 коп. за пуд, а за 201 пуд по 65 коп. за пуд, да жита 300 пудов ценою по 57 коп. за пуд. Я ездил, ваше високоблагородіе, в Середину Буду съравитися с настоящими цѣнами и приминялся к хлѣбным цѣнам, то теперича, судариня, в Будѣ сдѣлалось за бездорожем жито по 60 к. за пуд. То я, судариня, бул у Степана Федоровича и спросил у их наставленія о покупке хлѣба, то и он сказал: „Где вы хотите, где выгоднѣе вам кушити, то там и покупайте.“ То я уже, ваше високоблагородіе, исправился с настоящими цѣнами и в Глуховѣ, то просят с поставкою в Беріозку по 63 коп. за пуд. То я на эту цену не полагаюсь, а лутче, судариня, кушити в Серединой Будѣ по 60 к. В Глуховѣ, судариня, теперича в лавки принимают жито по 48 к. за пуд, а с лавки отпускают на мѣстѣ по 50 коп. пуд, и привозу хлѣба в Глуховѣ очень мало, даже рядчики, которіе порядились на большое количество поставкою хлѣба, то бѣгают по хлѣбных экономіях и закупают на мѣстах. А в Глуховѣ только покажутся откудова с хлѣбом, то ни дадут и стать — один у одного хватают, потому что теперича, судариня, так все глуховскіи купцѣ взялись рядами что иной тысяч по пятьдесят обовязался контрактами. Еврей Ясманской теперича поставляет в Старую Гуту, что около Беріозки в экономію Аркадія Василовича Кучубея взялся на 10 тысяч поставить по 64 коп. за пуд, а с нас просит с поставкою в Беріозку жито по 63 к. за пуд. Я ему давал по 58 к., но так как он ни соглашается по сей цѣнѣ, то ми лутче кушим в Серединой Будѣ по 60 к. пуд, нежели ему переплачивать на пудѣ три копейки. А для Дунайской экономіи, то он просит так, как и прежде у вашего високоблагородія он брал, по двѣ копейки на пудѣ сверх покупной цѣны, то я с ним и на эту цену ни полагаюсь без вашего приказанія, а думаю, ваше високоблагородіе, еще посхатъ сам по хлѣбных экономіях для покупки хлѣба, то надѣюсь, судариня, ежели дасть Бог, что изищу кушити хлѣба, то для нас гаразда выгоднѣе буде первое — не платить ему двѣ копейки на пудѣ, а фторое — у нас буде на вѣсах набѣжка. И буду стараться всѣми своими силами выполнить ваше приказаніе, чтобы были покупки хлѣба выгодни. В Березковской экономіи, слава Богу, по всему хазяйству благополучно исправно; скот, благодарить Бога, увесь очень хорошей; у винокуренном заводѣ 19 числа сего октября начали разводитися. Сѣна по разсмотренію моему находится в Березки 28 стогов и порядочни стог и харошое годинное сѣно, то я и расположился с тамошним прикащиком, что можна еще прибавити скота штук 15, и сей час уже немедленно по отправки к вашему високоблагородію рапорт отправлю в Березку и скот. В Дунайской экономіи, благодарить Бога, по всему хазяйству благополучно. У винокуренном заводѣ ежели дасть Бог, то непременно 25 числа сего октября начнем разводитися курити. В Полошковской экономіи тоже, слава Богу, все благополучно по всему хазяйству. Начали откручувать новую яму для виски глини, а именно в каком мѣстѣ: на новом гумнѣ около городчика, которой бул с картофлею. По всему хазяйству, благодарить Бога, все благополучно. О чем и рапортую вашему високоблагородію.

Иван Морозов 1827 года, октября 20 дня.

№ 2.

Наказ П. І. Скоропадської (1827 р.).

Писарю Васковскому Василию Паламаренку Приказ.

Рспорт твой и при оном на васковских десяти подводах принято в Дунайской экономіи пшеницѣ десять четвертей, меду взрѣзку и дѣжка восемнадцать пуд осѣм фунтов, смладу гусиного в одной дѣжки пуд три фунта с половиною, льну кужелю в 2-х мѣшках з мѣшками вѣсом шести пуд тридцать пять фунтов; ильнич мотков сѣмдесят

один, гусей битых шестьдесят, индюков битых пятнадцать, шерсти ягнечей пряденой в клубках три пуда тридцать один фунт; табаку листового сѣмдесят пять пуд; всѣо сіе принято споана. Что же касается до Денисенка, то я и без рапорту твоего по многим его поступком выдѣла, что он совершенный бездѣльник и много упущения по казайству дѣлал от плутовства и лѣности: недостаток муки, выдѣлка горѣлки и еще много что я сама замѣтила — доказывает, что он не хочет мнѣ служить так, как честному человеку должно. И так теперь до повелѣнія моего впредь оставь его при своей должности с тѣм однако ж, что притверди ему найстрожайше и смотри сам, что ежели ты шtoneбудь замѣтишь за ним дурного, то я его пошлю в Прилуцкую полицію так, как преступника, то уже тогда, посидѣвши долгое время в острогѣ, поневолѣ исправиться, хотя и не захочет. А тебѣ приказываю, чтоб ты как можно долши беріог себя. Я слышала, что ты был пьяный. Ежели ты себя не побережешь, то вѣрно будешь послѣ жалѣть. Обо всем сем послѣ я еще болѣе буду писать, а теперь времени не достаег. А тепер еще пофторяю тебѣ мое повелѣніе, чтоб без всякой медлѣнности прислали б с нарочным бугая в Дунаецъ, которого пригнали с Рудовки приказываю.

Пульверія Скор(падська)

N. 3.

Уривок з рапорту прикащика Кузьми Дейнески з 20. XI. 1834 р.

...Находится на винокуренной завод откупщик с города Севска, которой кормить скот в Степана Федоровича на бардѣ, и хотишь наш березковской завод производить винокурение; в том просить вашего высокоблагородія обиквить цену и что будет стоить с нашими винокурами также и доставки дров наших. О цѣнах: цѣна ржонной муки в Серединой Будѣ за пуд 2 р. 10 к., а жито 1 р. 95 к. и 1 р. 90 к., а нашему хлѣбу продажи нѣтъ. Горѣлки цѣна 4 р. 60 к., также и на стогомѣ 4 р. 60 к. и 4 р. 50 к. Горѣлки продано ведерною продажою 108 вѣд. цѣною 4 р. 60 к., продано 3 бочки 4 р. 60 к., без бочок 120 вѣд. Нашег работ: саженой насѣчено дров 10ть, продано саженой дров старых 7 цѣною 2 р. 50 к. Досток вирѣзано в 3 вер. 50, сѣна перевезено в економію в 3 стогах 41 воз. Горѣлку перевезено в подвал. Мелница мелсца. Мотки роздани...

N. 4.

Уривок з рапорту Дейнески з 19. III. 1835 р.

...горѣлки цѣна по всей округи разна по 4 р. 10 к. и по 4 р. равно за ведро, а наша горѣлка по 4 р. 30 к. за ведро и горѣлки продажи нѣту... (далѣ він описує, як пилать шельовку, будуть маина тощо).

N. 5.

Лист прикащика К. Дейнески з 22. VI. 1841 р.

В Березинжскую економію прикащику Антону Чиридею Приказ.

Присланіе тобою денги чрез полошковского прикащика Козму Дейнеску. Да как это ты дурно принял денги от купца за продану пенку — асигнацій недостаток 15 рублей, в которых по двадцати пяти рублей. За твой глупой ращот ты должен прислать в полошки 15 рублей испривмено, ибо будеш за это строжайше отвѣчать. Да и писарь глуп, если бул при этому ращоту. Вѣрно вы були оба пьяни.

Прикащик Козма Дейнеско. 1841 года июня 22 числа.

N. 6.

Уривок з рапорту прикащика Івана Федоренка з 24. III. 1842, який прийняв Березковську економію.

(він оповідает про гуральню).

...по обзорнію моему, вмѣстѣ с майстером Прокофіем Ивченком, оный завод внутренность вся сломана, паровык требует в нѣкоторых мѣстах подчинки, стѣны будут тѣ самые способны; затору же на 100 пудов невозможно сдѣлать по прежнему устрѣйству, во-первых, что мал паровык, а во-вторых, надобно в длину прибавить завод. Нашот кубык мѣднаго я дѣлал справку, который хотя и был в заводѣ, но не от економіи, а Гутлянского содержателя, который завод содержал на орендѣ. Лѣс я смотрѣла, в коем порубу много значительное ко ичество. Я полагаю, что за оным лѣсом нѣкогда не было смотренія. Особенно березовый истреблен сильно так, что мало что осталось... (Далѣ йдутъ подробности про ловаю порубників) ...крестьян нахожу березковских — безименные, неграмотные, буйственныя, по всѣм их работам выжу, но надѣюсь исправить, потому оные балованы, что прикащики с оными одну связь...

Лист Михайла Драгоманова з дня 21. вересня 1887

Спочатку серпня 1942 р. знайшовся випадково лист М. Драгоманова, писаний в Женеві 1887 р., якого змістом є подяка видавцеві „Рускої Историчної Бібліотеки“ Олександрові Барвінському за прислані книжки з цього видавництва.

Історія знайдення цього листа ось яка: Випадково стрічає мене дня 11. серпня 1942 пенс. інспектор доповнюючих промислових шкіл в був. Карпатській Україні Франтішек Шпала та розказує мені, що перед кількома днями дістався йому до рук лист, писаний по українськи з Женеві 1887. р. М. Драгомановом. Листом цим звинуватив його купець м'ясар ковбасу, у якого він її купив перед кількома днями при вул. Листопадовій ч. 16 в Празі-Нусле. Зайшов я зараз же до помешкання мого знайомого і він передав мені цей цінний документ. Копію цього листа передаю оцим до печати, а оригінал до „Музею Визвольної Боротьби України в Празі“.

Розшуки у даного купця, звідки дістав він цей папірець, були безвистідні, бо добре собі не пригадував. Казав, що можливо від якогось німця Кравса.

Із перших слів листу Драгоманова виходить ясно, що подяка звернена прямо до видавця „Рускої Историчної Бібліотеки“ — Драгоманов скорочує на „Историчної Бібліотеки“. Видавцем був проф. Олександр Барвінський в Тернополі, а почав її видавати в р. 1886 по програмі, наміченій в Києві проф. В. Антоновичем в р. 1885, куди О. Барвінський був їздив для нав'язання культурних зносин з київськими українцями.¹ Видавець О. Барвінський мабуть не послав своїх видань прямо до Женеві, але у Прагу до проф. Івана Пулюя, а цей доправив М. Драгоманову, якого пізнав ще у Відні в 1870-тих р. Причина таких непрямих зносин О. Барвінського з Драгомановом була та обережність і атмосфера, витворена в Галичині по процесах Франка і Павлика за зносини з Драгомановом, а цю атмосферу підчеркує Драгоманів дуже яскраво. Вона теж зазначена в численних листах Драгоманова до Івана Франка.² На посередництво другої особи вказує теж і форма листу. Писаний він на другій картці листу, бо одна віддерта, мабуть там було письмо до посередньої особи, якою на мою думку міг бути проф. Іван Пулюй.³

¹) Олександр Барвінський: *Образки з громадського і письменського розвитку Русинів*, II. часть. Загальна Бібліотека, № 115—120, Львів 1913, стор. 318—321, 327.

²) М. Драгоманов: *Листи до Ів. Франка і інших*. 1881—1886. Видав Іван Франко. Львів 1906. № 17, лист з дня 26. X. 1884, № 43, лист з дня 25. II. 1886, № 47, лист з дня 9. III. 1886, № 49, лист з дня 19. IV. 1886 до Б. Бачинського, і много інших.

³) Проф. Пулюй був жонатий на німкiнi, звідси мабуть могли дістатися його папери до німецьких рук.

21. Сент. 1887.

Високоповажаниј Добродію.

Кілько днів тому назад получив ја од Вас Вашу „Историчну Библиотеку“. Дуже Вам вдячний за таку цінну посилку і дуже хотів би Вам послати в замін і свої виданья, та не знају чи Ви б самі того захотіли. Не раз бувало, що галицькі земляки, котрим ја послав свої виданья, — навіть цілком легальні, або матеріали, — або вертали мені їх, або навіть отдавали їх в поліцію (чим підводили їх і до засуду на конфіскачу). То ја і поклав: посилати наперед у Галичину свої виданья тільки на виразне бажанья самих галичан.

Ще раз дякујучи Вам за Вашу посилку, мају честь зостатись поважајучим Вас.

М. Драгоманов.

Форма паперу 17.3 см × 24.9 см, один видертій листок.

